KOVÁCS FERENC

A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása

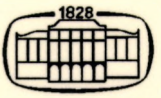

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

2

KOVÁCS FERENC

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TERMINOLÓGIA KIALAKULÁSA

KOVÁCS FERENC

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TERMINOLÓGIA KIALAKULÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MEGJELENT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ÉS A CIB KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETKÖZI BANK RT.
TÁMOGATÁSÁVAL

ISBN 963 05 7760 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
www.akkrt.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2001

© Kovács Ferenc, 2001

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem."

Bessenyei

Bevezetés*

Több mint négy évtizede foglalkoztatnak a magyar szókincs rétegződésének, a társadalmi differenciálódás nyelvi tükröződésének a kérdései (rétegnyelvek, szaknyelvek, terminológia). 1947-ben jelent meg Laziczius Gyula irányításával kidolgozott első munkám: Döbrököz szókészletének rétegződése. A Régi magyar esküminták című írásomban ugyancsak a köznyelvi és a szaknyelvi jelleg vizsgálata volt a célom (MNy. 57: 279–295). Az első dolgozatomban felvetett társadalmi rétegződés nyelvi tükröződésének az újbóli megvizsgálásához tértem vissza A falu nyelvének átrétegződése című dolgozatomban (ÁNyT 8[1972]: 133–147), amelyben szülőfalum 25 éves társadalmi fejlődésének a nyelvi vetületét vizsgáltam. A Köznyelv, szaknyelv címen megjelent dolgozatom (MNy. 79: 21–28), a szaknyelv, ezen belül is főleg a terminológia jellemző vonásainak a földerítését tűzte ki célul. Ugyanezzel a témakörrel foglalkoztam A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban című előadásomban (Nyelvpedagógiai Írások 5: 266–282). Kandidátusi disszertációm A magyar jogi terminológia kialakulása (Budapest 1964) címet viseli.

Érdeklődésem a hatvanas évek közepétől a tudománytörténet, az elmélettörténet felé fordult. Akkortájt került a kezem ügyébe Balázs János Sylvester János és kora (Budapest 1958) című „lenyűgöző anyagismeretről és rendkívül meggyőző érvelési rendszerről tanúskodó" (KOVÁCS F. 1983: 21) könyve és a szerző hasonló erényekkel jellemezhető kandidátusi disszertációja: A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei (1956/a). „A két mű – főleg az utóbbinak a nyelvtani terminológiával foglalkozó része – igen nagy olvasmányélményt jelentett számomra" (KOVÁCS F. 1985: 352), és arra sarkallt, „hogy – a terminológia iránti érdeklődésemet most már tudománytörténeti keretekbe ágyazva – hozzáfogjak a magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának és fejlődésének a vizsgálatához." (uo.)

---

* E munka téziseit előadtam a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusán.

Ugyancsak hatással volt rám a terminológiai kérdésekkel való foglalkozás nemzetközi méretű előtérbe kerülése.

Eugen Wüster hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalmi szükséglet kielégítésére német nyelvterületen már 1902-ben nekifogtak egy „Technolexicon" írásának (WÜSTER, E. 1931: 3). A műszaki és természettudományok egyre fokozódó előtérbe kerülése elkerülhetetlen szükségességgel írta elő nyelvezetük szabványosítását Európa-szerte. Ugyancsak Eugen Wüster utal W. J. Clark 1907-ben megjelent „International Language" című munkájára, amelyben kísérletet tesz a szaknyelv szabványosítására – 'standardization of language' (WÜSTER, E. 1931: 2), ami ihletőleg hatott a németek Sprachnormungjának a kidolgozását célzó erőfeszítésekre is (uo.). Ennek a szerteágazó feladatnak az elvégzésére szövetséget (Verband) hoztak létre, amelynek 1927-ben megjelent kiadványában (Deutscher Verband Technisch-Wissenschaftlicher Vereine: 371) a szaknyelv nemzetközi szabványosításának a jelentőségéről az alábbiak olvashatók: „Der Verband ist überzeugt, daß die Verflechtung technischer und wissenschaftlicher Bestrebungen der Völker eine internationale Normung der anzuwendenden Sprache ebenso notwendig macht, wie schon seit langem eine internationale Normung technischer Hilfsmittel verlangte und zu einem großen Teil verwirklichte." (Idézi WÜSTER, E. 1931: 3.)

Ez a német alapossággal megszervezett nemzetközi együttműködés századunk közepéig igen elismerésre méltó eredményeket hozott. Eugen Wüster 1955-ben megjelent munkájában közel 500 (ha jól számoltam, 498) tudományág és -szak területén megjelent szakszótárak (vocabulaires scientifiques et techniques) bibliográfiájáról tudósított (WÜSTER, E. 1955).

Wüster elméleti alapvetési szándékkal megírt könyvében a műszaki szaknyelvet olyan eszköznek tartja, amely a természettudományos-műszaki igazságok, gondolatok, fogalmak rögzítését és közlését szolgálja.

„Die Fachsprache des Ingenieurs als solche ist »bloß Mittel, der Mitteilung für Wahrheiten und Tatsachen«" (WÜSTER 1931: 1), illetőleg „Werkzeug, das die Gedanken (Begriffe) festhält und übermittelt" (uo.). A szaknyelv szerinte olyan „célnyelv", amit – Th. Steche nyomán – igen határozottan megkülönböztet a szépirodalom, de általában a művészetek „nemes nyelvétől" „... dieser Bezirk der Sprache [Fachsprache] ist... scharf zu trennen von derjenigen Erscheinungen der Sprache, die »schöne Vorstellungen erwecken soll«. Th. Steche hat für diese beiden Formen der Sprache die Namen »Zwecksprache« und »Edelsprache« eingeführt. Die vorliegende Arbeit ist ausschließlich der Z w e c k s p r a c h e gewidmet" (uo.). Ha a határozott különbségtevés szándéka mögött a szaknyelvvel szemben támasztott egzaktság igénye szembesül az irodalom és általában a

művészeti kifejezési eszközök sajátos tükrözésével, „homályosságával" (képek, metaforák stb.), csak üdvözölni lehet a wüsteri distinkciót. Abban is egyet kell érteni vele, hogy a szaknyelv művelését – mai kifejezéssel – interdiszciplináris tevékenységnek tartja, amely a mérnök (ő maga elektromérnök volt) és a filológus szorgos együttműködése révén járhat eredménnyel. „Um Sprachtechnik im Ingenieurwesen betreiben zu können, muß der Philologe technische Kenntnisse erwerben oder der Ingenieur philologische" (WÜSTER, E. 1931: 3).

Terminológiadefiníciója – bár adós marad a szakszókincs legfontosabb jellemzőinek a megfogalmazásával, a szaknyelv és a terminológiarendszer közti különbség megvonásával – határozott, és ennek a hiánynak a pótlásával előrelépés egy „komplettebb" terminológiadefiníció irányába. „Die Terminologien (Gesamtheit der Benennungen, die das Begriffssystem eines Fachgebietes ausdrücken), also der Wortschatz dieses Fachgebietes..." (WÜSTER, E. 1979[2]: IX).

A Verband és személy szerint Wüster rendteremtő (szabványosító) igényes munkássága már századunk második felének terminológiai problémáit is előrevetítette, és e probléma nyomasztó hatását kellően érzékeltette.

K. Ettinger 1985-ben megjelent írásában drámai hangon figyelmeztetett a terminusözön (évente több mint 100 000 új szakkifejezés) méretei folytán előállt, szinte kikerülhetetlen nehézségekre, a nem pontosan definiált kategóriák terminológiai lecsapódásának veszélyeire, nem is szólva itt részletesebben az ebből adódó fordítási problémákról.[1]

Ettinger nem áll egyedül a terminológiai problémák súlyosságát, ebből adódóan a terminológiai munka jelentőségét hangsúlyozó véleményével. Álláspontja elvitathatatlanul kifejezi azt az általános konszenzust, amely az INFOTERM (Internationales Informationszentrum für Terminologie) 1979. április 2–3-án tartott első nemzetközi konferenciájának a kiadványában nem kevésbé szenvedélyes hangon megfogalmazódott, de a terminológiai kutatások fontosságának hangsúlyozásán túl itt már a kezdeti eredményeket is felvillantották.[2]

---

[1] „Pro Jahr schaffen Wissenschaftler aus allen Fachgebieten 100 000 neue Fachausdrücke, wobei es durchaus vorkommt, daß ein und derselbe Begriff mehrere Bedeutungen erhält. Schon bei der Benutzung des Fachausdruckes in einer Sprache ergeben sich durch diese Bedeutungsvielfalt Probleme, muß doch jeweils geklärt werden, was mit einem Fachausdruck genau gemeint ist. Noch größer werden diese Schwierigkeiten mit der Begriffserklärung beim Übersetzen von Fachausdrücken" (ETTINGER, K. 1985. IV.)

[2] „Seit den 60er Jahren zeigt sich immer deutlicher, wie dringlich die Terminologiearbeit ist. Um die terminologischen Tätigkeiten international zu koordinieren, wurde 1971 mit Unterstützung der Unesco im Rahmen des UNISIST-Programms der Unesco (jetzt

A terminológiateremtő folyamatnak – ahogyan erre K. Ettinger is hangsúlyozottan felhívta a figyelmet – az alábbi súlyos ellentmondással kell megbirkóznia: az emberi élet termelte „fogalomáradat"-ot viszonylag kevés nyelvi eszköz (szótövek és affixumok) segítségével lehet és kell terminussá formálni; a terminológiai felfogások „sokszínűsége" hovatovább a megérthetőség lehetőségét kérdőjelezi meg; a nyelvészek és más szakterület kutatói között elég nagy a véleménykülönbség, ha terminológiai elvekről és eljárásokról van szó.[3]

Talán nem járok messze az igazságtól, ha az utolsó évtized egyes nyelvtudományi irányzatainak a „furor terminologicus"-jelenségeiben (nem pontosan definiált és nem következetesen használt terminus-zuhatag) a nyelvészek egymás közti konszenzusa kialakulásának hasonló akadályozó tényezőjét látom.

Mindezekhez még hozzá kell tennünk, hogy a magyarság identitástudatának a kialakulásában és fejlődésében a nemzeti nyelv fejlesztésének meghatározó szerep jutott. A magyar felvilágosodás zászlóbontójának és lelkes apostolának, a Bécset megjárt „bihari remetének" határozott hangú, mozgósító erejű vallomása: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem" a „legnagyobb magyar" szállóigévé vált mondásába („Nyelvében él a nemzet") torkollva egyértelműen igazolja ezt a szerepet. Az anyanyelv tudatos fejlesztése elvitathatatlan szükségességgel írta elő a magyar nyelv objektív törvényszerűségeinek a feltárását, az alapvető kategóriák pontos meghatározását, e kategóriák nyelvi manifesztációinak, a terminus technicusoknak a megteremtését, rendszerük szakadatlan továbbfejlesztését.

Az elmondottak alapján kijelölhető a terminológiai kutatások helye napjaink magyar nyelvtudományában, amelyek egyben általános nyelvészeti tanulságok levonásának a lehetőségét is ígérik.

Allgemeines Informationsprogramm) das Internationale Informationszentrum für Terminologie ... gegründet. Dieses wurde dem Österreichischen Normungsinstitut (ON) angegliedert" (INFOTERM 5).

[3] K. Ettinger szavaival: „Die Zahl der Begriffe geht in die Millionen, die der Wortelemente nur in die Tausende. Wenn daher nicht schon in naher Zukunft entsprechende Regeln angewendet werden, wird es bald nicht mehr möglich sein, eindeutige Benennungen zu schaffen, was gleichzeitig auch die Chance der Verständigung verringert". A különböző szakmák képviselői és a nyelvészek nélkülözhetetlen együttműködésének a hiányából fakadó kommunikációs állapotot „drohende babylonische Sprachverwirrung"-ként értékeli (uo.).

A tudományok és terminológiájuk[4]

Régóta felismert igazság a szavak hatása, befolyásuk az emberi gondolkodásmód, de az emberi cselekvési formák kialakítására és fejlesztésére is. Közismert marxi formula például, hogy az elmélet (ami mégis csak nyelvi jelekben, jelkombinációkban realizálódik), ha behatol a tömegekbe, anyagi erővé válik. Ebben a kontextusban a *nyelvi jel*, a *szó* jelentősége óriási mértékben megnő. Egy modern német teoretikus, G. Klaus „Die Macht des Wortes" című munkájában ezt írja: „a szavak hatása reális hatalom".[5] Ha a szavaknak a hatása általában ilyen nagymértékű az emberi tudat és cselekvésformák kialakítására, sokkal fokozottabb mértékben áll ez az egyes tudományok jellegzetes szavaira, az ún. *műszó*kra, azaz *terminus*okra, azok összességére, az adott tudomány *terminológiai rendszer*ére. Ésszerű és indokolt tehát a terminusok vizsgálata, a tudományok fejlődésében játszott szerepük kutatása.

Ha a terminológiai rendszerek szerepének a lényegét, horderejét akarjuk megragadni, nem feledkezhetünk meg arról az alapvető követelményről, hogy ennek a szerepkörnek a legkisebb hibaszázalékkal történő megrajzolása csak az általános ismeretelmélet kereteibe ágyazva lehetséges. Az általános ismeretelmélet (episztemológia, gnoszeológia) általános vonásai alapján a tudományok fejlődése az ember alkotó tevékenységébe ágyazva kutatható a legpontosabban és legcélravezetőbben. Ez annyit jelent, hogy a tudományok fejlődésének fő vonásait a mindenkori társadalmi igény szabja meg. Amikor pl. elégséges volt a világ legátfogóbb kérdéseinek az általános megválaszolása, olyanoknak, mint a *lét* meg a *tudat* kapcsolata, az egyiknek a másik feletti primátusa, az emberi megismerés, a gondolkodás legáltalánosabb törvényszerűségeinek a vizsgálata, addig elégséges volt a „studium generale" (filozófia) ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására. Amikor azonban a részletek pontosabb vizsgálata volt a társadalmi igény, a filozófia a kérdések túl általános feltevése miatt már nem volt alkalmas ezeknek

---

[4] Ennek a fejezetnek egyes részei elhangzottak különböző előadásaimban, illetőleg megjelentek különböző kiadványokban: A terminológia szerepe a tudományok fejlődésében (kézirat), Köznyelv, szaknyelv (MNy. 79: 21–28), A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban (Nyelvpedagógiai Írások 5: 262–282).

[5] „Die Wirkung von Wörtern ist eine reale Macht." (KLAUS, G. 1964: 42.)

az igényeknek a kielégítésére. Az új társadalmi igény tükrében szükségszerű volt tehát a tudományok kiválása „a tudományok tudományából", és elkövetkezett a tudományok differenciálódása. Egyre-másra létrejöttek az új tudományok saját, önálló vizsgálódási anyagukkal és kutatási módszereikkel (*fizika*, *kémia*, *biológia* stb.).

A részletvizsgálatok szükségességének a tükrében az egyes tudományok egymástól való függetlenedése egyre határozottabb igénnyel fogalmazódott meg. Reális veszélyként merült fel ugyanis az a probléma, hogy a szempont- vagy módszerkeverés a mikrovizsgálatok pontosságát veszélyeztetheti. Amikor viszont már nem volt elégséges a részletekben való tisztánlátás, hanem a nagyobb összefüggések magasabb rendű szintézise, az apróbb részvizsgálatok részeredményeinek az összegezése volt a feladat, akkor egy ellenkező folyamatnak voltunk a tanúi. Bekövetkezett a tudományok integrálódása, az úgynevezett interszcienciák korszaka.

A tudományok fejlődésének az általános emberi (társadalmi) megismerés folyamatának a menetébe történő beágyazódása a terminológiai rendszerekkel szemben egyértelmű követelményeket állít. Ezt a klasszikus ókortól kezdve minden korszakváltás határozottan meg is fogalmazta a maga tudományosságával szemben. Mai fogalmazással: az egyes tudományok művelése a kutatási anyag jelenségeinek és folyamatainak a viszonylag hű tükröződését szolgáló fogalmak félreérthetetlen meghatározása és rendszerezése nélkül elképzelhetetlen.[6]

Ez a tudományos célkitűzés – pontosabban ennek a nagyon érzékletesen kibomló csírái – a klasszikus ókor tudományosságára vezethetők vissza. Ne gondoljunk másra, mint a filozófiai gondolkodás kategóriáinak a kimunkálása (*a filozófiai műszavak*), az emberi gondolkodásmód egyik legjellegzetesebb vonásának, szakadatlan mozgásban, fejlődésben lévő voltának a megsejtése (*dialektika*), a kezdeti materialisztikus eszmék igen életrevaló, a mai napig is fennmaradt *anyag*fogalom fontos kategóriájának, az *atom*nak a születése, a korabeli nyelvtudomány szintén a mai napig fennmaradó kategóriáinak a nyelvi lecsapódása (*nyelvészeti műszavak*) stb. Ha igaz is az, hogy az emberi megismerés állandó fejlődése következtében ezek a kategóriák ma már messze nem elégségesek az adott tudományág legfőbb eredményeinek a kifejezésére nem lehet eléggé megbecsülni azt az elméleti bátorságot, amely – ha ösztönösen is – a vizsgált jelenségek és folyamatok legjellemzőbb vonásait tükröző fogalmak megragadá-

---

[6] Az *anyag* műszót itt a legtágabb értelemben használom, tehát nem szűkítem le a fizikai matéria területére, hanem a társadalmi jelenségek és folyamatok mozgásrendjének a vizsgálatát is „kutatott anyag"-nak tekintem.

sára törekedett, és kisebb-nagyobb sikerrel meg is találta azok nyelvi kifejezéseit. A tudománytörténet legelismerőbb vallomása az a puszta tény, hogy napjaink rendkívüli módon szerteágazó tudományosságának a szakkifejezéseit többnyire görög–latin nyelvi anyagok felhasználásával alkotják meg.

A tudománytörténetnek többé-kevésbé egyértelmű megállapítása, hogy – mint annyi minden más területen – a tudományok művelésének a területén is a középkori skolasztika, dogmatizmus általános uralma fékezőleg hatott a tudományok fejlődésére, mi több, határozottan fellépett a „pogány ideológia" termékei ellen, így veszendőbe mentek az európai gondolkodás hajnalának igen tiszteletre méltó kezdeti eredményei. Az újkor, a humanizmus, a reneszánsz tudatosan visszaállította eredeti jogaiba a klasszikus eredményeket, és igen elismerésre méltó erőfeszítéseket fejtett ki azok terjesztésére és továbbfejlesztésére. Sürgető társadalmi szükségletté vált a tudományok – elsősorban a természettudományok – fejlesztése, ami igen rövid idő alatt bámulatra méltó eredményeket ért el.

Az újkor rohamos ütemű természettudományi fejlődésének köszönhető – annak szerves következménye – a tudományokra napjainkig is jellemző kategória, a természettudományos fogantatású törvényfogalom és annak szaknyelvi manifesztációja, a *törvény* terminus. A természettudomány alapvető kategóriája és terminusa körül napjainkig tartó vita folyik, feltétlenül szükséges tehát megszületésének körülményeit, hatását, jelentéstöltetének a változásait tüzetesen megvizsgálni.[7]

A modern értelemben felfogott t ö r v é n y mint filozófiai kategória tehát az újkori tudományosság igényeinek a talaján született. Ezeket az igényeket ugyanis már nem elégítette ki a jelenségek felszíni megnyilvánulásainak egyszeri, gyakorlati jellegű leírása, mivel az nem érzékeltette a dolgok, jelenségek, folyamatok valóságos, mélyebb összefüggéseit. A felszín mélyén meghúzódó l é n y e g feltárása a tapasztalati megismerés alapján az általánosítás felé való törekvés ösztökélte az újkor tudósait a j e l e n s é g e k b e n, a f o l y a m a t o k b a n l é v ő b e l s ő l é n y e g i s z ü k s é g s z e r ű, á l l a n d ó é s i s m é t l ő d ő j e l l e g ű ö s s z e f ü g g é s e k k i f e j e z é s é r e. Az ilyen értelemben vett törvényfogalom „a m a t e r i a l i s t a v i l á g n é z e t talaján született mint szerves része a determinizmusnak a természet objektív okozatiságát, objektív szükségszerűségét valló világnézetnek". (NÁDOR Gy. 1957: 533.) Nem véletlen, hogy ennek a törvénykoncepciónak a létrejöttéhez a legjelentősebb hatást a modern t e r m é s z e t t ö r v é n y - f o g a l o m kialakulása

[7] Részletes kifejtését l. KOVÁCS F. 1970/a: 186–301.

gyakorolta, ami az újkorban vált a természettudományok központi kategóriájává. A Newton megalkotta klasszikus fizika, majd a darwini biológia fogalmazta meg a természettörvény azon lényeges vonásait, amelyek mindmáig jellemzőek a természettörvény fogalmára: objektív jelleg, a törvények az anyagi világ tükröződései, a törvény és lényeg összefüggése, a törvények rendszere stb. (NÁDOR Gy. 1957: 10).

A jelenségek felszíni megnyilvánulási rendjének a terminusa a *szabályszerűség*, a *szabály*. Az újkor tudományossága azonban már nem elégedett meg a felszíni összefüggésrend feltárásával, hanem – amint láttuk – a lényeg feltárására, az általánosítás felé törekedett. A megismerési folyamat e magasabb rendű fázisának a terminusa tehát hovatovább az összes tudományokban a *törvényszerűség*, a *törvény* lett.

A *törvény* terminusnak a tudományokba való bevonulása óriási lépést jelentett az általános emberi megismerés előrehaladásában. A jelenségek és folyamatok szubjektív magyarázata helyett olyan magyarázatot igényelt, amelyik a vizsgálódó embertől, az emberi agytól függetlenül létező objektív valóság összefüggésrendjét kutatja. A rend, a belső összefüggés, a lényeges vonások, tehát nem az emberi agy konstruktumai, hanem attól függetlenül létező valóság tulajdonságjegyei, és ezek a tulajdonságok, ezek az összefüggések tükröződnek az emberi agyban. Az újkor természettudományos alapállásának jelentős szerepe volt a *filozófiai monizmus* továbbfejlesztése szempontjából is.

Az újkor természettudományának a kedvenc terminusa, a *törvény* azonban – érthető módon – magán viselte a kor tudományosságának fehér foltjait is. A kor természettudománya nem ismerte fel a természet mozgásrendjének bonyolult hálózatát, azt a fizikai-mechanikai összefüggések rendjére korlátozta.

Ez a szemlélet fedezhető fel a kor két másik fontos terminusában, a materialista *determinizmus* és a materialista *kauzalitás* fogalmában is. E szerint a mechanisztikus felfogás szerint, ha az objektív feltételek adva vannak, a várt jelenségnek „vakon, kivételeket nem ismerő módon", szükségszerűen be kell következnie. Klasszikus példája ennek a felfogásnak a sokat emlegetett halmazállapot-változás törvénye: az egy atmoszféra nyomás alatt álló víz 100 ° C hőmérsékleten felforr, az egyik halmazállapotból a másikba megy át. Más körülmények között a jelenség másképpen, de az új körülmények által egyértelműen meghatározott módon következik be (pl. a nyomás növelésével emelkedik a forráspont). Arról természetesen nem beszélhetünk, mintha a halmazállapot-változás klasszikus törvénye – mai ismereteink alapján – nem volna helytálló. „Csak" arról van szó, hogy a tudományos ismeretek bővülésével az anyag kevésbé szembetűnő összefüggéseire is fény derült, az úgynevezett alapvető

mozgásformák lényeges vonásai is feltárultak, és ezeket már nem lehetett a klasszikus természettudományi törvényekkel leírni. Szükségessé vált tehát azoknak a „modernizálása", az új tudományos eredmények által feltárt törvényszerűségekhez való hozzáigazítása, kiegészítése.

„A modern természettudományos felfedezések nem döngetik a kauzalitás bástyáit, de vitatják a kivételtelenséget, a 100 százalékos jelleget. A természettudós gyakran találkozik olyan jelenségekkel is, amelyek elütnek a klasszikus halmazállapot-változás említett 100 százalékos jellegétől, általában nem felelnek meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a klasszikus (Laplace-féle) determinizmus szerint elvárhatnánk (a módszerek tökéletesítése, a természeti törvények matematikai formulák egzaktságával történő megfogalmazása lehetővé teszi az események, folyamatok menetének egyértelmű előrelátását). A mikrovilág folyamatainak a tanulmányozásánál gyakran előfordulnak olyan jelenségek, amelyek azt mutatják, hogy a klasszikus determinizmus nemcsak hogy nem felel meg a természeti törvényeknek, de még elég pontos megfogalmazásukat sem teszi lehetővé", olvashatjuk Fok egyik írásában (FOK, V. A. 1962: 285).

A *specifikus mechanikai mozgás* és a *specifikus magmozgás* közötti különbségek mértékét Erdey-Grúz Tibor így érzékelteti: „Az atommagon belül az anyag mozgástörvényei oly mértékben térnek el a makroszkopikus testekre érvényesektől, hogy [az] utóbbiak alapján megközelítően hű képet sem kapunk a valóságról" (ERDEY-GRÚZ T. 1965: 189). A klasszikus (mechanisztikus) *determinizmus*t tehát egy új, modern értelemben felfogott *determinizmus* váltotta fel, amely egyben megadta a *kauzalitás* fogalmának elasztikusabb megfogalmazási lehetőségét is. „A klasszikus determinizmus merev fogalmait tehát egyre inkább olyan megfogalmazások váltják fel, ahol a kivételtelenséget a leírás valószínűségi jellege helyettesíti, ami szerint megkülönböztetik a potenciálisan lehetségest a megvalósulttól. Ez egyben a kauzalitás fogalmának a pontosítását is jelenti, amennyiben az – az ismertetett felfogás szerint – közvetlenül a valószínűségre, tehát a potenciálisan lehetséges, de nem a valóságban bekövetkezett eseményekre vonatkozik" (FOK, V. A. 1962: 285). A determinizmusnak és a kauzalitásnak a modern megfogalmazása más színben tünteti fel a *szükségszerű* és a *véletlen* kategóriák korrelációit is. Mint ismeretes, a klasszikus mechanisztikus determinizmus a *véletlen*t mint tudománytalan kategóriát elvetette. A modern felfogás szerint a szükségszerű általában a véletleneken át mutatkozik – ahogy ezt Erdey-Grúz Tibor is megállapította: „A véletlen események... nem kivételek a törvény alól, hanem a törvényben (tudatosan vagy az ismeretek hiányossága folytán egyelőre kényszerűségből) figyelmen

kívül hagyott mellékes kölcsönhatások okozzák. Ilyen értelemben a törvény a véletlen eseményeket is magában foglalja" (ERDEY-GRÚZ T. 1965: 178–9).

A kauzalitásnak ez az újszerű felfogása éppen az a választóvíz, amely megkülönböztet bennünket mind a mechanikus materializmus, mind az idealizmus kauzalitáskoncepciójától. Az első ugyanis minden okot egyformán fontosnak vél, lényeges és lényegtelen között nem tesz különbséget, a másik viszont tagadja a véletlen kauzális feltételezettségét. A *véletlen* elméleti jelentőségét világosan példázza az a tény, hogy a véletlen tömegjelenségek objektív törvényszerűségeinek a vizsgálatával a matematikának egy külön ága, a *valószínűségszámítás* foglalkozik.

Napjaink törvénykategóriája feladja tehát a mechanisztikus törvénykoncepció merevségét, kivételtelenségét, feladja dinamikus jellegét, illetőleg megkülönböztet a *dinamikus törvény* mellett egy másik, úgynevezett *statisztikus törvény*t. Dinamikusnak nevezi azt a fajta *törvény*t, amely a régi klasszikus fizika eszközeivel egyértelműen leírható, statisztikusnak viszont olyan fajta *törvény*eket nevez, amelyekben egyre lényegesebb szerepet kap a valószínűség, ennek következtében nem, vagy nem csak egyértelmű kapcsolatokból épülnek fel a jelenségek és a folyamatok, tehát a *véletlen* is meghatározó szerephez, funkcióhoz jut bennük. A dinamikus és statisztikus jellegű törvényszerűségek az objektív folyamatokban általában együtt mutatkoznak. Az egyiknek vagy a másiknak a kiemelése, külön vizsgálata azért lehetséges és szükséges, mivel magukban a folyamatokban is hol az egyik, hol a másik törvényszerűség kerül előtérbe.

Az új természettörvény-fogalom tehát nem adja fel a materialista kiindulási pontot és magyarázó elvet, csak az új tudományos eredmények tükrében pontosabbá teszi azt. Az új felfedezések és mai igényességünk tükrében nem kell tehát feladnunk a *törvény* kategóriát mint pontatlant, mint merevet, csak hozzá kell idomítanunk az új felfedezések szabta követelményekhez.

A tudományok fejlődésének még egy érdekes terminológiai velejáróját kívánom megemlíteni, ez pedig a tudományok jelen szakaszának jellemző vonásából, az integrálódási tendenciából fakad. Mint korábban arról már szó esett, a tudományok differenciálódásának korszakában megszülettek a *speciális tudományok*, amelyek sorra-rendre megteremtették a maguk jellemző terminológiáját. Amint azonban a társadalmi igény változott, a tudományok fejlődésének a tendenciája is megváltozott. A tudományok differenciálódásának, illetőleg integrálódásának a lényegét az alábbiakkal érzékeltethetjük: amíg a bolygók mozgásának a *leírása* volt a társadalmi feladat, megfelelt ennek a feladatnak az

asztronómia (természetesen itt is elvitathatatlan szerepe volt a matematikai apparátusnak). Amikor azonban a társadalmi igény a bolygók elérését tűzi ki feladatul, a tudományok egész légiójának a szerves közreműködésére van szükség. Egyre-másra születnek az úgynevezett komplex terminusok, mint *asztrofizika*, *asztronautika*, *asztrobiológia*, *asztrokémia* stb. A terminusok felszínes vizsgálatakor először talán az a vonás tűnik ki, hogy újabb differenciálódásról van szó. A valóság ennek pontosan az ellenkezője. Az *asztrofizika* nem a *fizikának* egy speciális ága, ugyanúgy, mint az *asztrobiológia* sem a *biológiáé*, mivel itt a földi mechanizmusban, a földi mozgásrendben megszokott értékek helyett egészen más értékek vizsgálata szükséges, ami a régi fogalmakkal nem írható már le. Ezeknek a megragadására a régi terminusok elégtelenek. Ezek merőben új kategóriákat igényelnek, amelyeknek a terminológiai vetülete, illetőleg azok szemantikai töltete – természetesen – egyáltalán nem azonos az összetett szerkezetű terminusok egyes tagjai jelentéseinek összegével.

A nyelvtudománynak mint sajátosan társadalomtudománynak természetesen nem sok szerepe van a világmindenség meghódításában. Annál nagyobb a szerepe viszont az emberi, a társadalmi tudat fejlesztésében. Ez a szerep kategóriáinak az egzaktabbá tételét, ugyanakkor nagyobb fokú elaszticitását is igényli a nyelvtudomány művelőitől. Ha ennek a szerepnek meg akar felelni a nyelvész, egyre inkább pontosítania kell fogalmait, egyre nagyobb apparátussal kell hozzáfognia a bonyolult nyelvi struktúra törvényszerűségeinek, mozgásfajtáinak a feltárásához. Ma tehát a nyelvnek mint az emberi gondolkodás, az emberek közötti kommunikáció eszközének a pontos leírásához egyre inkább a komplex nézőpontok és megközelítési módok szükségeltetnek. Amíg a nyelvtudomány – önállóvá válásának korszakában – mindenféle pszichikai, filozófiai, logikai, majd történeti magyarázattól élesen elhatárolta magát, és a nyelv lényegét *jelszerűségében* és a *jelek rendszerszerűségében* látta, addig ma egyre inkább fel kell használnia a rokon tudományok legújabban elért eredményeit. Kategóriáiban, terminusaiban tehát újból felfedezhetők a *logika*, a *pszichológia*, a *társadalomtudomány* és a *történettudomány* sajátos kategóriáinak a nyelvi tükröződései, a mai *terminusok*. A *strukturalizmus* néven ismert nyelvészeti irányzat, amely megtermékenyítőleg hatott más tudományágakra, antropológiára, irodalomra, poétikára stb., megint csak a legújabb természettudományos eredmények alapján ért el sikereket (monista kiindulási pont, egzakt magyarázási elvek és módszerek, a természettudományi apparátus adaptálása stb.).

A legújabb nyelvészeti iskolák azonban felfedezték ennek az irányzatnak az árnyoldalait is, ami elsősorban egysíkú (taxonomikus) nyelvszemléletében

fogalmazható meg. Ezt felváltotta a nyelv komplex szemlélete s ennek folyományaképpen a nyelvvizsgálatok komplex jellege. Az ezt tükröző terminusok: *szociolingvisztika, pszicholingvisztika, generatív grammatika* a nyelv *felszíni,* illetve a *mélystruktúrájának* a vizsgálata stb.

A *terminológia* és a tudományok fejlődése tehát kölcsönösen feltételezik egymást mint az új és egyre újabb társadalmi igények mindenkori kielégítésének a szükségszerű velejárói. Egyértelmű határozottsággal párosuló egzaktságuk az a legfőbb jellemző vonás, amelynek alapján nemcsak kísérői lehetnek a tudományos fejlődésnek, hanem adott körülmények között új elméletek kimunkálására is ösztönzőleg hathatnak. A természet- és a társadalomtudományok között korábban meglévő merev válaszfal napjainkban tapasztalható összezsugorodása a meglévő különbségek mellett is hovatovább a hasonlóságokat hangsúlyozza, így a velük szemben támasztott követelmények, de terminológiájuk tükrében is egyre inkább hasonlókká válnak az egzaktság és az elaszticitás megfogalmazásában.

A „terminus technicus" magyarítási kísérletei

Napjaink tudományosságának jellemző vonása az új szakkifejezések légióinak a megjelenése. A nagymértékű igény viszont óhatatlanul azt eredményezte, hogy nem mindig kellő gondossággal, körültekintéssel, az adott kategóriák meghatározó és járulékos vonásainak a tudatos kiemelésével, illetőleg elhanyagolásával alkottuk meg műszavainkat. Elkerülhetetlen tehát annak a megvizsgálása, hogy a *terminológia* milyen feltételek mellett szolgálja a tudományos élet eredményeinek a közkinccsé tételét, röviden: a tudományos kommunikációt. Azt is meg kell gondolni, hogy a terminológiai elemek mértéktelen elburjánzása mennyire akadályozza a tudományos együttműködést, és – nem utolsósorban – a kívánatos anyanyelvi műveltség fejlesztését.

Az elmondottak és a jelenlegi állapot ismeretében, továbbá az alább elmondandók félreérthetőségének a kizárása céljából szükséges magának a *terminológia* műszónak a kialakulását, fejlődését nyomon követni és egyértelműen körülhatárolni, de meghatározni is. Ez annál inkább fontos, mivel az első tudatos terminológiateremtő erőfeszítésektől kezdve napjainkig bezárólag meglehetősen „sokszínű" terminushasználattal találkozunk.

A 17. század közepén megjelent – a régiek közül „legeredetibb, legönállóbb" (SIMONYI Zs. 1906: 3) – „Magyar gramatikatska" tudós szerzője, Geleji Katona István e munkájában külön foglalkozik a terminusok általános kérdéseivel: hogyan lehetne és kellene magyarul kifejezni a filozófia és a teológia latin szakkifejezéseit. A feladat megoldásának nehézségeire utal alábbi nyilatkozata: „A *technicum vocabulum*okat [terminus technicusokat] ... bajos Magyarul egy szoval ki-mondani" (GELEJI KATONA I. 1645: 24), ennek ellenére egynéhányat „az iffjak kedveért" közreadott (uo.). Közülük – e helyen – csak kettőt mutatok be: szerinte a *subjectum* helyett *alájavettetett*et, a *praedicatum* helyett viszont *rola-mondatott*at lehetne használni (uo.). (A kimondottan *nyelvészeti terminusok*ra vonatkozó nézeteire, a *magyar nyelvészeti terminológia* kialakításában játszott szerepére még visszatérek.)

Mikolai Hegedűs János Geleji Katona István grammatikájával csaknem egy időben megjelent A mennyei igazság tüzes oszlopához című munkájának Utószavában nyomatékosan hangsúlyozza „*az okaſſág Meſterſégének ſzavai*" 'Logicus terminusok' fontosságát: „... azok, a jo dolgoknak megértéſére való gyertyàk, kalahuſzok és ſegédek... à mely nyelven azoknak tudáſa vagy jo

kifejezéſe nintsen; ott azok mind a' kűlſő, mind a belſő jo dolgokbann valóbann nagy akadályok: Nagy segédſég ellenben azoknak tudáſa" (MIKOLAI H. J. 1648: 700). Ezek közül néhányat „kimagyarázott", de a magyar nyelv „szűk volta" miatt inkább a „deák terminusok" megtartása mellett tört lándzsát.[8]

A 18. században – főleg annak első felében – visszaesés következett be a tudományos igényű magyar nyelvű grammatikák írásában. A kisebb jelentőségű kiadványok elhanyagolása mellett annál nyomatékosabban kell hangsúlyoznunk a század utolsó dekádjában megjelent három nagy horderejű grammatikának a hazai nyelvtanirodalom – főleg a *terminológia* – fejlődésére gyakorolt hatását: az egyik Földi Jánosé (1790), a másik Gyarmathi Sámuelé (1794), a harmadik az úgynevezett Debreceni Grammatika (1795). Mind a háromban fontos megállapítások olvashatók a *terminológia* általános kérdésköréről.

A század legjelesebb magyar „nyelvkönyvének" a szerzője munkájának bevezető „Szózatában" *Mesterségi Nevezetek*ként magyarítja a „techniká"-t (FŐLDI J. 1790/1912: 10). Megteremtésük és megtanulásuk jelentőségéről ezt írja: „A' Név [terminus technicus] a' dolgoknak nyelek, fülök, fogójuk, mellyek nélkűl velek nem élhetünk" (i. m. 11). Tudatos terminusteremtő elszántságról vallanak az alábbi sorok: „Magyarúl írván a' Nyelvkönyvet, az azzal járó Nevezeteket [terminusokat] is Magyarúl ki-tettem, és e' végre eggynéhány új nevezetekkel Nyelvünket is gazdagítottam... Tehát siettettem az idő-Pontját Nyelvünknek, mellyet elérni tſak ugyan tökélleteſsége léſzen, hogy akármelly Tudományt ſok idegenre ſzorúlás nélkűl elő̈adhasson. Ha e' Mesterségi Nevezeteket (:Technika:) Német nyelven kitenni is, érteni is mind meg lehet, miért ne lehetne ugyanazokat ki tenni 's meg érteni Magyarúl is?" (i. m. 10).

---

[8] A 17. század későbbi grammatikaírói latinul írtak (MEDGYESI P. 1650, KOMÁROMI CSIPKÉS Gy. 1655, PERESZLÉNYI P. 1682, KÖVESDI P. 1686, SZŐNYI NAGY I. 1695, TÓTFALUSI KIS M. 1697. Egyikük-másikuk kísérletet tett magyar terminusok alkotására, de magának a terminusnak a megmagyarítására egyikük sem vállalkozott. Ugyanez mondható el a század legnagyobb magyar tudósának, Apáczai Csere Jánosnak Encyclopaediájáról is (1653), annak ellenére, hogy a munkában igen megszívlelendő fejtegetések olvashatók a később olyan fontos nyelvészeti terminussá váló *jel*nek, mint az *általános jeltan* (*szemiotika*) központi kategóriájának, e diszciplína megszületése előtti (preszemiotikus) viselkedésrendjéről, a különböző tudományok 17. századbeli állapotában elfoglalt helyéről, jelentésvariánsairól. Szenczi Molnár Albertnek „a késő-humanista protestáns polgári irodalom oly kimagasló képviselőjének" (BALÁZS J. 1987: 29) a század elején megjelent grammatikájában (1610) – latin nyelvűsége miatt – egyetlen magyar terminus sem található.

Öt évvel Földi grammatikája kéziratának befejezése után – annak hatására íródott és – látott napvilágot az úgynevezett Debreceni Grammatika, amelynek szerzői *Mester-Szókat* „technica vocabula" használnak (DebrGr. XXVI), de előfordul náluk ez a terminus *mesterségszó*ként (i. m. 233), továbbá *„Mester-, vagy Mesterség Szó (az az Mesterséghezvaló)* „vocabulum technicum" is (235). Megtanulásuk nehézségeiről így nyilatkoztak: „[Mivel] az Olvasó nem vehetvénn-fel egyſzeribenn azoknak [a mesterszóknak] jelentését… szükség, hogy a Deák nevezettjeikkel együtt rendel [!] kijegyzett *Mester-Szókat*, melyek ezen munkának véginn a Toldalékok előtt [233–37, itt azonban „A *Mesterség Szók* lajstroma" címmel szerepel] abc-rendben előadódnak, előre olvassa meg jól" (i. m. XXVI).[9]

A 18–19. század jeles „szakírója", a magyar tudománytörténetnek a hazai összehasonlító nyelvtudomány terén egyik úttörő munkása, Gyarmathi Sámuel már sokkal egyértelműbben és határozottabban nyilatkozik az általa úgyszintén *mesterszók*nak magyarított terminusok jelentőségéről és azok megtanulásának szükségességéről: „A' Meſterſzókat, mellyekkel az egéſz irásban élek, minthogy többnyire mind ujjak, ſzükségesnek tartám az Elöljáró Beſzéd végibe feljegyezni, hogy ott hamar ſzemibe akadván az Olvasóknak, tanulhaſsák meg előre, mellyik ſzón mit akarok érteni" (Gyarmathy S. 1794: XX–XXI). A hivatkozott lapokon általában a latin terminusokat interpretálja magyarul, de az ellenkezője is előfordul.

A 18. század végén jelent meg Márton József német grammatikája. Ennek elején található „A Mesterszók Magyar–Deák Lajstroma", amelyben 94 *mesterszó* 'vocabulum technicum' érzékelteti Mártonnak a magyar nyelvű nyelvészeti terminusok népszerűsítésére utaló elszántságát (MÁRTON J. 1799: 1–4).[10]

---

[9] Az idézett állásfoglalás csak az olvasó megértési nehézségeit sejteti, nem cseng ki belőle a szerzők ingadozása: nem korai-e a terminusok magyarítása, nem „okoz-e bajt és homályt". Mivel azonban ez a folyamat már korábbi szerzőknél elkezdődött, nem térhettek ki a mesterszók megmagyarításának szükségessége elől: „… eleinte gondolkoztunk azonn is, hogy még most talám jobb lenne, a Mester-Szóknak már természetes Deák neveit, tsak meghagyni [könyvük címében meg is hagyták: grammatika]; mivel magunkon tapasztaltuk, hogy azok Magyarúl kitéve, nékünk is eleinte, bajt és homályt okoztak: de mivel mások már az előtt elkezdették vólt azokat Magyarúl kitenni, sokat pedig igen alkalmatlanúl; azért mi is, hol meghagytuk a már készenn lévőket, hol pedig helyekbe másokat tettünk [legtöbbször a latin grammatika kaptájára szabva őket], a mit alkalmatosabbnak ítéltünk; de hogy megvalljuk, némellyikbenn magunk se nyughattunk-meg egészenn" (DebrGr. XXVII, az én kiemelésem: K. F.).

[10] Egyébként Márton József szándékozott egy „Grammatikai magyar Szókönyv"-et is írni. Erről Bécsben megjelent Lexiconához írt Előljáró beszédéből értesülünk: „A Környékszók [tájszavak], a' Grammatikai Magyar Szó-könyvbe tartoznak; egy illyet …idővel kiadni

Még két munkát kell ezen a helyen megemlíteni a terminológiateremtés nyelvtudományi jelentőségének a korai felismerése és a „terminológiai sokszínűség" illusztrálása céljából. Mind a kettő a 19. század első feléből való, és mindkettőnek a szerzője Verseghy Ferenc, a felvilágosodás korának nagy magyar nyelvtudósa. Az első az 1818-ban megjelent grammatika, a második az 1826-ban napvilágot látott lexikon. Az elsőben olvashatók „A' Magyar *Mesterséges fzavak*, Deák értelmeikkel együtt, mellyek a Nyelvtudományban elökerülnek" (VERSEGHY F. 1818: XXXI); később *mesterszavak*at, sőt egyszerűen *tudományos szavak*at használ (VERSEGHY F. 1826: XII, XV). A második annak a gondolatnak a megvalósítása, amit Márton csak tervezett. A Lexicon Terminorum Technicorum az első „tudományos mesterszókönyv", amelynek teljes terjedelme arról a felismerésről tanúskodik, hogy milyen nagy a terminusok, a terminusalkotás jelentősége a hazai tudományosság fejlesztésében.

Verseghynek a terminológia jelentőségére vonatkozó korai felismerése tükröződik vissza Hunfalvy Pálnak az első önálló magyar nyelvészeti folyóirat, a Magyar Nyelvészet I. kötetében (1856) olvasható megállapításából: „A helyes műnyelv nagyon alkalmatos eszköz a tudomány előadására" (i. h. 376). Ebbe a megállapításba nem kisebb igény sűrűsödik bele, mint a tudományos (nyelvtudományi) kategóriák rendkívül nagy gondossággal, körültekintéssel történő megfogalmazása és ezek nyelvi köntösbe való öltöztetése (a terminológiai rendszer megteremtése).

Hunfalvy programadó írása olyan bő terminológiai termést hozott – később részletesen tárgyalom –, hogy századunk elején Tolnai Vilmos a „Műnyelv, szaknyelv" című cikkében kísérelte meg a sorok rendezését, a terminológia egységesítését. Ő még szinonimákként használta a *műnyelv*, *szaknyelv* és a *terminológia* műszavakat (MNy. 1923: 77), és ezzel a nagymérvű „rugalmassággal" csak nehezítette a tisztánlátást, és elmosta az egyes műszavak közötti, határozottan felismerhető tartalmi különbségeket. Klár János és Gál Endre közös munkájukban viszont különbséget tettek a „műszaki terminológia és a műszaki szakszavak (műszavak, terminus-technikus)" között (KLÁR J.–GÁL E., 1953: 3). Úgy gondolom, hogy mind a két fajta megközelítés szempontkeveredés

---

szándékozom" (MÁRTON J. 1810/1811: 3. számozatlan lap az 1810-es kiadású II. kötet [ez előbb jelent meg, mint az I.] elején bemutat jó pár terminust magyar fordításban, vagy az idegen nyelvűeket magyarul parafrazálja. Az 1811-es kiadású „első darab" [kötet] előszava után mutatványt közöl a készülőben lévő Grammatikai Magyar Szókönyvből, de ugyanitt „A' kurtítások magyarázatjában" is van jó pár magyar műszó [i. m. 1].)

eredménye. Egyértelműen le kell szögeznünk, hogy a *terminológia* nem azonos a *szaknyelv*vel, kevesebb annál. A *szaknyelv* ugyanis magában foglalja a terminológiai elemek összességén túl mindazokat a megkövesedett szóhasználatbeli, szerkesztésbeli elemeket, illetőleg mozzanatokat is, amelyek nem hiányoznak ugyan a köznyelv kelléktárából sem, csak használatukban szembetűnő statisztikai különbség állapítható meg. Mások viszont különbséget tettek *terminológia* és *nómenklatúra* között. Az elsőbe az egyes *tudományágak* általános szakmai fogalmainak, ismertetőjegyeinek a megnevezését magukba foglaló szavak összességét, a másodikba az egyes *tudományszakok* sajátos tárgyainak, ezek fajának, csoportjának megnevezését magukba foglaló szavak, kifejezések összességét sorolták (KLÁR J.–KOVALOVSZKY M. 1955: 7). Véleményem szerint ez a „pontosítás" szintén nem mentes bizonyos szempontkeveredéstől, mivel mind a *tudományágak*, mind a *tudományszakok* sajátosságait feltüntető szavak és kifejezések *terminológiai elemek*, ezért a továbbiakban egységesen terminológiát használok.

A terminológia definíciója és alapelvei

Az egyes tudományágak terminológiája mindazon szavak és kifejezések, szerkezetek összessége, amelyek az adott tudományág legáltalánosabb jellemző vonásait, folyamatait megközelítő pontossággal tükröző fogalmak megnevezésére szolgálnak, viszonylag zárt rendszert alkotnak, és adott nyelvi helyzetben környezetfelidéző hatással rendelkeznek (effet par évocation du milieu).

Az adott definíciókísérlethez az alábbi megjegyzések szükségesek:

Azért nem teszek különbséget *terminológia* és *nómenklatúra* között, mivel a *tudományág* magába foglalja a *tudományszak*ot is, tehát elvi különbség a *terminológia* és a *nómenklatúra* között nem fedezhető fel. Mindegyiket az különbözteti meg a köznyelv szavaitól és kifejezéseitől, hogy az adott *tudományág*, *tudományszak* legjellemzőbb vonásait magukba sűrítő nyelvi kifejezések. Amit a köznyelv és a tudományágak sajátos kifejezései (*terminológiai elemek*) közti alapvető különbségként megállapíthatunk, az szó szerint érvényes az egyes tudományszakok sajátos tárgyainak, ezek fajának, csoportjának megnevezését magukban foglaló szavak, kifejezések összességére. Ugyanezen az elvi alapon állva nem teszek különbséget *műszó* és *műkifejezés* között, amely különbségtevés az előbb említett szerzőpáros (KLÁR J.–KOVALOVSZKY M. 1955) véleménye alapján azért szükséges, mivel az előbbi az egyszerű vagy összetett szavakat foglalja magába, míg az utóbbiba a két vagy több szóból álló kifejezések tartoznak (KLÁR J.–KOVALOVSZKY M. 79). Bár alaktanilag igen könnyen megkülönböztethető az egyszerű és az összetett szó a két vagy több szóból álló kifejezéstől, de a külön terminusra igényt tartó jelleg, különbség nem az egy vagy több szóból álló nyelvi kifejezés között van, ezeknek az egyike is, meg a másika is terminológiai elem, hanem a terminológiai elemek és a *körülírások*, meg természetesen a *definíciók* között.

A „megközelítő pontossággal tükröző fogalmak" szerkezethez csak annyi megjegyzés szükséges, hogy ez az álláspont nem mond le az adott fogalmak nagy gondossággal történő kimunkálásáról, csupán annak az ismeretelméleti tételnek a tudomásulvétele, hogy fogalmaink – a tudományos megismerés előrehaladása következtében – egyre pontosabban, de sohasem tökéletes pontos-

sággal tükrözik az adott jelenség, folyamat jellemző vonásait az emberi megismerő agyban. Az is közismert dolog, hogy a természet és a társadalom egyes jelenségeinek, folyamatainak a tüzetesebb megismerése egy-egy időszakban ennek vagy annak az aspektusnak a részletesebb, mélyebb megismerését igényli, amely erőfeszítés – ha sikeresen végződik – az egyes fogalmak és kategóriák tartalmi átrendeződését eredményezi, sőt adott esetben más kategóriákkal való felcserélődésükhöz is vezethet.

Ha a természet és társadalom mozgásformái meghatározott rend szerint léteznek és hatnak, akkor az őket tükröző fogalmak – köztük is a legjellemzőbb vonásokat tükrözők – rendszert alkotnak, ennek következtében az azokat kifejező nyelvi eszközöket (*terminusok*) is r e n d s z e r s z e r ű k é p z ő d m é n y e k nek kell felfognunk. A végtelen világ nagy egységén belül külön alegységekbe „rendeződnek" a fizikai, a kémiai, a biológiai és a társadalmi jelenségek, mozgásformák, ezeken belül is további alrészlegekbe rendszerezhetők az adott tudományágakon belüli szaktudományok, továbbá azoknak fogalmai és terminológiai rendszere is (*fizika*: *mechanika*, *elektromosságtan*, *fénytan*; *nyelvtudomány*: *fonetika*, *fonológia*, *morfológia*, *szemantika*, *szintaxis* stb.).

A „viszonylag zárt rendszer"-hez: ez a minősítés két dolgot foglal magában: az egyik, hogy nem lehet merev választóvonalat húzni a köznyelv meg a szaknyelv szavai, kifejezései közé, kölcsönös vándorlás állapítható meg közöttük: a köznyelv elemei szaknyelvi elemekké válhatnak és viszont. Ne gondoljunk másra, mint a saját tudományunk terminológiai elemei közül az *ige*, a *név*, a *fő*, a *mellék*, a *szám*, a *múlt*, az *elöljáró*, az *eset*, a *nyelv*, *személy* stb. közszavakra, amelyek egyben nagyon határozott tartalmat magukba foglaló nyelvészeti terminológiai elemek is. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy elmossuk a különbséget a *hang* és a *fonéma*, a *hangtan* és a *fonológia*, a *szó* és a *morféma*, a *jelent*, a *jelentés*, a *jelentéstan* és a *szemantika*, az *alak*, az *alaktan* és a *morfológia* stb. között. Tesszük ezt annak tudatában is, hogy a szembeállított párok származás szerinti atyafisága szembeötlő, az utóbbiak viszont – a *morfológia* kivételével, amely több tudományág gyakran használt terminusa – kimondottan *nyelvtudományi terminusok*, és ha nem nyelvészeti szövegben és ennek megfelelő nyelvi helyzetben hangzanak el, a nem nyelvész számára tagadhatatlanul felidézik a nyelvész figuráját (környezetfelidéző hatás), ugyanúgy, mint a *bemosakszik* orvosi műszó, annak ellenére, hogy az összetétel egyes tagjai a köznyelv alapvető szókincstárába tartoznak, de így összeszerkesztve őket alkalmasak a fehérköpenyes sebésznek és a műtő előterének a felidézésére. Ugyancsak a köznyelvből a szaknyelvbe történő beolvadásnak a tanújelei azok a szavak, amelyek megvannak a mindennapi beszédben is, de bizonyos jelentés-

változással szaknyelvi elemekké is válhatnak. Ilyen a diplomáciai terminológiából ismert *demars* szó, amely a 'járás', 'fellépés', 'lépés', 'intézkedés' jelentésű *demarche*-ból lett szakszóvá, az alábbi jelentésváltozással, illetőleg szűküléssel: „erőteljes, figyelmeztető tiltakozás". A köznyelvből a rétegnyelvbe történő átsorolódás jelentésváltoztató funkcióját tükrözi a színháznyelvnek a *geg* szava, amely az angolban (*gag*) 'szájpecek, parlamenti klotűr (jogkorlátozás megvonása a parlamentben)' jelentésű, a színházi zsargonban viszont 'bemondást rögtönöz'-t jelent, de a *gegman* már nem azt a színészt jelenti, akinek „jó bemondásai vannak", hanem azt a „pótszerzőt", aki a mások által szinte teljesen elkészített forgatókönyvet *poének*kel ('friss, csattanós ötlet') teletűzdeli (l. Rádió Televízió Újság XXVI. évfolyam [1981.] XI. 30–XII. 6:6). A filmzsargon ismert kifejezése a *snitt*, amely a német *schneiden*, *schnitt* kifejezésekből származik, és a köznyelvben 'ruhaszabás, szabásminta' jelentésű, a film nyelvében viszont: 'egy beállítással készült jelenetrész, jelenetsor'; az *elátkozott snitt* viszont nem az 'egy beállítással készült jelenetrész'-t átkozza el, hanem annak csak egy súlyos, nagyszabású *baki*ját (i.h. 8).

Az ellenkező előjelű áramlás érzékeltetésére főleg a természettudományok, de még inkább a technikai tudományok szakkifejezéseinek a köznyelvi elemekké való válása a legsokatmondóbb. Azok a nemzetközi vándorszavak tartoznak ide, amelyek a műszaki fejlődés emberközelbe való kerülése folytán félreérthetetlen egyszerűséggel szolgálják az emberek közötti kommunikációt. Az idevágó szakkifejezések tengeréből: *autó*, *motor*, *traktor*, *telefon*, *rádió*, *televízió*, *gramofon* stb.

A *terminológiai rendszer* „viszonylag zárt jellegének" a keretében kell szólni az ún. „*kötőjeles terminusok*" létrejöttének a körülményeiről, kialakulásuk indítékairól is. (Az ún. és az idézőjelek egyértelműen kifejezik, hogy nem minden idevágó magyar terminus kötőjeles [sőt!], hanem az amerikai elnevezési szokások hazai „leképezése".) Amíg a társadalmi igényt kielégítette az *anyag struktúrájának* a *leírása*, megfeleltek a *fizika*, a *kémia* stb. eszközei. Amikor azonban az anyag mélyebb összefüggéseinek a feltárása került napirendre, kiépültek a *makro-*, illetőleg a *mikrovilág törvényszerűségei*nek a feltárásával foglalkozó tudományok együttesei. Amíg például kielégítette az emberi tudásvágyat az *élet* l e g á l t a l á n o s a b b kérdéseinek a megválaszolása, elégségesek voltak az élet tudományának, a *biológiá*nak a válaszai. Amikor azonban a biológiai mozgásfajták egzakt f e l t á r á s a és l e í r á s a helyett társadalmi feladatként fogalmazódott meg a s z ü l e t e n d ő u t ó d o k t u l a j d o n s á g a i b a v a l ó t u d a t o s b e a v a t k o z á s n a k, p á r a t l a n t u l a j d o n s á g o k k a l r e n d e l k e z ő n ö v é n y - é s á l l a t f a j t á k l é t r e h o z á s á n a k v a g y a t a n u l á s m e g g y o r s í t á s á n a k, a z

emlékezés megerősítésének a szükségessége, az *általános biológia* lehetőségein és keretein lényegesen túlmutató *metodológia* kimunkálása „napi feladattá" lépett elő. Kikerülhetetlen szükségszerűség hívta tehát létre az új, komplex jellegű tudományt, a *molekuláris biológiát*, amely három tudományágból, a *sejttan*ból, az *öröklés*tanból és a *biokémiá*ból ötvöződött szerves egésszé. Mint az említett példákból is kitűnik, nincs merev határ az egyes tudományágak terminológiai rendszere között, adott körülmények között a legváratlanabb átcsapásoknak lehetünk tanúi.

A terminológiai rendszer nyílt voltának más szempontból megnyilvánuló jellegzetességéhez még az alábbiakat: a rendszeren belüli „masszív" rendszertagok jelentése is az egyes korok tudományos beállítottságának megfelelően néha alapvetően megváltozik. Az egyik legrégibb nyelvészeti műszó pl.: az *etimológia*. Összetett szó, a sztoikusok korában keletkezett (BALÁZS J. 1958: 288). A görög terminus előtagja *ετιμος* 'igaz', tehát az *etimológia* az a tudomány, amely a „szavak igazi, eredeti jelentését, eredetét vizsgálja" (uo.). Varro szerint is az *etimológia* a nyelvtudomány azon része, amely azt vizsgálja, hogy miért és honnan vannak a szavak: „illam partem, ubi, cur et unde sint, verba scrutantur" (BALÁZS J. 1958: 289). Ez vagy ehhez nagyon hasonló jelentés jellemzi Cicero műszavát azzal a különbséggel, hogy nemcsak a szavak eredetét, hanem a mibenlétét vizsgáló tudományként kezelte az *etimológiát*. Quintilianus és Cassiodorus szerint az *etimológia* a szavak eredetével foglalkozó tudomány (uo.). Szavunk a középkori felfogás szerint 'a grammatika szófajokkal és morfológiával foglalkozó része'. Melanchthon görög grammatikájában a görög *ετιμιμ* 'a szó (szófaji) tulajdonsága': „Etimum proprietas est dictionis" (uo.). Ugyancsak Melanchthon latin nyelvtanában viszont az *etimológiá*ról azt vallotta, hogy az „a szavak esetei közötti különbséget" mutatja meg: „discrimina casuum in dictionibus tradit" (uo.). Az első magyar grammatikaíró Melanchthonnak a görög nyelvtanában kifejtett etimológiafelfogását vette át. Eszerint az etimológia az „ighiknek [ɔ: szavaknak] igaz tulajdonságáról ualō tudomān'", ma *szótan* (SylvGr. 10). Mindezen jelentésingadozás és -változás ellenére a modern nyelvtudományban az *etimológia* egyértelműen a szavak eredetével foglalkozó tudományt jelenti.

Még egy megjegyzés a *terminológiai rendszer* jellegéhez: a terminológiai rendszer kimunkálásának az az alapvető feltétele, hogy az adott tudományág *legfőbb fogalmait* válasszuk ki, és ezeket pontosan *meghatározzuk*. Azt hiszem, teljes mértékben meg kell szívlelnünk a Klár–Kovalovszky szerzőpáros intelmeit: „valamely tudományág terminológiai rendszerezésének sikere a tudományág legfontosabb fogalmainak kiválasztásától és pontos meghatározásától függ. Csak a tudományosan tisztázott, pontosan körül-

határolt fogalmak alapján lehet ugyanis további fogalmakat bevezetni, meghatározni (KLÁR J.–KOVALOVSZKY M. 1955: 9–10).

Végül még két igen fontos terminológiai princípiumról kell szólni: az adekvátság, illetőleg a terminológiai elaszticitás igénye.

Az első azt jelenti, hogy a tudományos kategóriák, a terminusok az objektív valóság egyes részleteinek viszonylag hű tükrözői (materialista kiindulási pont). Ez nemcsak ismeretelméleti szempontból fontos, igen nagy jelentősége van a filozófiai konzekvenciák levonásának a területén is. A szigorú és egyértelmű, adekvát nézőpont hiánya a legkülönfélébb filozófiai spekulációk lehetőségének veszélyeit rejti magában, mi több, a világ megismerhetőségét is tagadja (szubjektív idealizmus).

A terminológiai elaszticitással kapcsolatban egy másik dolgozatomban az alábbiakat írtam: „Az általános emberi megismerés dinamikus jellegéből következően minden tudomány fejlődése szerves folyamat. A régebbi nézetek, elméletek újakkal való felváltása nemcsak történeti egymásutániság, hanem a réginek olyanszerű tagadása, hogy az új, miközben felváltja, megszünteti a régit, annak előremutató elemét szervesen magába ötvözi, felhasználja. Az egymást váltó elméletek – akár el- (fel)ismerik egyes képviselői, akár nem – szervesen következnek egymásból, vagy úgy, hogy a korábbiakat továbbfejlesztik, vagy úgy, hogy a megelőzőket hevesen tagadják. Az emberi megismerés lényegéből szükségképpen adódik az a követelmény, hogy az ismeretek bővülése folytán a régebbi fogalmak átértékelődnek, struktúrájukban súlyponteltolódások állnak be, vagy egész egyszerűen új fogalmakkal cserélődnek fel. Az ismeretek bővülése lényegében a mozgó valóság egyre újabb meg újabb, korábban rejtett törvényszerűségeinek a kutató emberi elme előtt való feltárulását jelenti, amelyeknek a »leírására« – még inkább – a megmagyarázására újabb és újabb fogalmak, elméletek szükségesek.

Így halad a tudomány a jelenségek és folyamatok egyre mélyülő megismerése irányába, így kényszerül fogalmainak átértékelésére, új fogalmak bevezetésére, mivel nagyon gyakran előáll az a helyzet, hogy a végtelen valóság újabb törvényszerűségeinek a leírására, a bonyolult jelenségkör lényegének a megmagyarázására a régi fogalmak elégteleneknek bizonyulnak." (KOVÁCS F. 1970/a: 13). Továbbá: „A tudományos kategóriák igazi értékét az emberi megismerés szakadatlan előrehaladásának a folyamatába ágyazva lehet – és kell is! – megállapítani. Ami korábban a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének az igényével lépett fel (abszolút érték!), az az újabb és mélyebb törvényszerűségek feltárása következtében a jelenségek és folyamatok csak egyik vagy

másik aspektusának a megragadására válik alkalmassá (relatív érték!). Mi sem veszélyesebb gnoszeológiai szempontból, mint a kategóriák megmerevedése (pontosabban: megmerevítése). A kategóriák elaszticitásának a hiánya szükségképpen elméleti megmerevedést vonhat maga után (dogmák létrejötte), ami pedig a tudomány halálát jelentené.

Mindez természetesen nem a kategóriák általános relativizálását jelenti, de azt sem, mintha tagadná a korábbi, a teljes magyarázat igényével fellépő kategóriák, elméletek tudománytörténeti jelentőségét. A minden igényt kielégítő gnoszeológia dialektikus jellege éppen abban segítheti a szaktudományokat, hogy óva int mind a kategóriák túl-, mind a leértékelésétől, amikor a (maguk korában a magyarázat teljességét igénylő) kategóriákat, elméleteket, irányzatokat történetileg szemléli és a megismerési folyamat dinamizmusának a szemszögéből értékeli" (uo.).

A terminológiai elaszticitás – főleg a társadalomtudomány terminusai tekintetében – nemcsak azt jelenti, hogy a tudományok fejlődésével az egyes bázisterminusok fogalmi jegyei átértékelődnek, átrendeződnek, hanem azt is, hogy eleget kell tenniük az örökösen visszatérő, jelenlévő hic et nunc követelményeinek. Gondoljunk arra a közismert példára, hogy mennyiben más az Anglia elleni felszabadító harcok értéke, valódi szemantikai töltete a Hitler-ellenes koalíció korszakában és korábban. Az ilyen jellegű társadalmi, társadalomtudományi terminusok igazi jelentésének a megállapításánál, a társadalmi progresszió az értékmérő szempont.

Amíg a világ alapvetően két gazdasági, politikai érdekszférára tagolódott, az egymással szemben álló felek katonai tömbökbe tömörültek (*NATO*, *Varsói Szerződés*). A tömörülés egyes tagjai meggyőződéssel vallották, hogy a másikkal szemben a társadalmi fejlődést védelmezik. A tömbök nyelvi manifesztációinak az „objektív érték"-éről tehát lehetetlen volt beszélni: nézőpont kérdése volt, hogy az egyik vagy a másik táborba tartozók milyen szemantikai töltetet „kölcsönöztek" védelmi szervezetük megnevezésének. Miután a közelmúlt történelmi eseményei megszüntették a világ alapvető társadalmi-politikai megosztottságát, az ellentétpár egyik tagjának (Varsói Szerződés) a megszűnése sajátságos helyzetet teremtett: ha valamely szervezet megszűnik, megnevezése is feleslegessé válik. A Varsói Szerződés tehát – mint történelmi kategória – elvesztette létjogosultságát, a volt ellentétpár másik tagja viszont megmaradt, másfajta védelmi szervezet megtestesítőjeként. (A klasszikus hegeli triádra: tézis-, antitézis-, szintézismagyarázatra visszavezethető társadalmi, gazdasági, politikai ellentétek feloldásának sajátságos megnyilvánulása.) A hazai társadalmi-politikai rend megváltozásának a tükrében a bázisterminusnak számító *tőke*, *tőkés* szavak

jelentése is alapvető metamorfózison ment át, ugyanúgy, mint a *polgár*, *polgári* szociológiai terminusok (vö. *polgári csökevény*, ma: *civil kurázsi*).

Az e fejezetben olvashatók figyelembevételét napjaink új terminusai özönének a megjelenése indokolja. A szemünk láttára végbemenő, alapvető politikai, gazdasági változások nemcsak egyes régebbi terminusok jelentésváltozását, mások kiveszését, hanem újak garmadájának létrejöttét is eredményezték. Indokolt tehát a műszóalkotás elvi következményeivel, továbbá az új folyamatok megnevezéseinél tapasztalható idegenszerűségek kritikájával foglalkozni. E feladatnak a következő két fejezetben igyekszem eleget tenni.

A műszóalkotás elvi követelményei

A műszóalkotás elvi kiindulási pontja a tudományok terminusainak alapvető funkciója: minél pontosabban és félreérthetetlenebbül sűrítsék magukba az adott tudományág legjellemzőbb vonásait, és ezáltal a hazai és a nemzetközi tudományos vérkeringésbe ágyazódva a régibb és a legújabb tudományos felfedezések közvetítő csatornáinak a feladatkörét zavartalanul elláthassák. A terminus technicusnak tehát mint nyelvi kifejezőeszköznek elvitathatatlanul fontos szerepe van a tudományos gondolkodás folyamata végső fázisának, a verbális gondolkodás eredményének, a tudományos fogalomnak a kialakításában. Minél finomabb elemzéssel vizsgáljuk ugyanis a kialakítandó tudományos fogalom jellegét, és válogatjuk ki a megszületendő fogalom legpregnánsabb vonásait tömörítő fogalmi jegyeket, annál sikerültebb lesz a tudományos fogalom és annak nyelvi megtestesülése, a *műszó*. Ha eljárásmódunk ezeknek a követelményeknek megfelel, és végső soron a kifejezés a kifejezendő fogalom adekvát tükrözője, akkor az adott műszó megfelel a szabatosság és egyértelműség követelményeinek. Saját tudományágunkból véve a szemléltető példát, az alábbi *terminus*ok, pontosabban terminuspárok megszólaltatásával próbálom érzékeltetni, miről van szó: a klasszikus nyelvtanfelosztásnál principium divisionisként szerepelt az az elv, hogy milyen világosan szétválasztható egységekből tevődik össze a beszéd: *hang*, *szó*, *mondat*. Az ezekkel az egységekkel foglalkozó tudományágak: a *hangtan*, *szótan*, *mondattan*. Ez a felosztás és a felosztást tükröző terminusok pontosan megfeleltek a korabeli tudományosság követelményeinek, egyértelműen elhatárolódtak egymástól, és az elhatárolt egységek terminusai szabatosan kifejezték az adott tudományág mondanivalójának a lényegét. Ez az elhatárolás nem tett minőségi különbséget *beszédhang* és *beszédhang* között (a funkcionális megterheltség felfedezésének a hiánya), nem foglalkozott a *szó*nál kisebb, de a hangnál nagyobb egységekkel, a *szótag*okkal, a mondatnál nagyobb beszédegységekkel, a *szöveg*ekkel, illetőleg ezek problematikájával sem. Világos, hogy az itt megfogalmazott szempontok igénye egyre inkább nyilvánvalóvá tette ezeknek a terminusoknak a hiányos voltát, és megteremtette a beszédhangok funkcionális megterheltségére is ügyelő *fonológiát* a *hangtan* helyett, a *morfológiát* a *szótan* helyett, a *mondattan*t viszont mint ki nem elégítő terminust elvetette, és helyébe a mondatalkotás szerkezeti műveleteit, e

műveletek összességét, a *szintaxis*t állította. A *hang* tehát nem egyenlő a *fonéma*val, a *szó* a *morféma*val, a *hangtan* a *fonológiá*val, a *szótan* a *morfológiá*val. A *morfológiai elemzés* tehát nem a *szótan* „modern változata", hanem a nyelv alaki viselkedésrendjének a törvényszerűségeit vizsgálja.

Indokolt volt-e a régi terminusok újakkal való felváltása? A kérdésre határozott igennel kell felelnünk, mivel a régi terminusok elméleti poggyásza annyi sok mindennel volt megterhelve, hogy már az új igények tükrében nem volt alkalmas – a szabatosság és az egyértelműség követelményeinek is megfelelően – a legújabb tudományos eredmények kategóriáinak a nyelvi kifejezésére. Ugyanilyen értelemben nem felelnek meg a szabatosság és az egyértelműség követelményeinek a régi *természetrajz* és a *természettan* terminusok sem, mivel nem különböznek „feltűnően" egyéb „hasonló vagy rokon tartalmú szavaktól" (KLÁR J.–KOVALOVSZKY M. 1955: 41), de azért sem, mivel a régi *természetrajz* napjainkban már két nagyon határozottan elkülöníthető tudományágra, a *növény-* és az *állatbiológiá*ra vált ketté. A *természettan* egyébként is könnyen összekeverhető a *természetrajz*zal, éppen ezért az előbbi helyett ma *fizikát* használunk.

A felsorolt terminusok többsége abból a szempontból is alkalmasabb az általuk felváltottaknál, mivel rövidebbek, osztályozó erejük kézenfekvőbb, és rendszeralkotó képességük is elvitathatatlan. Pl. a beszédhangok osztályozásánál: a *fonéma*, *variáns* és az *emfatikum* osztályozási elv roppant világos: az első szemantikai és nyelvtani funkcióval terhelt, a másodiknak ilyen funkciója nincs, és a harmadik elsősorban az érzelemkifejezésre szolgál.

Az említett példák – megfelelve a feltüntetett követelményrendszernek – a tudományos kommunikációnak zavartalan eszközei lehetnek abból a szempontból is, hogy a hazai és a külföldi szakirodalomban – pontosan definiált voltuknál fogva – mindenki ugyanazt érti rajtuk, minden nyelvben könnyen továbbképezhetők: *fonéma* > *fonematikus, fonematique, fonematics, fonologique; morféma* > *morfematikus, morfematique* stb.

A felsorakoztatott nyelvészeti terminusokkal kapcsolatban még egy megjegyzést kell e helyen tenni. Terminusalkotási követelmény az is, hogy az adott tudományág terminusa lehetőleg magyar legyen. A fentebb említett nyelvészeti terminusok (*fonéma* és társai) egyike sem felel meg ennek a követelménynek, ennek ellenére mellette kell szavaznunk a *hang* és társaival szemben. Az utóbbi nem kielégítő voltáról fentebb már szó esett, itt még annyit kell hozzáfűzni, hogy a *fonéma* szembeötlően egyszerűbb, mint az általa javasolható magyar: a **funkcionális szempontokra is ügyelő beszédhang*. Nem is szólva itt bővebben

arról, hogy milyen nagy könnyebbséget jelent mint nemzetközi vándorszó, a nemzetek közötti tudományos kommunikáció sikeres megvalósulásában. Ezzel a megállapítással egyben szembehelyezkedtünk azzal a terminológiai babonával – ami egyébként naiv vágyálom –, hogy minden tudományág minden terminológiai elemét anyanyelven kell megalkotni. Nagyobb szolgálatot teszünk az összes tudományoknak, ha a jól bevált és nemzetközileg elismert és befogadott idegen műszavakat is megtartjuk.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy feltétlenül *zsurnalisztát* ajánljunk az *újságíró*, *redakciót* a *szerkesztőség*, *informált* a *tudósít*, *értesít*, *struktúrát* a *szerkezet* helyett, még akkor sem, ha nem is javasolunk magyar megfelelőt a *publicisztika* és a *publicitás*, meg a *strukturalizmus* helyett, mivel az *újságírással való foglalkozás*, meg a *nyilvánosság*, a *szerkezeti elvre ügyelő tudományos eljárás* egyrészt nem pontosan fedik az idegen terminusok jelentéstartalmát, másrészt hosszúságuk és nehézkességük következtében inkább akadályozói, mint előmozdítói a tudományos *kommunikáció*nak. A legutolsó műszó, a *kommunikáció* védelmében, azt hiszem, nem kell különösebben érvelni.

Az itt elmondottakat tömören így foglalhatjuk össze: mindent a maga helyén és mindenkinek a magáét!

Idegenszerűség, a „terminológiagyártás" túlburjánzása

A legutolsó mondattal azonban már egy nagyon sokat vitatott területet érintettem. Mindenképpen akadályozója az eredményes tudományos kommunikációnak a túlhajtott terminusalkotási ösztön („furor terminologicus"), különösen, ha ezek a terminusok nem pontosan definiált fogalmakat, kategóriákat tükröznek, nem ugyanazon fogalmi töltetnek a hordozói, és ha a tudományos szövegekben a követhetőséget, a megemészthetőséget messze meghaladó mértékben szerepelnek. Külön kommunikációs akadály, ha a terminológiahajhászók tudálékosságukkal, nagyképűségükkel, idegen szerkesztési módjukkal eleve felbosszantják az olvasót, vagy azáltal is felesleges fejtörésre késztetnek, ha valamilyen nagyon határozott kategóriára lefoglalt műszót más értelemben használnak.[11] Ferenczy Géza teljes joggal tűzte tollhegyre az alábbi – tisztesség ne essék szólván – fordítási szöveget: „Az irodalom és a folklór műveinek a nemzetközi sujetek szkémái által kifejtett, a motívumok és sujetek paleontológiája által megokolt absztrakciója, melyet a szemantika lelkesedése és a szemantikával való visszaélés és a szemantikával meg a stadialitás problémájának vulgáris szociológiai magyarításával való visszaélés jellemez..." (FERENCZY G. 1954: 683). Ehhez csak annyi megjegyzést fűzök, hogy nemcsak a fordítás nehézkes (hosszú mondatok, amelyek az eredeti oroszban szokásosak, de a magyarban nem), hanem az eredeti is nagyképű, a terminológiai tobzódás elrettentő példája ugyanúgy, mint az alábbi idézet – hogy a magunk háza táján söpörjek: „...a kontrasztív lingvisztika interlingvális egzaminációja és exponációja (?!) nem divergálhat binalisztikus irányban". Ezt a „magyar" mondatot Bárczi Géza „konstruálta" „Az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdései" című nemzetközi munkaértekezlet (Pécs, 1971. október 14–16.) elnökeként, a konferencián elhangzott egy-két „színes" hozzászólás pellengérre állításával (HORVÁTH M. – TEMESI M. 1972: 472). De hogy mennyire igaza

[11] Engem például fölöttébb zavart, amikor viszont megtudtam „modern" jelentését, bosszantott az elmélettörténet igen divatossá vált legújabb műszava, a *paradigma*. Nagyon egyértelmű jelentésű ez a műszó a klasszikus grammatikában, és senki sem gondol az 'irányzatra', 'tendenciára', ha az újabb munkákban olvassa. Ezt a „jelentésváltozást" nem lehet büntetlenül a szóra ráerőszakolni.

volt Bárczinak, amikor ezt az elrettentő példát szerkesztette, azt sajnos egy eredeti idézettel is alá lehet támasztani: „A standard modellben a rekurzív (generális) komponens a bázis, amely szintaktikai mélystruktúrákat generál... A generatív szemantikában a rekurzív komponens a szemantika, amely szemantikai mélystruktúrákat generál... a standard modellben a szintaxis generál és a szemantika interpretál, míg a generatív szemantika modelljében a szemantika a szintaxissal együtt generál, interpretál" (KIEFER F. 1976: 77).

Nem kell ahhoz túlságosan konzervatív nyelvésznek lennie az embernek, hogy többszöri átolvasás után se értse meg, hogy miről van szó. Annak ellenére, hogy az itt szereplő terminus technicusokat nagyjából érti az ember,[12] az egész mondanivaló egyszerűen megemészthetetlen. Olyan terminológiai dzsungel ágaskodik a jámbor olvasó elé és feszül szembe a tudományos kommunikáció minimális követelményeivel, hogy az ilyesfajta „kommunikáció" csak arra jó, hogy elrettentse az új irányzatok iránt érdeklődő nyelvészt is. Azonnal hozzáteszem, hogy nemcsak a terminológiai tobzódás – főleg idegen terminusok nyakrafőre való halmozása – bosszantja az olvasót és akadályozza a megértést, a tudákosságnak, a homályos szövegkörnyezetbe való „gondolat"-beszorításnak legalább ilyen káros a szerepe. Ugyancsak Ferenczy Géza említett írásából idézek: „A helyes vezetés mellett a szocialista népgazdaság alaptörvényének és további objektív törvényének hatására, vagy akár a helytelen vezetés mellett is a régi arányokat újak váltják fel." (Egy megyei párttitkár megbírált sorait idézi FERENCZY G. i.h.: 684) Ebben egyetlen idegen szó van: az *objektív*, ennek ellenére érthetetlen homályossága, nagyképűsége folytán. (A *szocialistát* nem tartom idegen szónak.)

Ha nem is jelentenek feltétlenül kommunikációs zavart az alábbi germanizmusok, de bosszantó jellegüknél fogva mindenképpen lelassítják a megértést, az egyes tudományos szövegekben tapasztalható összetett szavak előtagjaként előforduló: *maximál-* a *maximális*, *minimál-* a *minimális*, *potenciál-* a *potenciális*, *univerzál-* az *univerzális* helyett, ugyanúgy, mint a lépten-nyomon elterpeszkedő *kultúr*-förmedvények: *kultúralap*, *kultúrbefolyás*, *kultúrbizottság*, *kultúrcsere*, *kultúregyezmény*, *kultúrfelelős*, *kultúrház* stb.[13]

---

[12] Azért írtam, hogy „nagyjából érti az ember", mivel ennek a nyelvészeti irányzatnak a képviselői nem mindig definiálták pontosan új terminus technicusaikat, vagy ha ezt meg is tették, nem következetesen használták közülük az egyiket vagy a másikat, nem is szólva arról, hogy a különböző szerzők terminushasználatának a tükrében milyen jelentésbeli különbözőségek gátolják a megértést.

[13] Hogy ez a német kaptafára készült összetétel milyen veszélyesen elterjedt, hadd említsem „a legszebben író magyar", Illyés Gyula esetét. A televízió 1981. december 25-i adásában

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnik, mintha valami újfajta „mindenáron purista" megszállottság zászlóbontója kívánnék lenni. Nagyon határozottan ki kell jelentenem, hogy mi sem áll távolabb tőlem! Legalább olyan mértékben ellene vagyok a „bakafántos purizmus"-nak, mint az eddig kárhoztatott jelenségeknek. Hadd tegyem rögtön hozzá, hogy az ilyen értelemben felfogott „nyelvvédők" általában a hozzá nem értésről árulkodnak. Naivan azt állítják, hogy a *munkavédelem* azért rossz, mert nem a munkát, hanem a munkást kell védeni. Ugyanígy a *légvédelem*ben sem a levegő szorul védelemre, hanem a levegőből leselkedő bombázási veszélytől akarjuk önmagunkat és értékeinket megvédeni. A *talpbőr* nem az ember talpából kihasított bőr – vélik az ilyenfajta „nyelvvédők" –, hanem a cipőtalp készítésére szolgáló bőrtalp stb. Ezek a puristák megfeledkeznek arról, hogy nyelvünk új szavakat teremtő módozataiban nagyon gyakori az úgynevezett j e l ö l e t l e n ö s s z e t é t e l, ami abból az egyszerű jelentéstani elvből következik, hogy az összetett szavak jelentése nem azonos az összetétel tagjai jelentéseinek az összegével: a *játszótér* nem olyan tér, amelyik játszik, hanem *játszásra kijelölt* tér és társai. Maradjunk tehát a bevett jelöletlen összetételű szakkifejezéseknél, és ne akarjuk mindenáron a minden jelentés- és szerkezeti árnyalatot jelölő morfémákkal is meghosszabbított kifejezésekkel helyettesíteni őket.

---

hallhattuk „szűkebb pátriájának", Tolna „vármegyének" szóló gyönyörű vallomásában („Szülőföldem") kétszer is a „kultúr"-előtagot. Igaz, hogy sokkal többször használta a kulturális, meg a művelődési jelzőt is.

Módszertani megjegyzés

Az előző fejezeteket a továbbiak elméleti alapvetésének, a kutatómunkában kiindulási pontnak szántam. Ez természetesen nem azt jelenti – és ezt mindjárt itt szeretném nagyon határozottan leszögezni –, hogy a mai ismereteim alapján megfogalmazott kritériumokat, követelményeket a több évszázaddal ezelőtti állapotokra extrapoláljam, mivel ezzel durván megsérteném a tudománytörténet egyik alapvető princípiumát: minden jelenséget az adott kor „tudományos atmoszférájának" a kereteibe ágyazva kell értékelni. Azt a feladatot azonban mindenképpen kijelöli, hogy a „tudományos atmoszféra" kialakulásának elő-mozdító és hátráltató tényezőit szorgos figyelemmel vallatóra kell fogni (az adott tudományág nemzetközi helyzete, a korszak hazai társadalmi fejlettsége, a kor tudományosságával szemben támasztott követelmények, a tudományág fejlődésének kitapinthatóan érzékelhető szakaszai, a fejlődési szakaszok legmarkánsabb képviselői stb.).

Korszakolás

Az elmondottak figyelembevételével a hazai nyelvtudományi terminológia kialakulását az alábbi főbb szakaszokra osztom:

A) A kezdetek: a magyar írásbeliség kialakulásától az első tudatos grammatikaíró, Sylvester János munkásságáig terjedő korszak: a szótárak, jegyzékek és glosszák köznyelvi adatai milyen mértékben készítették elő az egyik vagy másik köznyelvi szó terminus technicusszá történő válását.

B) Sylvester János munkássága (Rudimenta, Puerilium colloquiorum formulae, Grammatica Hvngarolatina, Újtestamentum-fordítása).

C) A 17. század elejétől a reformkorig terjedő időszak (szótárak, kiemelkedő teoretikusok: Molnár A., Apáczai Cs. J., Geleji K. I., Comenius Á. J., Földi J., Gyarmathi S. munkássága), a Debreczeni Grammatika.

D) A reformkor nyelvészeti törekvései, a nyelvészeti folyóiratok, a nyelvújítás, a század nagy nyelvészei (Révai M., Verseghy F., Fogarasi J., Hunfalvy P., Riedl Sz.), Márton J. grammatikái, A magyar nyelv rendszere.

A kezdetek: Az európai civilizációba való bekapcsolódás feltételei és követelményei

A honfoglaló magyarságnak a letelepedés, de főleg a kalandozások utáni korszakában életfeltétele volt az európai gazdasági és kulturális közösségbe való beilleszkedés. Témánk szempontjából a kulturális közösségbe való beilleszkedés a fontos. Mint ez köztudomású, ennek a beilleszkedésnek az egyik fontos feltétele volt az írásbeliség meghonosítása és elterjesztése. Györffy György kutatásainak eredményeiből tudjuk, hogy az ezredforduló táján jutottak el az első szakképzett nótáriusok Szent István kancelláriájába (GYÖRFFY Gy. 1977: 178). A vendégként hazánkba került külföldi írástudók igen nagy becsben voltak a kezdetek kezdetétől. Ez egyértelműen kiviláglik a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* idevágó passzusából (VI. fejezet) is, amely kimondja, hogy „a hozzánk került értékes idegeneket mint vendégeket (hospites) barátságosan kell fogadni, s ittmaradásukat támogatni kell, hogy műveltségükkel a miénket gyarapítsák" (BALÁZS J. 1987: 3, CSÓKA J. 1967: 37. Ezúton mondok köszönetet Balázs Jánosnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta A latin a Duna-tájon című kéziratát. Igen nagy haszonnal forgattam.) Az antik örökség talajából kinőtt, abból táplálkozó európai műveltség – érthető módon – elsősorban latin nyelvű műveltséget követelt. A korabeli latin nyelvű műveltség letéteményese a középkori írásbeliség kincsestára, a kódexirodalom volt, és nem véletlen jelenség, hogy a magyar államalapítással egy időben eljutottak hozzánk a Karoling-kori latin nyelvű kódexek is (BALÁZS J. 1987: 3). Ez a műveltség elsősorban nyelvi pallérozottságot, stílust és irodalmi kifejezőkészséget, illetőleg ezek elsajátítását látta feladatának. A hazai deákosság ehhez a műveltséghez Priscianus, Cassiodorus és Boethius forgatása révén jutott el. Az említett szerzők közül különösen Priscianus „igényesebb deákosság"-át emeli ki Mezey László, amikor megállapítja, hogy Priscianus műve (Grammatica (v.) Institutio de arte grammatica) „a grammatica és retorika értelmében vett hazai literatúrából nem is maradhatott ki – még a XVI. században sem" (MEZEY L. 1979: 105). Hogy ennek az „igényesebb deákosságnak" az igénye viszonylag korán megvolt a legműveltebb hazai rétegekben, arról Hartvik püspök írásából értesülünk. Hartvik, amikor az István-legenda általa készített variánsát a

12. század első dekádjában Kálmán királynak ajánlja, elnézést kér a királytól írásának a priscianusi latinsághoz mért fogyatékossága miatt (MEZEY L. 1979: 107–109).

A hazai deákosság működése folytán kialakuló és erősödő latin nyelvű műveltség, maga a latin nyelv jelentős szerepet játszott irodalmi műveltségünk kialakításában és fejlesztésében. A latin tehát nem „idegen jövevény"-ként telepedett rá a magyar nyelvre, ellenkezőleg, serkentőleg hatott az anyanyelv fejlesztésére is az anyanyelvi stílus és az irodalmi kifejezőkészség igenlésével. Joggal állapítja meg Mezey említett írásában: „irodalmi műveltségünk alapszövetét a deákosságot tanító hajdani iskolákban szőtték" (MEZEY L. 1979: 218). Ugyanígy értékeli Balázs János a latin nyelv anyanyelvünkre, de a többi Duna-táji népek nemzeti nyelvének a fejlődésére gyakorolt hatását: „A latin mint európai nyelvi modell Szent István óta hosszú évszázadokon át jótékonyan segítette anyanyelvünk fejlődését, szókincsének gazdagodását, kifejezőerejének növekedését, stílusnemeinek árnyaltságát és sokrétűségét. Ugyanilyen üdvös hatást gyakorolt e nyelv a többi Duna-táji nyelvre is. Szinte felmérhetetlen az a mélységes befolyás, amely e térség nyelveinek ilyen módon való fejlődésében érvényesült." (BALÁZS J. 1987: 78).

Hazai Árpád-kori irodalmi termésünkben tehát nemcsak szép latin nyelvű versek születtek, hanem ebben a korban (a 13. sz. közepe/vége) látott napvilágot „egész középkorunk legszebb magyar verse, a Mária-siralom is" (MEZEY L. 1979: 219). A 13. század közepe tájt tehát a hazai deákosság a latin nyelvű irodalmi termékek mellett az anyanyelvűeket is magában foglalta. Középkorunk legszebb magyar verse, az Ómagyar Mária-siralom ugyanis nem minden előzmény nélküli, hanem hosszú előkészítő szakadatlan hatás szerves következménye.

A deákosság, literátusság, a latinitás – amely egyben az anyanyelv fejlesztésének is a záloga, eszköze lett – nem véletlen epizódja tehát a hazai művelődéstörténetnek, hanem nagyon határozott körvonalakkal kirajzolódó társadalmi igény kielégítési szándéka teremtette meg őket.

A 11. századtól kezdve a különböző személyeknek, illetőleg intézményeknek adományozott birtokok magántulajdonosi státuszát, hovatartozását igazolni kellett. Az igazolás alapvető eszköze az oklevél, amelynek szerzői a kezdet kezdetén általában a klerikusokból kerültek ki, majd az idők folyamán egy külön rend, a *notariorum ordo* alakult ki az ilyen jellegű feladatok elvégzésére. III. Béla, a magyar középkor 12. századának egyik legnagyobb uralkodója „a közhitelűség írásos formáit, a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé

tette" (MEZEY L. 1979: 132). Ez az intézkedés a hiteles helyek (káptalanok és királyi kolostorok) egész rendszerét hívta életre, ami a *notariorum ordo* további kibővítését eredményezte. A nagymértékű társadalmi igény következtében ez a foglalkozás hovatovább egyre inkább szekularizálódott. Ennek a folyamatnak terminológiai lecsapódása egyértelmű: „a klerikus elnevezés Magyarországon is lassan átvált a *literátus* elnevezésre és értelemre. A terminusváltozás egyben az értelmiség világivá alakulásának az útját is jelzi" (MEZEY L. 1979: 135. Az én kiemelésem: K. F.).

A társadalmi igény fokozódása szükségessé tette az említett feladatokra alkalmas emberek intézményes kiképzését. A hazai iskoláztatás kezdetéről a Szent Gellért-legendából (Legenda Gerardi maior) értesülünk. Gellért, a volt velencei bencés szerzetes, később csanádi püspök Mór pécsi püspök szerint „az ige hadvezére" (dux verbi) volt, aki Mór szerint „Magyarország legnagyobb klerikus"-ának számított.[14]

Ha nem is lehet pontosan ellenőrizni a Gellért-legendában olvasható, Valter atya által grammaticára (értsd: lecturára) és musicára tanított scholarisok létszámát, meglétük – ilyen vagy olyan létszámban – igen valószínű. A legendában említett stúdiumok közül a *grammatica* (*lectura*) a fontos, amely már a 11. században jelentkező írásbeliségi igény fontos dokumentuma. A kancelláriai, káptalani vagy későbbi ispáni írásbeliség, amely – mint erről már fentebb említés történt – III. Bélától kezdve igen határozottan fokozódott. Hogy a birtokadományok igazolására kiállított oklevelek latin nyelvűségébe anyanyelvi szórványok is bekerültek, az annak a következménye volt, hogy az új birtokosok elsöprő többsége nem tudott latinul – egyáltalán írni és olvasni –, éppen ezért megkövetelte, hogy a határokat megjelölő szavak magyar nyelven is írásba foglaltassanak. A latin nyelvű oklevelek megjelenései egyben tehát a magyarnyelvűség szórványokban beszüremlő dokumentumai is.

A Gellért-legendán kívül egy nemrégiben felfedezett dokumentum is az Árpád-kori iskoláztatás meglétéről tanúskodik. Egy esztergomi scholarisnak a 12. század első feléből származó jegyzetéről van szó, amely a levélszerkesztésre

---

[14] „Quia a die in qua coepit verbum Dei disseminari in Ungaria, talis clericus non fuisset visus in eadem provincia" (Legenda Gerardi maior 6.7; MEZEY L. 1979: 110). A legenda szerint a püspökséghez tartozó 30 ember fiait kezdték a püspökség székhelyén tanítani. A tanulók (scholarisok) iskolamestere (ludimagister: ez a terminus technicus 1598-ban már szótározva van: ludimagister 'oskolamester': Sz. 104) Valter atya volt, aki a grammatica és a musica tudományára oktatta a tanulókat (a legenda későbbi átdolgozásában lecturára és cantára; a grammatica tehát – ezek szerint – egyenlő a lecturával, azaz az írás és az olvasás, pontosabban a latin nyelv és irodalom ismeretével).

(ars epistolandi) vonatkozó legfontosabb tudnivalókon kívül tartalmazott egy úgynevezett computust (a húsvét idejének pontos kiszámítása) is. A latin nyelvű szöveg verses formában (computus) könnyíti meg a memorizálást, amit „kiegészített az anyanyelvi magyarázat" (MÉSZÁROS I. 1961: 388). Mészáros állást foglal a kezdeti iskoláztatás korszakában is nagy szerepet játszó anyanyelv megléte mellett, amikor a következőket állapítja meg: „a középkori iskolai gyakorlat szerint ugyanis a kezdeti ismeretek elsajátítása után a tanulók különféle szövegeket olvastak, elemeztek, fordítottak gyakorlásképpen. Nagy szerepet kapott ennek során az anyanyelv is, amelyet csak később a humanista iskola űzött el az iskolából" (MÉSZÁROS I. 1961: 379). Mészáros határozott hangvételű megállapítását az az egyszerű tény igazolja, hogy az egész európai iskoláztatási rendszerben ez az eljárás dívott: a latin nyelvű szövegek mélyebb megértését az anyanyelvű magyarázat segítette.[15]

A magyar középkori iskoláknak (az iskolarendszer csíráinak) a megléte az elmondottak alapján bizonyítottnak tekinthető. Az iskolák feladatainak jobb ellátása céljából az elsajátítandó tananyagot tankönyvekbe foglalták. A középkori iskoláztatás legfőbb célja a latin nyelvnek szóban és írásban való elsajátítása. Ennek egyik feltétele volt tehát tankönyvek írása, íratása. „Hogy a latin nyelvet a tanulók minél jobban elsajátíthassák, tankönyvekre volt szükség" (MELICH J. 1906: 3). Melich idézett dolgozatában a tankönyvek három típusát különbözteti meg: 1. abecedarium, 2. kérdés–felelet alapján a latin grammatica elemeinek az

---

[15] A szentgalleni Helpericus említi meg computusának előszavában – a computust természetesen latinul adta elő –, hogy a latin szöveget anyanyelven is kimerítően megmagyarázta „rusticano sermone enucleatius edisserens" (Migne: Patrologia Latina 137.21; MÉSZÁROS I. 1961: 388). Turóczi-Trostler József már 1933-ban utal a középkori iskoláztatás keretein belül az anyanyelv meglétére, amikor megállapítja: „az egyház elemi fokon hivatalosan-félhivatalosan megengedi, a középfokon elnézi, felsőfokon tűri, hogy az iskolai tanítás a lingua vernacula, vagy laica segítségéhez folyamodjék" (TURÓCZI-TROSTLER J. 1933: 27). Balázs János úgyszintén hangsúlyozza a középkori iskolák szerepét a magyar literátusok felkészítésében, illetőleg csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik ezt korábban feltételezték. „A legújabb kutatások eredményei megerősíteni látszanak azoknak az álláspontját, akik a hazai iskolázásnak a középkori magyar deákság szellemi felkészítésében nagyobb szerepet tulajdonítanak. Erre mutat az a nemrégiben közismertté vált középkori latin diákjegyzet, amely egy esztergomi kódexben található… ezt föltehetőleg az esztergomi káptalani iskolában használták a XIII. század folyamán" (BALÁZS J. 1980: 293). Rotenburgi János „magyar nyelvmester"-e (ÓMOLV 277–84) egy 1418-ban írt latin grammatikai tankönyvbe latin nyelvi pótlásokat írt. 1419–1421 körül Budára jött nyelvtanulás céljából, és a tankönyvben feljegyzett kb. 90 szót latin vagy német értelmezéssel (RMGl. 44). Ez is amellett szól, hogy latin nyelvű tankönyvek jobb megértés céljából elláttattak anyanyelvi jegyzetekkel, glosszákkal.

elsajátítása, 3. a latin grammatica és szókészlet elsajátítása (uo.). A 3. pontban felsoroltakat nevezi Melich *szójegyzék*eknek *nomenclator*oknak, *nomenclatúr*áknak (MELICH J. 1966: 3–4). Melich tehát a glosszák, nominálok, nomenclatúrák összességét tartja az első tankönyveknek.

A középkori iskolai stúdiumok között – a latin auctorok írásainak olvasása, elemzése és fordítása mellett – igen fontos helyet foglalt el a fogalmazás, az írásbeli szerkesztés, amely elsősorban a levélírást jelentette (MÉSZÁROS I. 1961: 383; ez a témakör megvan a már említett esztergomi jegyzetben is).

A fentebb más vonatkozásban már említett társadalmi igény (okleveles bizonyítási eljárás) kielégítése megkerülhetetlen szükségességgel írta elő a „*dictamen prosaicum*" beiktatását, ami „elsősorban a prózai fogalmazással, a levélírás elméletével foglalkozott, de körébe tartozott ... a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is" (MÉSZÁROS I. 1961: 384).

Ha az iskolákban az eredményes oktatás feltétele volt a tankönyvek megléte, még fokozottabb mértékben vált szükségessé olyan jellegű írások megszerkesztése, amelyek segítségével valaki valamilyen nyelvet meg akart tanulni. Ez is egyfajta társadalmi szükséglet diktálta feladat volt, és az ilyen jellegű feladat megoldásának a segítését tűzte ki célul például Pesti Nomenclaturája is, amelynek az összeszerkesztése kimondottan pedagógiai célzatú volt, azoknak szánta, akik iskolába járás nélkül szándékoztak „érteni és olvasni" olaszul, franciául, csehül, magyarul és „deákul" is (PestiN. 1538: A2 b).

Ugyancsak idegenek magyar nyelvtanulási szükségletének a kielégítésére készült írásnak tartja Mollay Károly a Besztercei Szójegyzéket (1395 körül), a Schlägli Szójegyzéket (1405 körül) és a Soproni Szójegyzéket (1435 körül) is. Nem iskolai oktatás céljából íródtak tehát, hanem idegen (német, cseh) nótáriusok, clericusok magyartanulását voltak hivatottak segíteni (MOLLAY K. 1982: 137). Balázs János elfogadja Mollaynak a három szójegyzékre vonatkozó megállapítását, hangsúlyozza megszületésük nyelvszociológiai jelentőségét, és kijelöli helyüket a hazai kulturális kétnyelvűség kialakulásában az alábbiak szerint: „Nyelvszociológiai szempontból is fontos körülmény, hogy mindezek a szójegyzékek nyilván olyan nótáriusok segédeszközei voltak, akik hazánkban működtek ugyan, de nem magyar ... anyanyelvűeknek minősülhettek. Magyarul viszont legjobban csak olyan kétnyelvű szójegyzékekből tanulhattak, amelyeknek vezérszavai latin nyelvűek voltak. Helyes az a felfogás, hogy e szójegyzékek a Duna-táji kulturális kétnyelvűség szerény kezdeteit tárják elénk." (BALÁZS J. 1987: 8. Az én kiemelésem: K. F.)

Az elmondottak Balázs János azon feltevése mellett is érvelnek, amely szerint elképzelhető, hogy a hazai iskolákban a középkor óta voltak és hagyományozódtak latinból fordított nyelvészeti műszók is, csak ez ideig nem kerültek elő. Ilyeneknek tartja a *köznév*, *tulajdonnév*, *ige*, *idő*, *nem*, *szám*, *személy* terminusokat (BALÁZS J. 1956/a: 300).

A szótárszerű töredékek és szótárak

Ebben a fejezetben elsősorban azt vizsgálom, hogy – a címnek megfelelően – a 16. század végéig megjelent és fönnmaradt nyelvemlékek milyen időrendi sorrendben örökítették meg azokat a – legtöbbnyire – köznyelvi szavakat és kifejezéseket, amelyek később nyelvészeti terminusokká váltak.

Eddigi ismereteim alapján kialakított határozott meggyőződésem, hogy a terminológiai rendszer legéletrevalóbb elemei a köznyelvi szókincsből kerültek ki sajátos jelentéstöltettel (-szűküléssel vagy -bővüléssel).

Annak ellenére, hogy Sylvester Grammaticájának a megjelenését határkőnek tartom a terminológiai rendszer kialakulásában, szükséges és hasznos annak megvizsgálása, hogy a később terminológiai elemekké vált közszavak milyen jelentéstöltettel és -változással szerepeltek egészen a 16. század végéig megjelent kiadványokban. Nem is szólva e helyen bővebben arról, hogy – főleg a tankönyvszerű glosszákban – fönnmaradt szavak és kifejezések hányszor töltöttek be terminus jellegű funkciókat éppen a latin nyelv jobb megértése céljából. Azért is érdemes végigtallózni a 16. század végéig megjelent nyelvemlékeket, mivel a tudatos terminusalkotók (Sylvester és az utána következők) egymástól csaknem teljesen elszigetelten láttak neki a grammatikairói munkának, legalábbis nehéz kimutatni az egymásra gyakorolt közvetlen hatásokat (erre később részletesen kitérek).

A szótárszerű töredékek, de a szótárak címanyagában is meglehetősen tarka terminológiai egyveleg bontakozik ki előttünk. Kezdetben – természetesen – a latin címek voltak a jellemzők, nagymértékű változatosságban: *dictionarium*, *abecedarium*, *libellus alphabeticus*, *vocabularium* vagy egyszerűen csak *vocabula*, *index vocabulorum*, *dictionariolum*, *syllabus vocabulorum*, *catalogus onomasticus*, *liber memorialis*, *primitiva vocabula linguae*, *lexicon*, *lekszikon*. Kettős címek: *nomenclatura seu dictionarium*, *Thesaurus vel dictionarium*.[16]

---

[16] Itt jegyzem meg, hogy egyik-másik latin nyelvű megnevezés manapság is dívik. A Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette, fentebb már említett munka a *Régi magyar glosszárium* címet viseli. Ebben a kiadványban szerepel a *nomenclatura*, a *nominál* és a *glossza* is. A *nomenclaturát* fogalomkörök szerint rendezett szóanyagok tárának, a

A *szótár* szó mint nyelvészeti terminus viszonylag későn jelent meg hazánkban. A 18. század közepéig ismeretlen. Mint ez köztudomású, szavunk tudatos nyelvújítási erőfeszítés eredménye. Először 1767-ben találkozunk vele: *Zótár, βókot magyarázó könyv* formában (PPB *lexicon* a.). A „*szókat magyarázó könyv*" nyilván a német *Wörterbuch* hatására került az újdonsült terminus magyarázata céljából a *szótár* után. Egy-két 1767 előttről származó terminus, illetőleg parafrázis: *vocabula* 'nevek' (Murm.), *nomina* 'nevek' (uo.), *neveskönyv* 'dictionarium', de 'nomenclatura' is (SzikszF. 1590/1606), *neveknek összve számlálattya* 'nomenclatura' (MA), másutt viszont a nomenclator magyar megfelelője: *nevén nevező* (PP), a nomenclatura viszont '*neveknek laiſtromok, neveknek előβámlálások*' (uo.). *Szótár* szavunk azonban még hosszú ideig nem lett teljes jogú tagja a magyar nyelvészeti terminológiai rendszernek. Márton József 1799–1800-ban megjelent munkájában a *lexikon* szinonim párjaként használja a *szókönyv*et: Új német–magyar lexikon vagyis szókönyv I. Az 1800-ban megjelent második rész (magyar–német) ugyanezt a terminust használja. 1823-ban viszont megint csak *lexikon*: Német–magyar–deák *lexikon*. Ugyancsak a *szókönyv* szerepel 1808-ban Sándor István könyvcímében: Toldalék a magyar–deák szókönyvhez, a'mint végsőször jött ki 1767-ben és 1801-ben. Sándor István tudott arról, hogy PPB 1767-ben *Zótár*nak nevezte a *lexikon*t, ennek alapján Ráth Mátyás is Hírmondójában a *lexicon*t *szótár*nak írta, de ő a *szókönyv*et jobbnak tartotta, mivel szerinte a *szótár* szókincset, szószert, szóholmit, szógyűjteményt, szótakarmányt jelent (SÁNDOR I. 1808: III–IV); azért voksolt a *szókönyv* mellett, „mert ez a nevet jobban esmérteti" (SÁNDOR I. 1808: IV. Megismétlődik ez az „érvelés" a Debreceni Grammatika szerzőinek a „*Szó-Tár*" terminus elleni és a *lexicon* melletti állásfoglalásában. 1814-ben a szerző feltüntetése nélkül megjelent kiadványban: A németül tanuló magyar ifjúság számára készített magyar és német szókönyv (Nagyszeben 1814). Fogarasi János 1833-ban megjelent munkájának címe: Diákmagyar műszókönyv... Pest, 1833: ugyanez a cím olvasható a második és a harmadik kiadásban is.

Szótár szavunk könyvcímben 1834-ben jelenik meg: Philosophiai műszótár a Magyar Tudós Társaság által kibocsátva. A Társaság kiadványaiban a továbbiakban következetesen a *szótár* terminust használja: Magyar és német *zsebszótár* I. (német–magyar rész) 1835, a második kötet (magyar–német rész) 1838-ban ugyancsak a szótár terminust használja. A Társaság állásfoglalása nem szüntette meg a terminus körül tapasztalható bizonytalanságot. Még 1826-ban is találkozunk *mesterszókönyv* címmel (Verseghy Ferenc: Lexicon Terminorum Technico-

---

*nominál*t és a *glosszá*t pedig ábécérendben megszerkesztett kiadványnak tartják (RMGl. 11, 37, 31).

rum az az: Tudományos Mesterszókönyv. Buda 1826). 1851-ben *Zsebszókönyv* cím olvasható Táncsics Mihálynál, illetőleg *szótárcza* 1868-ban, Lengyel Géza viszont 1869-ben *szógyűjteményt* használ ugyancsak könyvcímben. Még a múlt század elején is előfordult a *szótár* helyett *szójegyzék* ugyancsak kiadványcímben: Lomschitz Károly: Német szójegyzék. Szombathely 1912 (SágiKönyv. 14).

Napjainkban már egységesen használják a terminust. Ha más műszót használnak, akkor az egységes fogalmon belüli sajátságos jelentéstöltetet kívánják hangsúlyozni (lásd pl. a korábban már említett *nomenclatura* terminust). Az pedig vitathatatlan evidencia, hogy századunkban ismét létjogosultságot nyertek a nyelvészeti szakirodalomban a korábbi latin–görög terminusok. Ilyenekre gondolok, mint *vocalis*, *consonans*, *diftongus*, *fonetika*, *fonológia*, *morfológia*, *syntaxis* és társaik. Ezeket a magyar nyelvészeti terminológiai rendszer szerves részének tartom, ha tehát e rendszer kialakulását vizsgáljuk, mindenképpen számolni kell velük. Természetesen továbbra is fő feladatomnak a magyar nyelvű terminológiai rendszer kialakulásának a vizsgálatát tartom.

Köznyelvi előzmények

Ebben a fejezetben annak a bemutatása a célom, hogy a tudatos terminustechnicus-alkotás korszakában milyen köznyelvi szavakból meríthettek a grammatikaírók. A kezdetektől a 16. század végéig írásban fennmaradt szavak közötti tallózás eredményeit abc-sorrendben adom meg, és csak a legelső előfordulásukat mutatom be:

1510: *abécé* 'Alphabet' (a középlatin abecedarius, abecedarium átvétele) MargLeg. 1; l. MOLLAY K. 1982: 170, 172).[17]

1405: *ayak* 'labium' (SchlSzj. 334); de már 1314/1324: *Ayakas* szn. (OklSz.).

1405: *alak* 'Puppe' (SchlSzj. 2042).[18]

1560: *bélyeg* 'caracter, signum, figura' (GyöngySzt. 4552), egyik jelentése tehát 'signum', később 'Zeichen' (RMG1. 109). Első előfordulása 1436: *Bylegh* 'bélyeg, ismertetőjel' (OklSz.). L. még a *jel* szót.[19]

1456 k.: *beszéd* 'Rede, Wort' (S. I. 265); de már 1138/1329?: Beſedi szn. (MNy. 32: 203).

1416 u./1450: *betű*, írva *betǫ* 'littera' (BécsiK. 277).

1520: *eset* 'casus' (GyöngyGl. 10); már 1474: *eſetben* gr. (BirkK. 7).

1538: *fejezet* 'capitulum, rubrica' (PestiN. B1); korábban: 1416 u./1466: feiezet 'homlokzat, Front, Vorderteil' (MünchK. 54).

1405: *fog* 'dens' (Schl. 344; vö. *foghang*, *dentális*); később: 1533: *a Fognak belsőresy* 'palatum' (Murm. 688); de korábban: 1299: *Fogos* sz. szn. (OklSz.)

1533: *grammatikatudó* 'grammatistes' (Murm. 2348).[20]

---

[17] Mint ez köztudomású, a latin nyelvvel együtt került át hozzánk Szent István korában a 23 betűjeles etruszk–görög eredetű latin írás. Nem véletlen tehát, hogy a magyar abc terminus az átadó középlatin rövidített formája. Azt is természetesnek kell tartanunk, hogy a német viszont a görög mintát alkalmazta.

[18] Amint kitűnik, szavunk egészen más jelentésben szerepelt a 15. század elején, de egészen a 18. század közepéig is, amikor a később terminussá váló *alak* 'forma' megfelelője lett. (WAGNER, F. 1750: forma c. a. A *alak* 'forma' jelentését Kazinczy terjesztette el: TESz. I. 125).

[19] Későbbi jelentései: 'caracter, imago, signum, elementum, vox' (RMGl. 113).

[20] Ugyanennél a szerzőnél a *grammaticus* 'ein Gelehrter, magyarázó', írva: Magiaraso, másutt 1560: az *agrammaticus, illiteratus* 'tudatlan, kevéstudó deák' (GyöngySzt. 842), majd 1600 k.: a *grammaticus* 'deáktudományú' (BrassSzt.).

1539: *hajtogatás* 'declinatio, coniugatio' (SylvGr. 44).[21]

1130–40: *hang,* ' írva: *Hongin* sz. hn. 'Ton, Laut' (PRT. 8. 269).

1372 u./1448 k.: *hasonlat* írva: *haſonlatyara* 'ähnlichkeit' (JókK. 117): később 1560 k.: *hasonlatosság* 'analogia, similis locucio' (GyöngySzt. 1377).

1560 k.: *hiábavaló, éktelen beszéd* 'barbarolexis' (i.h. 2846).

1539: *hívó* 'vocativ' (SylvGr. 16, itt már terminus; először 1372 u./1448: *hív,* írva: *hÿva* 'megszólít' (JókK. 10).

1372 u./1448 k.: *idő,* írva *ůdő* 'tempus' (JókK. 28, 32, Sylvesternél terminus: *ůdő* SylvGr. 53).

1315 k.: *ige* 'szó, Wort' (GyS.), később 'isten szava' (MünchK. 19).

1405 k.: *íny* 'palatum' írva: pallatum *en* (SchlSzj. 350).[22]

1538: *írás* 'scriptura' (PestiN. 51).[23]

1416 u./1450: *íz* 'articulus' (BécsiK. 141).[24]

1456 k.: *jel* 'signum' (SermDom. 135).[25]

---

[21] 1585-ben: *Le hay, meg hajtás* 'declinatio' (Cal. 76), korábbi előfordulásában, pl. 1490 körül csak az *ágak aláhajtogatván* 'demissiis frondibus, ramis'-ként szerepel (SzalkGl. 115), l. még 1560 körül *szónak teröngetése* 'inflexio vocis' (GyöngySzt. 153).

[22] Vö. 1550 körül: *torok vel íny* 'palatum, guttur' (K 1), *száj vel íny* 'palatum' (K 2), 1595: *íny* 'palatum, der rachen' (Ver. 72).

[23] Vö. 1577: *írás* 'stílus' (KolGl. 2), *írás, tudomány* 'literatura' (Cal. 190), *az írásnak formája módja* 'stílus' (i. m. 300). 1590: *valakinek keze írása* 'autographum, chirographum' (SzikszF. 192), *koporsó fölöt való írás* 'epitaphium' (i. m. 126), 1456 körül: *magyarázó írás*: 'glossa' (SermDom. 210, 262; ez megismétlődik 1470-ben: i. m. II. 741).

[24] Vö. *magyaráz* 'articulare' (BécsiK. 141), 1560 körül: *kéznek izei vel cikkelyek* 'articuli' (GyöngySzt. 2108), 1577 körül: *cikkely* 'articulus' (KolGl. 2), *rész, cikkely* 'pars' (uo.), 1600 körül: *íz* 'articulus' (BrassSzt.), a ThewrK. 171-ik lapján viszont a *cikkely* 'beszéd, társalgás vagy írott szöveg kisebb szakasza, összefüggő része, törvénycikk, bekezdés' jelentéssel szerepel (MOLLAY K. 1982: 128).

[25] Ugyanebben a munkában a *jegy* is 'signum' jelentéssel szerepel (i. m. 167). Figyelemre méltó, hogy jó pár korai adatban a *jel* és a *jegy* szinonimák olyan értelemben, hogy mindkettő valamit 'szimbolizál', valamit 'jelent'. (Természetesen előfordulnak különböző jelentésekkel is.) Ha tehát mind a *jegy*, mind a *jel* 'signum' is, a később igen fontos (saussure-i) terminus első előfordulása *jegy* 'ismertetőjel, jelkép, Symbol' alakban 1224-re tehető: *jegyfa* írva: *iegfa* (AUO. 6: 424).

Jel alakban – mint láttuk – majd másfélszáz évvel később jelent meg. A TESz-ben olvasható egy 1416-os adat is, igaz, hogy 1466-ból származó átiratban (l. *jel* c. a.). Az első előfordulásuktól a 16. század végéig lejegyzett adatok Voigt Vilmos feltevésének igaza mellett érvelnek: „... jedenfalls ist von den Dokumenten her klar, daß diese Wörter [*jegy* ~ *jel*] mit einer »vorsemiotischen« Bedeutung schon etwa im 15. Jahrhundert in

1450: *jelen*, írva: *ièlen* 'heutzutage' (BécsiK. 268); 1470: 'praesens' (SermDom. 263).

1372 u./1448 k.: *jelent*, írva: *yelentyve* 'bekannt machen' (JókaiK. 134); később 1538: *ÿegyëz*: 'significat' (PestiN. f. 1.).[26]

1405: *jelentés*, írva: *ielentes* 'aparitor' (SchlSzj. 2050).[27]

1539: *mássalzengő*, írva: *Másualzenghő* 'consonans' (SylvGr. 1,7, itt terminus),[28] 1549: *szóló* 'vocalis' (DévaiOrth. 98).[29]

1527: *mennyiség*, írva: *Menye ſyghetth* gr. 'quantitas' (Heg. 5).

1403: *mód* írva *molgiaerth* gr.'modus, Art und Weise' (RMNy. 2/2: 1).

1405 k.: *mutato*, 'index' (Schl. 400); 'demonstrativus', 1585: (Cal. 81).

1195 k.: *nem*, írva: *nemenec* 'nemzetség' (HB.); 'genus': 1585 (Murm. 440).[30]

1211: *név*, írva *Neuetlen* sz. szn. (OklSz.)

Ungarn sehr bekannt waren, daß parallele Formen nebeneinander existierten (mit ähnlichen Bedeutungen) und in demselben Dokument keine verschiedenen Bedeutungsfälle vorkommen" (VOIGT V. 1985: 273). Bár az említett *jel* szó még messze nem terminus, hiszen jól tudjuk, hogy Saussure óta vált közkeletű terminussá. De érdemes itt felidézni Augustinus Aurelius jelfogalmát, amely szerint: „Signum est quod et se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit" (Patrologiae Cursus Completus XXXII. 1410).

[26] Már *jelent* alakban: 1577: *jelenteni* 'indicare' (KolGl. II. 6), 1595: *jelenteni* 'declarare, erklären' (Ver. 26), *jelenteni* 'indicare, anzeigen' (uo.), *jelenteni* 'significare, zuwissen, thun' (i. m. 3). Ez sem terminus még a tárgyalt korszakban. A legutolsó egyrészt még köszó, másrészt már teminus.

[27] 1585: *megjelentés* 'significatio' (Cal. 29). NB. a TESz. szerint a *jelent* eredeti jelentése 'erscheinen', a *jelentés* 'significatio' jelentés a jel jelentéstani besugárzásának köszönheti létét (TESz. 2. 271).

[28] Vö. (1549) *consonans* 'egyező számú' nyilván: 'szavú' (DévaiOrth. 61), consono 'együttzöngök' (uo.).

[29] Ugyanez megismétlődik 1595 körül: (Ver. 1595. 115). A *magánhangzó* a tárgyalt korszakban még nem bukkant föl, ugyanúgy, mint a *diphtongus* és a *consonans* magyar megfelelője sem. Sylvester a „szépen zengő" *Másualzenghő*t javasolta a *consonans* magyar megfelelőjének, a *vocalisok*at pedig *Sotiuó*knek nevezte el (CorpGr. 7), a kortárs Dévai Biró Mátyás pedig *ßolok*nak (CorpGr. 98). A két utóbbi Dévai Orthographiájában a latin eredeti terminussal szerepel, de mindkettőnek megadja parafrázisát. A *diphtongus*ról pl. a következőket mondja: „oly betű, ki mind a két vocalisnak meg tartja erejét" (DévaiOrth. 98), a *consonans*ról pedig: „oly betű, kit ki nem mondhatni, hanem csak vocalissal" (uo.).

[30] Sylvester Grammatikájában (1539): nem 'genus' (13, 72–73), tehát itt már terminus technicus, ugyanakkor Pesti 1538-ban megjelent Nomenclaturájában a *nem* 'generatio' (PestiN. Q 2). 1560 körül pedig: 'fajta' (GyöngySzt. 231).

1372 u.:/1448: *nyelv*, írva: *Neules* szn. 'Zunge' (JókK. 93). Bár 1405 körül 'lingua' értelmezést adtak (SchlSzj. 352), azután 'glossa', illetőleg 'glossus' olvasható (Murm. 694, 1421, 1425), ezek azonban kivétel nélkül testrészt jelentettek, annak ellenére, hogy 1470-ben a *magyar nyelven* 'in nostra idiomate'-t jelentett (SermDom. II, 15). Sylvester grammatikájában (1539), Dévai ortográfiájában (1549) már következetesen a mai értelemben felfogott 'lingua' a jelentése. (SylvGr. 1, 21, illetőleg DévaiOrth. 99, 319 stb.). 1560 k.: a *bilingvis* 'kétnyelvű, hazug' (GyöngySzt. 128).

1380: *ok*, írva: *Okudi* szn. 'ratio', 1520-ban viszont 'causa' (GyöngyG1. 61).

1138/1324: *rés* (vö. *réshang)*, írva: *Resu* szn. (TESz. 3. 390).

1372 u.:/1448: *szám* 'numerus' (JókK. 51). Korábban (1130–40) *Zamudi* sz. szn. (PRT. VIII.: 271).

1533: *számnevek*, írva: *Sam neuek* 'nomina numeralia cardinalia' (Murm. 2622).

1214/1550: *Személy*, írva: *Scemel* szn. (VárReg. 328), 1405: *Zemel* 'persona' (SchlSzj. 40).

1456 k.: *szó* 'Wort', Rede, Stimme (SermDom. I. 4). Korábban: 1213–1550 *Zouſa* sz. szn. (VárReg. 169), de *Verbum* is: Verbum: Vvort: Szôo (KolGl. 2. 111). L. még. *ige* c. a.

1528: *tagadás* 'Verneinung' (SzékKód. 186).

1435: *táj*, írva: *thaya* (OklSz.). Vö.: *tájszó*.

1315 k.: *Vádol* 'accusat' (GyS.), 1539: *vádoló*, írva: *Vadolo* 'accusativus' (SylvGr. 26; ez már terminus; első előfordulása 1495: anschlagend, beschuldigend' jelentéssel (GuaryK. 118). Kiveszett terminus.

A „nagy század" (16.) végéig napvilágot látott ősnyomtatványok áttallózásának eredményeként bemutatott köznyelvi adatok későbbi sorsa: egyikből-másikból rövidebb-hosszabb ideig élő terminus lett, többségük azonban időtállónak bizonyult, és a kialakult terminológiai rendszer szerves része lett.

Megkerülhetetlenül felvetődik a kérdés: melyek közülük azok a köznyelvi elemek, amelyek viszonylag korai időből származó írásban fennmaradtak, első feljegyzett alakjukban napjainkig élő terminusok lettek, és a terminussá válás útján milyen mértékű *jelentésváltozás*on mentek át – ha egyáltalán megállapítható valamilyen jelentésváltozás (*-átcsapás, -bővülés, -szűkülés*). Az sem elhanyagolható szempont, hogy az adott köznyelvi szó a kialakult *terminológiai rendszer* hierarchiájában milyen helyet foglal el, tehát mi a viszonya e rendszer többi tagjaihoz. Más szavakkal: melyik az a *terminus*, amelynek strukturális és szemantikai mozgásrendjében – mint cseppben a tenger – a legvilágosabban

tükröződik a *terminus*sá válás minden fontos mozzanata. Mindezeken túl az is értékes tanulságul szolgál(-hat), hogy ez a folyamat sajátságosan magyar nyelvfejlődés-e, vagy a szóban forgó terminus létrejötte „szabályos" nemzetközi folyamatba ágyazódik-e, mint egy igen fontos gondolat nyelvi manifesztációjának hazai lecsapódása.

„Kezdetben vala az ige"[31]

Nehezen lehetne kifejezőbb idézetet találni, mint a fejezetcímül választott újtestamentumi szövegrészt annak az érzékeltetésére, hogy *ige* szavunk milyen szerepet játszott a nyelvészeti terminológiai rendszer kialakulásában, milyen mértékű volt funkcionális megterheltsége, poliszémikus volta, milyen tényezők játszottak közre a szó szerteágazó jelentéstartalmának a kialakításában, és igen nagymértékű jelentésszűküléssel miért ez a szavunk vált az egyik legfontosabb, *beszédrész*: *verbum finitum*, *verbum temporale*: *Zeitwort* anyanyelvi megfelelőjévé.

Annak ellenére, hogy szavunk az 1315 tájékán írt Gyulafehérvári Sorokban jelenik meg először: *igének tanoságában* (TESz. 2: 191), az 1456 körül írt Sermones Dominicales a latin *verbum* megfelelőjeként nem ezt használja, hanem a *bezed*et (SermDom. 1. 265). A TESz. az *ige* alábbi jelentéseit szótározza: *'szó, Wort; isten szava, Wort Gottes'*, továbbá 'természetfeletti erejű mondat[!], szólás, szó: Zauberwort' és természetesen 'cselekvést, történést stb. kifejező szó' (2:191).[32]

A TESz-nek a szó etimológiájával foglalkozó részében olvasható megállapításait, pontosabban a Nagyszótár cédulaanyagának 1874-ből származó adatát, amely szerint az ige „természetfeletti erejű mondat, *szólás, szó*; *Zauberwort*", továbbá: „a magyarba került ótörök szó... jelentése pedig *'szó, varázsszó'*

---

[31] János evangéliumának a Prefációja (KÁLDI GY. 1626: 984). Ez a fejezet egy korábbi írásom, A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei (NyK. 85/2, 351–367) „Kezdetben vala az ige" c. fejezetének egy része. A hivatkozott rész ide történő kitételének indoklása: a súlyos szemantikai *töltet*tel (*jelentésváltozat*ok, *fejlődés*) és *szintaktikai funkció*kkal (*igecentrikus mondat*szemlélet, *szerkezetgeneráló képesség*) rendelkező egyik legfontosabb *beszédrész* kialakulásának részletes bemutatása nem hiányozhat a magyar nyelvtudományi terminológia kialakulását taglaló munkából.

[32] Az utóbbit a TESz. a Müncheni Kódexben szereplő ige jelentéseként adja meg és megjegyzi hozzá, hogy ez a jelentés „az eredeti latin verbum 'isten szava' (tulajdonképpen 'ige') hatására keletkezett". Ide csak annak a megjegyzése kívánkozik – amint erre később részletesen kitérek –, hogy „az eredeti latin verbum"-nak nemcsak ez a jelentése, ugyanúgy, mint az újlatin nyelvek egyikében és másikában is igen sokszínű jelentéstartalmával találkozunk. A Sermones Dominicalesban szereplő isten igéje 'verbum Dei' szerkezet is tautologikus jellegű volna, ha a verbum nemcsak igét, hanem isten igé-jét is jelentette volna a 15. század közepén följegyzett írásban (SermDom. I. 341).

lehetett", fontosnak tartom. Hogy a 14. század közepétől fennmaradt glosszák, nominálok szerzőinek a nyelvszemléletében milyen nagymértékű jelentésszóródással szerepelt *ige* szavunk, ennek illusztrálására néhány példa: a már említett, 1456 körüli időből származó adaton túlmenően még 1470: *ÿeles bezedet, ÿeles ÿgeth* 'verbum sententiosum' (SermDom. II. 599), 1533: '*Ighe* dictio, Ein Wort, Verbum idem' (Murm. 2546), *Ket ighe* 'parva dictio, Eyn wortlen, Verbulum idem' (Murm. 2547), *két ige* 'Oratio, Eyn red' (Murm. 2548), 1538: *az igekről* 'de verbis et orationibus, Von dem Wort und der Rede' (PestiN. C1), *az igrewl ees az zolasrol* 'de verbis et orationibus, Von dem wort und der rede' (PestiN. X 3: Cap. 1), *Ige* 'verbum, das Wort' (uo.), *sok fele haznos igekrewl és bezedekrewl* 'De nominibus diversarum rerum utilium, von den namen' (i. m. e 1), 1549: *ige* 'vox' (DévaiOrth. 98), *ige, szó, mondás, beszéd* 'verbum' (i. m. 326). 1456 körül: *megh ighezthe auag reaztota* 'rügen, schelten' (SermDom. 1. 329), 1550 körül: *varázsigével megbűvöl* 'bezaubern' (KoGl.: NyF. 45. sz. 13. szócikkéből való).

A felvillantott nyelvi adatok – úgy gondolom – beszédesen bizonyítják *ige* szavunk poliszémikus megterheltségét. Egyaránt jelent *szót*, *beszéd*et, *beszélés*t, *mondás*t, *betű*t, *szótag*ot, sőt *névelő*t meg *névmás*t, de *varázsigével megbűvöl*tet is.

Fentebb már szó volt arról, hogy a latin *verbum* 'beszéd'-et is jelent (1456 körül: SermDom.: 265). Egy 1538-as adatban az *ige* és a *beszéd* szinonimák: *igékről és beszédekről* 'De nominibus' (PestiN. e. 1).

Szavunk etimológiája egyértelmű: az óegyházi szláv *besěda* 'beszélgetés, szó' szb.–hv. *beseda* 'beszéd'. A magyarba 'beszéd, szó' jelentéssel jött (l. TESz.: *beszéd* c. a.).

Beszéd szavunk tehát a szlávból való átkerülése korszakában szinonimája volt a *szó*nak. Ugyanúgy, mint az *ige* és a *beszéd*, a *szó* is meglehetősen sokrétű jelentéstartalommal vált a magyar szókincs elemévé, és e jelentéstartalom egyes aspektusai alapján sokatmondó egyezéseket mutat föl az *igé*vel. Érdemes tehát szavunknak a magyar szókincsbe való kerülését, korabeli jelentéseit és a velük kapcsolatos változásokat szemügyre venni. Az ugor korból származó *szó* a törökből került az ugor alapnyelvbe. A megfelelő török szavak jelentései: 'szó, beszéd, mondás, történet, hír, üzenet, hírnév, dicsőség, újdonság, örömhír' (TESz.: *szó* c. a.). A rokon nyelvekkel összevetett alakváltozatainak az alábbi jelentéseit szótározza a TESz.: 'zajgó, szó, hang, felkiáltás, ima, dallam, jajszó, zokszó, énekszó'.

Nyelvünkben a *szó* első fennmaradt írásbeli adata (*Zoufa* sz. szn.) az 1213-ból származó és 1550-es átiratban ránk maradt Váradi Regestrumban (169) olvas-

ható az alábbi jelentésekkel: 'hang, Stimme, Ton; kiáltás, Ruf'. Az Oklevélszótár egy 1326-ból származó és 1331-es átiratban ránk maradt *szót* ugyanezzel a jelentéssel szótározza. 1300 körül 'beszéd, Rede; kijelentés, kérés, intelem, ígéret, vélemény' stb. a *szó* jelentése. 1350 körül: 'a nyelv legkisebb önálló értelmű egysége: Wort'. 1518 körüli időből származó PeerK.-ben: 'beszélgetés, tárgyalás, vita; Gespräch, Unterredung, Wortwechsel, Debatte', Pesti Újtestamentumában (1536) 'szóhasználat, szófűzés, kiejtés, Wortgebrauch, Wortfügung' a *szó* jelentése (Az adatok a TESz-ből valók).

Még néhány további adat a *szó* poliszémikus jellegének a kidomborítására: 1456 körül: *szóval* 'voce' (SermDom. 1: 4), 1470: *szava* 'verba' (SermDom. 2: 16), *szóval* 'voce' (i. m. 108), *szót* 'verbum' (i. m. 286), 1490 körül: *szavait* 'carmina' (SzalkGl. 8), 1538: *szó* 'vox, stym' (PestiN. F 3), 1560 körül: *tiszta beszéde, szava* 'Canicius, clara... voce' (GyöngySzt.: 3719), 1577: *beszéd, szó* 'oratio' (KolGl.: 2). Az első pillantásra meg lehet állapítani, hogy a *szó* legalább olyan mértékben poliszémikus, mint az *ige* és a *beszéd.*

Miről árulkodik az említett szavak (*szó, beszéd, ige*) rendkívül sokrétű jelentéstartalommal rendelkező jellege? Elsősorban arról, hogy minden egyes nyelvben nagyon fontos szerepet töltenek be ezek a szavak, illetőleg kifejezések: a társadalmi kommunikáció folyamatának a verbális eszközei! Mint ilyenek, igen nagy hatással rendelkeznek, vagy legalábbis rendelkezhetnek. A szó hatalmának a reális voltáról az 5. sz. jegyzetben már idézett klausi megállapítás és a hivatkozott könyvcím („Die Macht des Wortes") egyben a *nyelvi jel* (*ige, szó*) jelentése pragmatikai aspektusának a fontosságáról is tanúskodik. Vagy gondoljunk csak a napjainkban is élő és ható szemantikus filozófia lényegére, amit egy kicsit tömörítve úgy lehetne megfogalmazni, hogy a *nyelvi jel* nem a jelet használó ember tudatában visszatükröződő objektív valóság „lenyomat"-a, tehát nem tükrözött valóság, és mint ilyen, az objektív valósággal szemben nem másodlagos, hanem a *nyelvi jel*nek „valóságteremtő" funkciót tulajdonítanak. Ha ez a nézet napjaink társadalmi ismerettömege ellenére is egyes teoretikusok fejében megtalálható, milyen nagy mértékben abszolutizálódott „a szó hatalma" a világ megismerésének a hajnalát megelőző korok primitív hitvilágában. „A primitív néphit (babona, mitológia) különböző fogalmi kelléktárában igen előkelő helyet foglal el a *ráolvasás* ('varázserejű szavak egymás után történő elszámlálása') különféle formája, az *igéz, megigéz* terminusok misztikus erejébe, földöntúli hatalmába vetett hit gondolata" – írtam 30 évvel ezelőtt (KOVÁCS F. 1970/a: 28).

A fejezet címének választott idézet („Kezdetben vala az ige") ugyancsak az *ige*, a *szó*, a szellem e l s ő d l e g e s s é g é r ő l tanúskodik. Hogy semmi

félreértés vagy belemagyarázás ne lehessen, idézem János evangéliumának egész prefációját, amely a következőképpen szól: „Kezdetben vala az ige, és az ige Istennél vala, és Isten vala az ige" (KÁLDI Gy. 1626: 984). Továbbá: „És az ige testté lőn, és bennünk lakik" (uo.). Tekintettel arra, hogy Káldi a kanonizált Vulgatát fordította le, a mai Újszövetség három és fél évszázad távlatából majdnem szó szerint ugyanígy fordítja az adott szöveghelyet: „Kezdetben volt az Ige, ez az Ige Istennél volt, Isten volt az Ige" (Újszövetség 1967: 428).[33]

Mint ez köztudomású, az összes bibliafordítás ősforrása görög, illetőleg latin nyelvű szöveg. Mindenképpen érdemes tehát az inkriminált részt összevetni velük, de a nagyobb európai nyelvekre történő fordításokat is hasznos ebből a szempontból vallatóra fogni.

Görög: „Ἐν ἀρχῃῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος." (Erasmus 1519: 189). Továbbá: „Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο; καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν" (uo.).

Latin: „In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum" (Vulgata 1913: 184), továbbá: „Et verbum caro factum est, et habitavit in nobis" (uo.).

Angol: „In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God" (Bible 1611: 1074), továbbá: „And the Word was made flesh, and dwelt among us..." (i. m. 1075).

Francia: „Au commencement étoit la Parole, et la Parole étoit avec Dieu, et cette Parole étoit Dieu" (Ostervald, J. F. 1724: 96), továbbá: „Et cette Parole a été faite chair, et a habité entre nous" (uo.).

Német: „Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott, und Gott war das Wort." (LUTHER, M. 1556/1864: 187) Továbbá: „Und das Wort ward Fleisch, und wohnete[!] unter uns." (Ibid.)

---

[33] Az idézett evangéliumi szövegrész már 1466-ban az első újszövetségi fordítástorzóban, az úgynevezett Huszita Bibliában is csaknem szó szerint így hangzik: „Kezdetben vala az ige és az ige vala istennél és isten vala az ige" (NYÍRI A. 1971. 332), továbbá: „és az ige lött testté és lakozik mübennünk" (i. m. 333). Sylvester Újtestamentumának idevágó részében az *ige* helyett a *beszéd* olvasható: „Kezdetben vala az beszíd, és az beszíd az istennél vala és az isten vala az beszíd" (SYLVESTER J. 1541: 126). Még Károli bibliafordításának idevágó része érdemel említést: „Kezdetben vala amaz ige, és az ige vala az istennél és az az ige isten vala" (KÁROLI G. 1590: János ev. I. 1), „és amaz Ige testté lött, és lakozott mi közöttünk..." (i. m. I. 14); Károlit – de főleg Sylvestert – azért idéztem, hogy már itt utaljak a forrásukra, Erasmus bilingvis (görög és latin nyelvű) bibliájára, amelyben mind a két idézett helyen a *verbum* helyett *Sermo ille* szerepel. Annyi az eddig elmondottakból is megállapítható, hogy a *verbum*, a *sermo*, az *ige* meg a *beszíd* szinonimák voltak.

Orosz: „В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог" (НОВЫЙ ЗАВЕТ 1945: 154). Továbbá: „Слово стало плотию, и обитало с нами." (Ibid.).

A magyar *ige* szónak a különböző nyelvű bibliai idézetek tanúsága szerint a megfelelői: *λόγος*, *verbum*, *word*, *parole*, *Wort*, *слово*. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a felsorolt terminusok jelentését, valamennyiben igen előkelő helyet foglal el a mai magyar *szó* jelentése. A görög *λέγο* > *λόγος* alábbi jelentéseit olvashatjuk Frisknél: 'das Berechnen, Rechenschaft, Berechnung, Ansehen, Grund, Vernunft, das Sprechen, Rede, Wort, Erzählung, Schrift' (FRISK, H. 1970: *logos* c. a.). De feltétlenül meg kell szívlelnünk mindazt, amit a Dictionnaire enciclopédique mond a *logos*ról: „...(gr. logos raison et verba) Philos: Entité divine personifiant la raison, la source des idées dans la philosophie antique, et considérée, partic. par les stoiciens, comme créateur qui pénetre toutes choses. Un des aspects de la divinité, dans la philosophie néoplatonicienne. Theol. Le verbe de Dieu, seconde personne de la Trinité" (MORTIER, R. 1953: 3287). Nem lehet félreértés! A *logos* maga a „Teremtő" (créateur), aki minden dolgok létrehozója, az istenség egyik aspektusa, az isten szava, a Szentháromság második személye! Ezzel a súlyos ideológiai tehertétellel, szemantikai poggyásszal indult el a szó európai vándorútjára.

A latin *verbum* 'Wort, Verbum' szót az etimológusok a *Λόγος* tükörfordításának tartják: „Bed. Lw. nach *logos*" (WALDE–HOFMANN 1938: *verbum* c. a.). A szó etimológiája közismert, azt itt nem részletezem, csupán a szóval etimologikus kapcsolatban lévő más nyelvű szavak és kifejezések jelentéseire mutatok rá: 'Redner, Wort, Rede, Gebot, Wille, Ordnung, Gesetz, Eid, Arzt, Zauberer, Hexenmeister, magische Formel zum Verhexen der Flintenkugeln, Schwung, Begeisterung, Ausdruckweise, Sprichwort, Scherz' (MEYER–LÜBKE 1935: *verbum* c. a.).[34] A mai 'verbum finitum' jelentésszűkülés eredménye.

Az angol bibliafordításban a latin *verbum* megfelelője *word*. Ezt az angol szót úgyszintén a latin *verbum*ból származtatják, és az eredeti jelentését egy 'kimondott dolog'-ban jelölik meg (SKEAT, W. W. 1901: *verb* c. a.). Ha ez a szó a latin *verbum* tükörfordítása, akkor áttételesen a *Λόγος*-szal is etimologikus kapcsolatban van, és mindazon jelentésárnyalatok felvételére képes, amelyekről fentebb szó volt. A mai 'verbum finitum' az angolban is jelentésszűkülés eredménye, egyébként ma egy külön szó van rá, ez pedig a *verb*.

A francia *verbe* szó ugyancsak a latin *verbum*-ra megy vissza, és jelentése: 'mot, parole' (MORTIER, R. i. m. *verbe* c. a.). Amint a francia nyelvű bibliai idézetből

---

[34] Vö. *Vox* 'Laut, Ton, Schall, Stimme, Wort, Rede, Spruch' (WALDE – HOFMANN i. m. *vox* c. a.)

kitűnt, ott a latin *verbum* francia megfelelőjeként nem a *verb*, hanem a *parole* szerepel. Érdemes megjegyezni továbbá, hogy mit mond még Mortier a *verb* szóról: „Dans la philosophie platonicienne, Dieu considéré comme contenant en soi les archétypes de toutes choses", továbbá: Seconde personne de la Trinité chrétienne, le Fils de Dieu: Et verbum caro factum est. Le Verb s'est fait chair" (uo.).

A német *Verb* 'Verbum, Zeitwort' „Gelehrte Entlehnung nhd. Zeit aus lat. *verbum* 'Wort'." (DUDEN 1963: 7, 736). A jóval később tudatosan létrehozott grammatikai műszó, a *Zeitwort* tehát ősrokonságban van a Wort-tal.[35] Kluge szintén a *verbum* német megfelelőjének a *Wort*, illetőleg a *Zeitwort* szavakat tartja, meg is jegyzi a *Zeitwort* után: „für lat. *verbum* (*temporale*)" (KLUGE, F. 1975: *Wort* c. a.). A „nagy Grimm" ugyancsak a szónak a *verbum*-mal való összevetése mellett foglal állást. Véleménye szerint a szónak két jelentése van, éppúgy, mint a latin *verbum*-nak: „Wort bezeichnet einerseits eine zusammenhängende rede (1), anderseits ein lautgebilde bestimmter bedeutung als kleinste sinneinheit der rede" (GRIMM, J–W. 1913: 1473). A német Wort szót tehát egy összefoglaló fogalomnak tartja, mégpedig olyannak, amely egyes szavakból áll össze. Az alábbi jelentésaspektusokat említi meg: 'die aussage, der ausspruch, die rede und das reden', majd összeveti a latin *verbum*, *dictum*, *dictio*, *oratio* szavakkal (uo.).[36]

A mai oroszban a magyar *igé*nek a megfelelője a *ГЛАГОЛ*, amelynek a jelentése, grammatikai funkciója: 'verbum' (VASMER, M. 1953: *ГЛАГОЛ* c. a.). Ezen a helyen Vasmer megjegyzi azt is, hogy a szónak 'Wort, Rede' jelentése is van, amit főleg nem grammatikai írásokban használnak. A Biblia nyilván ebbe a kategóriába tartozik, és nem véletlenül került a latin *verbum*-nak megfelelően az orosz változatba a *slovo*. Vasmer is tudatos tükörfordításnak tartja a *glagol* szót: „Der grammatische Ausdruck ist eine Lehnübersetzung aus griech. *réma*, wie auch lat. *verbum*" (uo.).

A különböző nyelvű bibliaidézetek és az etimológiai tallózgatások eredményeit nem kívánom részletesen összefoglalni – az egyes részletek önmaguk helyett beszélnek –, csak arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért „vala

---

[35] Itt jegyzem meg, hogy a Duden a *Zeitwort* szót nem is szótározza.

[36] Kluge jegyzi meg (KLUGE, F. 1975: 878), hogy csak a 18. század második felében (1762) Gottsched használja a Zeitwort szót, jobbnak tartja, mint a verbum-ot. Adelung viszont 1782-ben átveszi ugyan, de később (1786) mint nem megfelelőt elveti; a *Zeitwort* szó 1796-tól nyer végleg polgárjogot a német szókincsben, mint grammatikai terminus technicus (uo.).

kezdetben az ige", és miért ez a szavunk vált a legfontosabb beszédrész terminus technicusává.

Ha az elmondottakkal sikerült érzékeltetnem a *terminológia* lényegéről és funkciójáról kialakított véleményemet, a *terminológiai rendszer*rel szemben támasztott követelményeket, akkor talán sikerült felvázolnom a bemutatott eredmények alapján a hazai tudatos terminológiateremtés előtti korszak, az „előtörténet" tudománytörténeti helyét is. A kezdetek esetlegességei ellenére is igen megbecsülendő eredményekről számolhatunk be, amelyek az eltökélt terminusteremtő erőfeszítések sikereinek a zálogául szolgáltak. Amint ennek tanúi lehettünk, a 14. századtól kezdve – kisebb-nagyobb rendszerességgel – napvilágot látó hazai szójegyzékek számos nyelvészeti terminust vagy később terminussá váló köznyelvi szót, kifejezést örökítettek meg. A kérdéskörrel foglalkozó szakírók egybehangzó véleménye szerint ezek a kezdeti szótározási kísérletek azt a társadalmi szükségletet igyekeztek kielégíteni, amely az iskolai vagy egyéb keretek között szervezett (latin)nyelvtanulás anyanyelvi eszközökkel való segítésére volt hivatott. A társadalmi szükséglet tudományserkentő és -formáló hatásáról – egyébként – már több mint 120 évvel ezelőtt így nyilatkozott Riedl Szende: „Bizonyos, hogy általában véve Európában egy tudomány sem virágzott sokáig, mely a társadalom érdekeit egy vagy más tekintetben nem volt képes előmozdítani." (RIEDL Sz. 1873: 12.) Ugyanezt a gondolatot konkretizálta a nyelvtudomány számára később Jancsó Benedek: „A nyelvtudomány kezdete is gyakorlati szükségből származó köznapi ismeret volt... Az első ösztönző lökést a tudományra mindig a gyakorlati élet követelte szükség adta meg" (JANCSÓ B. 1881: 5).

A tudományok fejlődésének társadalmi determináltsága napjaink evidenciái közé tartozik.

Grammatika ~ nyelvtan ~ nyelvtudomány

A bemutatott *ige* (*λόγος*, *verbum*) európai elterjedtsége mellett kevés olyan *szót* (*kifejezést*, *terminust*) ismerek, amelynek olyan fényes nemzetközi sikere lett volna, mint a fejezetcímben szereplő *grammatikának*. A „magyar" *grammatikán* túl gondoljunk csak a német *Grammatik*, az olasz *grammàtica*, a cseh *gramatica*, az orosz *грамматика* azonos jelentésű ('nyelvtan') terminusokra. Ugyanakkor ide kell sorolnunk a teljesen megegyező jelentésű angol *grammar* és a francia *grammaire* szavakat is, és ekkor még meg sem említettük a közös eredetű *γραφω* 'ír' görög szót és nominalizált *γραμμα* 'betű' variánsát és a belőlük származó terminusok légióit, ilyeneket, mint a *geográfia*, a *piktográfia*, az *ortográfia*, a *lexikográfia*, ill. a *fonogram*, *piktogram* és a *diagram* stb. terminusokat. Nem véletlenül került tehát a nemzeti nyelvek „grammatizálásával" tudományos igénnyel foglalkozók érdeklődésének a középpontjába a klasszikus *grammatica* súlyának, szerepének a vizsgálata és anyanyelvi ekvivalensének a megteremtése.

A *grammatika* szó 1533-ban, a Krakkóban készült Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékben jelent meg először magyar értelmezéssel *Grammatica tudo* alakban „iů eʒ gőrőg igheből „*γράφεω*" magyarázat kíséretében (Murm. 2348). Ha Murmellius nem is adta meg a „görög igének" (ɔ: szónak) a pontos jelentését, de a *γραφεω*-ból történő származtatás eligazítónak tűnhetett a magyar terminus megteremtéséhez vezető úton. Magyar szótárszerző *Grammáticus* alatt örökítette meg szavunkat *Grammatikahoz* alakban (MA) 'a nyelvtannal foglalkozó tudós, Grammatiker' jelentéssel (TESz. 1: 1094).

Az anyanyelv fejlesztése ügyének első tudatos harcosa volt a 16. század első harmadának végén a tudományos igénnyel és eltökéltséggel gondolkodó és munkálkodó igaz magyar patrióta, a „nemzeti nyelvkultúra útnak indítója" (HORVÁTH J. 1957: 149), *Sylvester János*. A határozott nyelvfejlesztés alapvető feltétele elméleti indíttatása volt: az a megingathatatlan álláspont, hogy a magyar nyelv egyenrangú a „jeles nyelvek" (latin, héber, görög) mindegyikével, ebből adódóan ugyanúgy *grammatizálható*, mint a példaképül választott latin. Ettől a szellemi indíttatástól vezérelve írta meg Grammatica Hungarolatina c. munkáját, amit lényegében „magyar fiúk nyelvtanítójának" szánt, nagy gondot fordított „a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezeteinek számontartására", és általában „kisegítő eszközül" használta a magyar nyelvet. „Mindezt olyan mértékben teszi – írja Horváth János –, hogy észrevétlen hovatovább egy magyar

nyelvtan vonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt." (i. m. 147). Ilyen értelemben a Grammatica Hungarolatina a latinnal összevetett magyar grammatikának minősül.

A sylvesteri *grammatica* értelmezését grammaticadefiníciója nyújtja: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi, *authoritate optimorum poetarum et oratorum* constans" (SylvGr. 6; az én kiemelésem: K. F.). A *grammatica* terminus tekintélyének, súlyának az indoklására Szathmári István megállapítja a definíció *ars* szavának az értelmezését: az „a hét szabad művészet" (septem artes liberales) egyike. (SZATHMÁRI I. 1968: 92). Annak ellenére, hogy a „septem artes liberals" magyar fordítása régóta „hét szabad művészet", sylvesteri értelmezése nem egyezik az itt említett „*művészet*" értelmezésével. Sylvester ugyanis félremagyarázhatatlanul megállapítja: „... Grammatica inuenta est, vt recte tum loquendi, tum scribendi esset magistra – és hozzáfűzi – Γραμματικη graeca vox est; latine dici potest Literatura; Betűkrűl ualó tudomāń (SylvGr. 6, SZATHMÁRI I. i. m. 92). Ma ez a sylvesteri grammaticaértelmezés nem fogadható el, „legitim" voltát az a puszta tény valószínűsíti, hogy mind a görög *γραμμα*, mind a latin *littera* poliszemikus volta következtében *betűt* i s jelent, és sokrétű poliszémiájuk folytán – fordításuk alkalmával – nehézségek áll(hat)nak elő. (Vö.: *accusativus* 'vádoló eset'). Egy azonban vitathatatlannak tűnik: a sylvesteri *magistra – magister* sok mindent jelent a *művészet* kivételével. A „septem artes liberales" bírált fordítása azt a tényt sem veszi figyelembe, hogy a *Trivium*ba tartozó *nyelvtan*, *szónoklástan* és a *dialektika*, továbbá a *Quadrivium*ba sorolt *számtan*, *mértan*, *zene* és a *csillagászat* közül h a t o t nehezen lehetne a *művészet*ek kategóriájába sorolni. [L. az 1983-ban újra kiadott görög–magyar szótár *γραμμα* szavát és 12 szótározott jelentését: egyetlen *művész* sincs köztük (SOLTÉSZ A.–SZINNYEI E. 1875/1983[2]); továbbá Györkössy A. latin-magyar szótárának (1960[8]) *littera* és *ars* szavait: az utóbbi *művészet*et is jelent: a 14 szótározott jelentés sorrendben a kilencedik helyét elfoglaló *művészet* jelentést: GYÖRKÖSSY A.: 1978[2]] A *grammatica* súlyát, tekintélyét tehát nem a *művészet*i jellegben kell keresnünk, hanem a *terminus*nak a társadalmi fejlődést indukáló szerepében: a *tudomány*ok szerepe a társadalmi fejlődésben, a *terminus*ok szerepe a tudományok fejlődésében, a nyelvi terminusok és az egyéb terminusok kapcsolata.

A *grammatica* tudatos magyarítási kísérleteinek – Sylvester óta a görög›latin eredetű műszó poliszemikus voltának a fordítási nehézségeivel kellett tehát megküzdeniök. Ha ez nem sikerült, vagy egyszerűen meghagyták az eredeti *terminus*t, a „magyarítás" a magyar helyesírás szabályainak a figyelembevételével történt (*grammatica›grammatika*), vagy minden helyesírási változtatás nélkül vették át az eredeti

latint: Comenius írásában (1633/1722) például előfordul a *grammaticâ*, de hiányzik a magyar értelmezés, a *grammaticus* viszont 'grammaticus' (46), annak ellenére, hogy száz évvel korábban Murmelliusnál (Murm. 1533) már előfordult a *grammaticus* 'Magyaraso' értelmezéssel (2347).

A Sylvester utáni nyelvtan- és szótáríróknál figyelembe veendő jelentésváltozás tapasztalható a *grammatica*, *grammaticus* esetében. Mind a két terminus – ilyen vagy olyan formában – szorosan kapcsolódik a *tudományosság*, *felkészültség* fogalmához. Szenczi Molnár Albert véleménye szerint a *Grammaticus*: „Az ki a Grammatikahoz [!] jol ért", a *grammatista* viszont: *Féltudos Tudoska* (MA). Ez a vélemény megismétlődik Pápai Páriz Ferenc 1708-ban megjelent Dictionariumában: *Grammatista*: *Fél-tudos*, *Tudó fotska*, más szerzőnél az *agrammaticus-illiteratus*: *deáktalan* (GyöngySzt. 1560 k.)

A görög-latin hagyományokra alapozott grammatikakoncepció (SylvGr.) lényegesen megváltozott Szenczi Molnár Albert grammatikájának (SZENCZI MOLNÁR A. 1610/1866) megjelenésével. Mint az idézett Sylvester-féle grammatikadefinícióból kiderül, szerzője a grammatikalitás alapvető kritériumát a „legjobb költők és szónokok által az utókorra hagyományozott leírt szövegek" szigorú tanulmányozása alapján vélte megragadni. Szenczi Molnár Albert grammaticadefiníciója viszont az „ars bene loquendi"-t tartotta a grammatikai helyesség egyedüli meghatározójának (i. m. 117). E szerint a koncepció szerint az élő, beszélt nyelv törvényszerűségeinek a megállapítása, továbbá a tudatos nyelvfejlesztés megvalósítása, befolyásolása a nyelvvel foglalkozó tudós feladata. A klasszikus hagyaték és az élő nyelv összevetéséből az utóbbi nem húzhatja a rövidebbet! A példaképül használt „jeles nyelv" és az anyanyelv egyező vonásai mellett megfelelő súllyal szerepelnek a két nyelv megkülönböztető vonásai is. Nem lehet ennek a „felfedezés"-nek a jelentőségét eléggé hangsúlyozni! (A klasszikus latin és az élő anyanyelv strukturális különbségeinek a tudomásulvételére egyébként Erdősi Sylvester János is határozottan ráirányította a figyelmet.)

Mindezek mellett Szenczi Molnár Albertnek és utódainak a grammatikaértelmezésében a *görög-latin terminus* etimonjának (*γραμμα*, ill. *littera*) meghatározó befolyása érvényesült terminusmagyarítási eljárásukban: a „betű szerinti" fordítás: *Grammatica* = *Bőtűkről való tudomány* (MA). A *grammatice* (adv.) azonban: *Grammatica βerént* (uo). Ugyanígy Pápai Páriz Ferenc 1708-ban megjelent Dictionariumában: *Grammătica* vel *Grammatĭce* = *Betűkről való tudomány*, *Grammatika* (PP. l.-m.), a *Grammătĭce* (adv.) = *Grammatika βerént* (uo.), a *Grammaticus* *'Grammatikához való'* ugyanúgy, mint Szenczi Molnár Albertnál.

A *grammatica* megmagyarításának következő állomása: a görög–latin eredetinek a lefordítása helyett eredeti magyar terminus alkotása. Fr. Wagner még szinonimákként használja a *grammatica* magyarítására a *Betűkről való tudományt* és a *Szó-tudományt* 'Sprach-Kunst' (Wagner, Fr. 1750/1822) a *Grammaticus* nála: *Azon tudományhoz való* 'zur Sprachkunst gehörig' (NyUSz.), Dugonics Etelkájában (1716) azonban már a *nyelvész* szerepel. (NyUSz.). A *nyelvészet* a Jelenkor 1832-i évfolyamában jelenik meg (2: 24), és 1843-ban szótározták. (Törvtud.Műsz.). Meg kell azonban jegyezni, hogy Kunoss Endre Gyalulatában a *nyelvészet*: philologia. (KUNOSS E.: Gyal. 1835). Ahogyan erre már utaltam, Bessenyei György „Jámbor szándék"-ában *Nyelvtanító könyv*et használt a *grammatika* helyett. (SZAUDER J. 1953: 268). 1794-ben Gyarmathi Sámuel egyik könyvének a címében a *grammatica nyelvmesterség*ként szerepel, a *grammatikus* pedig: *nyelvmíves*, *nyelvtanító* (GYARMATHI S. 1794, NyUSz.). Márton József 1803-ban – egyebek mellett – *nyelvmesterség*nek, ill. *nyelvkönyv*nek fordítja a *grammaticát* (MÁRTON J. 1803, NyUSz.).

Igen tanulságos az az „elszámolás", ahogyan Szily Kálmán végigtallózza a NyUSz első kötetében a *grammatica* magyarítására irányuló erőfeszítéseket az 1750-ben megjelent Wagner-féle Phraseologiától kezdve egészen az 1835-ben kiadott Kunoss Endre „szerzette" Gyalulatig bezáróan. Ebben a felsorolásban megtalálható a *betűkről való tudomány*, *grammatika* (MA., PP.), a *szótudomány* (WAGNER Fr. 1750/1822), a Benyák Bernát József alkotta *nyelvmű* (NyUSz.), a Barczafalvi Szabó Dávid „gyártotta" *nyelvémség* (NyUSz.), a *nyelvmester* Gyarmathi Sámuel 1794-ben megjelent könyvének címében található, ugyanebben a könyvben a *grammaticus*: *nyelvmíves*, *nyelvtanító* (NyUSz.). Márton József 1803-ban megjelent Lexiconában található először szótározva a *nyelvtudomány* is (NyUSz. II.) (Szily Kálmánnak egyébként volt tudomása az 1795-i Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca 89. l-ján olvasható *nyelvtudomány*, írva: *Nyelv-Tudomány terminus*ról is (NyUSz. II.)

A bemutatott felsorolás végén olvasható az 1835-ös adat: *nyelvtan* „végre" megjegyzéssel. A nyelvújítási *műszót* Kunoss Endre alkotta, és Gyalulat... c. munkájában látott napvilágot (NyUSz.). Az összetett szó utótagja elvonás útján keletkezett a *tanul* és *tanít* igékből. Szily Kálmán szerint a *tan* „önállóan Helmeczytől v. Forgó Györgytől" származik: „...qui primus hanc vocem proposuit, vel Georgius Forgo ... physicus solidissimi characteris vir vel vero Michaël Helmeczy erat." (NyUSz.). A különféle tudományok megkülönböztetésére Bugát Pál alkalmazta először: *éptan* 'diaetetica', nyomban követte Helmeczy: *alaktan* és Kunoss: *állattan* terminussal. (KUNOSS: Gyal.: 1835, NyUSz.) „...azután egy vége-érhetetlen hosszú sor" következett: „*alaptan*, *boncztan*, *élettan*, *embertan*,

erkölcstan, *fénytan*, *földtan*, *hangtan*, *mondattan*, *nyelvtan*". Az utalásból kivehető, hogy a *-tan* igen termékeny terminus volt már a múlt század első felében, annak ellenére, hogy a „Debreceni Grammatica" szerzői 1795-ben így nyilatkoztak: „*tan*. Nintsen igy már magában (DebrGr. 286).

Azt is figyelembe kell venni, hogy a *nyelvészet* differenciálódása következtében érzékelhetően eltolódott a *nyelvtan* jelentése a *nyelvtudomány*étól. Az 1996-ban 6. kiadásként megjelent Györkössy-féle Magyar-latin kéziszótár megkülönbözteti a *nyelvtan*t 'ars grammatica', 'res grammatica', 'grammatica' a *nyelvtudomány*tól 'grammatica', 'glottologia'. A nyelvtannak tehát szerinte sincs 'glottologia' jelentése.

Végül: A *nyelvtudomány* utótagja – érthető módon: nem *nyelvújítási szó* – nem szerepel a NyUSz-ban. Az ott meglévő *tudalom tudomány*t jelent. (Nyr. 27: 254.). A *tudomány*, írva: *tudomanÿnac* (JókK. 127) 1372.u./1448-ból van adatolva, a *tudományos*, írva: *tudomańoſoc* pedig 1450 körüli időből (BécsiK. 104). „A régi nyelvben a tudományos am. »hozzáértő, jártas vmiben. p. tudományos a hadhoz« ... »Scientificus« értelemben Sándor Istvánnál (1808) ... nála egyszersmind »literarius« is." (NyUSz. I. 349). „Ugyanott a *tudományosság*: literatura" (uo.).

A *grammatica* = *nyelvtudomány* első előfordulása – mint erre fentebb rámutattam – Pánczél Dániel által kiadott „Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca" 89–96 lapjain megjelent recenzióban olvasható Nyelv-Tudományok (89) c. alatt. A további recenziókban a modern görög nyelv oktatásának a propagálásáról van szó: „...mint egyeb tiszteſséges tudományokat [!], úgy e' Görög nyelvet is nem tsak a papoknak kell tudni." (91) Az „egyéb tiſzteſséges tudományok" közé sorolta a recenzens „a Görög nyelv tudományának rövid rajzolatjá"-t (92; a szövegösszefüggés alapján a *görög nyelvtan*ról van szó.). Az egyéb *tudományok*: a *Természeti Tudomány* (1–12), a *Történet-Irás*, a *Természeti História* (49–56), ennek keretében jelent meg „A' *Magyar Füvéſztudomány*ról szóló beszámoló. „Irta Földi János Orvos D." (55–6) és öt alkalommal az *Orvosi Tudomány*-nyal foglalkozó írások (81–88, 97–104, 121–125, 134–135, 145). Igen előkelő „*tisztességes tudományok* között foglal helyet tehát a „*Nyelv-Tudomány*"!

A *magyar nyelvtudomány* szerencsés bemutatkozását követte másodikként Márton József terminusmagyarázata: *grammatica* = *nyelvtudomány*, *nyelvmesterség*, *nyelvtanító könyv* (MÁRTON J. 1803). Márton József 1811-es kiadású Lexiconában újból szerepel a „*tudományok*-ban" (XII). Márton 1818-ban megjelent trilingvis (latin-magyar-német) Lexiconában *nyelvtudomány*, *nyelvmesterség*, *grammatica*, die Grammatik, Sprachwissenschaft, Sprachkunde a

grammatica variánsai. A német interpretációk egyértelműek, a magyarok között első helyen a *nyelvtudomány* szerepel, amely váltakozik a *nyelvmesterség*gel, ill. a *grammatica*val.

Az első lexikonszerző, aki 1826-ban határozottan szembeszállt mind a *nyelvtanító könyv*, mind a *nyelvmesterség* › *nyelvmester* értelmezésekkel, Verseghy Ferenc. Lexiconában a *grammatica* = *nyelvtudomány*, 'Sprachlehre', 'Sprachwissenschaft' (VERSEGHY F. 1826 : 203; itt jegyzem meg, hogy az 1818-ban megjelent könyvének címében még szinonimák a *grammatika* meg a *nyelvtudomány*: Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány... A' Magyar Nemzeti Oskolák' számára. Buda), a *grammaticus* pedig *nyelvtudós*, *nyelvnyomozó*, *nyelvtanító*: 'Sprachlehrer', 'Sprachkundiger' (uo.). „Fejérnél – írja – a' *nyelvmester* 'Sprachmeister', a' ki a' nyelvet a' Grammatikustúl kinyomozott és rendbeßedett regulák szerint taníttya. A' Grammatica nem nyelvmesterség, hanem nyelvtudomány; a Grammaticus sem lehet tehát nyelvmester." (uo., az én kiemelésem: K. F.). Ez pontos körülírás, félreérthetetlen elhatárolás, mégpedig a *grammatica* › *grammaticus* „scientificus" értelmezésével, ahogy ezt Sándor István is tette.

Verseghy Ferenc Lexicon Terminorum Technicorum... c. művének a megjelenésével lezárult a *magyar nyelvtudományi terminológia* egyik legfontosabb tagjának, a *grammatica*nak a megmagyarítása körüli bizonytalanság. A határozott meghatározás határozott és egyértelmű grammatikakoncepciót tükröz!

Az első tudatos magyar nyelvújító, terminusalkotó, Sylvester János

A 16. század fordulópont volt a magyar nyelvészeti terminológia kialakulásának a történetében.

Ez a század adta a hazai nyelvtudomány történetének egyik legkiemelkedőbb alakját, „egyetlen tudatos [mű]szócsinálóját" (TOLNAI V. 1929: 28), „a Visztula parti Athén"-ban (BALÁZS J. 1958: 18) nevelkedett első magyar grammatikaírót, a „humanizmus eszményi filológustípusát" (BALÁZS J. 1980: 34), Sylvester Jánost.

A korabeli értékítéletben azt a humanista szerzőt tartották eszményinek, aki nyelvismerete folytán a klasszikus nyelvek (görög, latin) mellett a hébert is (a három „szent nyelv") magas színvonalon birtokolta, azaz „trium linguarum gnarus, homo trilinguis" volt (BALÁZS J. 1956/a: 137), aki tehát tudományos álláspontjának kialakítása érdekében „ad fontes" tudott fordulni.

Sylvester megjelenésének jelentőségét, a magyar tudományosság megindításában betöltött szerepét igen meleg hangú sorokban ismerte el már Kazinczy Ferenc is: „Erdősy valóban egyike vala nemzetünk' legtiszteltebb Hérosainak... a szeretetreméltó Melanchthonnak és Erasmusnak indúlt-el nyomdokain, 's egész élete azon dicső tárgynak volt intézve, hogy a' Szépnek tudományát... Hazánkban virágzatba hozhassa. Ő vala az, a'ki, kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, mellyet előtte senki nem merészelt... annak törvényeit vagy e l s ő ... vagy a' m á s o d i k tudományos rendbe szedte". (KAZINCZY F. 1808: XVIII–XIX). Tudományos súlyát nemzetközi keretekbe ágyazva így ír Jancsó Benedek: „nekünk is voltak a múltban embereink, kiket a körülményeket és a viszonyokat, melyben éltek, számba véve, bátran oda állíthatunk a külföld nagy szellemei mellé" (JANCSÓ B. 1881: 2).

Szerzőnk egyébként eredeti Erdősi nevét – a kor humanista névváltoztatási divatjának megfelelően – maga változtatta Sylvesterré, amikor 1529-ben így jegyezte be magát a wittenbergi egyetem matrikulájába: „Ego Joannes Sylvester, alias Erdősi, subscribo legibus studiosorum nationis hungaricae Vittenbergae commorantium." (KAZINCZY F. 180. XI–XII.) Az Erdősi név „humanizálásában" minden bizonnyal a wittenbergi egyetem egyik legkiemelkedőbb alakjának, a Schwarzer családnevet Melanchthonra „görögösített" eljárása szolgáltatott példát (BALÁZS J. 1958: 7). Egyébként nem ez volt az első latinosítási kísérle-

te. Krakkói diák korában (1527) Sylvestris Pannoniusnak írta magát (MELICH J. 1912: V.).

Legfontosabb életrajzi adatok

A „legjelentősebb és leghívebb magyar erazmista" (BALÁZS J. 1958: 377), „a magyar, sőt az egész kelet-európai felvilágosodásnak egyik korai képviselője" (uo.) 1504 körül született a Szatmár megyei Szinyérváralján elszegényedett nemesi családban. Iskolai tanulmányait Nagybányán folytatta. Itt ismerhette meg Donatus grammatikáját, de általában a latin nyelvet (BALÁZS J. 1958: 9). Szellemi fejlődésére nagy hatással volt Perényi János nevelőjeként való alkalmazása. Mint ez köztudomású, a Perényiek szerepe jelentős volt a hazai tudományos életben.

1526 őszén már a krakkói egyetemen találjuk, mint a mohácsi vész utáni első magyar hallgatót. 1526. október 26-án immatrikulálták. 1527 nyári szemeszterében már a magyar diákok bursájának szeniora (BALÁZS J. 1958: 23). Krakkói tartózkodása meghatározóan rányomta bélyegét a fiatal (21 év körüli) magyar hallgató eszmei fejlődésére. A sokat idézett „krakkói szellem", a „lengyel humanizmus" a filológiában is „az erazmusi szellem diadalmas befogadásával érte el tetőpontját" (BALÁZS J. 1958: 37), aminek szerves következménye volt az antifeudális tendenciák kibontakozása és a nemzeti nyelv jogaiért folytatott küzdelem. Az erazmusi hatás – főleg grammatikai írásainak lenyűgöző ereje – a fiatal magyar diák grammatikai és stilisztikai tanulmányokban való elmélyülését eredményezte.

A felvillantott krakkói eszmei indíttatás szükségszerű velejárója volt az erazmista tanok szellemi fellegvárába, a wittenbergi egyetemre való törekvés. Az eltökélt szándék rövidesen testet öltött: 1529 nyarán már be is jegyezték az egyetem matrikulájába. Az egyetem szellemi életének meghatározójával, Melanchthonnal való megismerkedése – ami igen gyorsan mély barátsággá fejlődött –, továbbá a reformáció militáns képviselőivel való találkozása rendkívüli módon felgyorsította a krakkói indíttatású ifjú eszmei, tudományos fejlődését. A „wittenbergi humanizmus" kereteibe ágyazódott erazmista írások – ezeken belül főleg a klasszikus nyelvek és az anyanyelv kapcsolatrendszerével foglalkozók – Sylvester grammatikai stúdiumainak az elmélyítését eredményezték, amit csak fokozott a reformáció anyanyelvi fejlesztésének a célkitűzése (Luther bibliafordítása). Mindezek az új ismeretek és felismerések mélyen beágyazódtak a minden előremutató újra rendkívül érzékenyen reagáló fiatal magyar humanista eszmevilágába. A példaképül választott „wittenbergi orákulum" (Melanchthon) most már nem távoli eszménykép alakjában, hanem „praeceptor noster"-i (SYLVESTER J. 1539: 26) közelségben hatott rá. A praeceptori hatás igen gyors

ütemű előrehaladást eredményezett Sylvester tudományos fejlődésében, amit maga a mester is elismert, amikor tanítványát Nádasdy Tamásnak írt meleg hangú ajánló soraiban „tudós férfi"-nak minősítette.[37]

Így került 1534-ben Sárvárra, a 16. század egyik legműveltebb magyar államférfijának, Nádasdy Tamásnak a szolgálatába mint udvari pap és a bőkezű mecénás által 1537-ben alapított „téglából épített Oskolaház" vezetője, iskolamestere (KAZINCZY F. 1808). Ugyanebben az évben a sárvári nyomda vezetésével is megbízta új pártfogója. Nyomdavezetői tevékenységének a hatékonyságát, jelentőségét az a puszta tény is fémjelzi, hogy hazánkban itt jelentek meg először magyar nyelvű könyvek (1539: Grammatica Hungarolatina..., közvetlenül utána: Új Testamentum magyar nyelven... 1541).

Sylvester hányatott életútjának további állomásai: 1542-ben elhagyja Sárvárt, beiratkozik a bécsi egyetemre. 1543-ban már a héber nyelv professzora ugyanitt, 1546-ban a görög nyelvet oktatja, 1550–1552 között pedig történelmet tanít (BALÁZS J. 1958: 183, 315). 1552-ben az ellene indított intrika következtében elveszíti bécsi katedráját, és 1553 körül hal meg (BALÁZS J. 1958: 315). Bécsben kifejtett tanári működésének az értékét egy Reisacher nevű író az alábbi disztichonokban vonja meg: „Quam pia promsistis gremio vos munera Musae! O quantos nutris, hungara terra viros! Felicaes Musae, feliciaqua hungara prata, Quae datis hosce viros ex Helicone sacros. En tua Maenoiis Sylvester tempora lymphis Vnixit Tritonis, quae tua fata iuuat. Hungaricae Graecam, Solimam linguamque Latinam Addis Pieridum roscida templa colens. Et quamquam pedibus fato vexeris acerbo, Artibus at praestas, ingenioque vales." (Denis: Wiens Buchdruckergeschichte 1782. 488. lapjáról idézi KAZINCZY F. i. m. XV).

Sylvester kezdeti irodalmi munkásságának terminológiai kísérletei

Szerzőnk irodalmi munkásságának kezdeti szakaszára a krakkói humanizmus nyomta rá bélyegét. Legelső irodalmi zsengéi húszegynéhány éves korában láttak napvilágot. Későbbi írásaiból is kiérződik a krakkói indíttatás, ami aztán szervesen ágyazódik bele az erazmusi, melanchthoni, lutheri hatások ötvözetébe.

A meglepően termékeny fiatalkori krakkói munkásság eredménye négy kiadvány. Ezek közül kettő (Rosarium és egy négynyelvű – latin, német, lengyel, magyar – szótár) elveszett. Hajdani meglétükről Balázs János egy keze ügyébe

[37] Joannem Sylvestrum etiam hominem doctum Celsitudini Tuae commendo (KAZINCZY F. 1808: XII).

került lengyel bibliográfia alapján tudósít. Elkallódásuk azért nagy veszteség a magyar tudománytörténet számára, mert a másodikként említett mű volt az első magyar nyelvű nyomtatott szótár (BALÁZS J. 1958. 23). A krakkói termésből fennmaradt írások (1) a Hegendorf gondozásában megjelent Rudimenta kétnyelvű (német, lengyel) értelmezésekkel ellátott variánsának magyar nyelvűekkel kibővített formája, és (2) a Heyden-féle Puerilium colloquiorumnak hasonló módon történő kiegészítése (1527). Mai tudásunk szerint mindkettő a legrégibb magyar nyelvű ősnyomtatvány nak számít.[38]

A két ránk maradt ősnyomtatvány – funkciójukat tekintve – szerves folytatása azoknak a hazai törekvéseknek, amelyek az iskolai (latin)nyelvtanítás eredményesebbé tétele céljából formulákat adtak a tanulók kezébe, pontosabban: a latin grammatika jobb és könnyebb megértése végett magyar nyelvű „tolmácsolatokkal" segítették a korabeli magyar iskoláztatás alapvető célkitűzéseinek a megvalósítását. Ez a törekvés egyébként tökéletesen beleilleszkedett a kor európai humanisztikus áramlatainak a folyamatába: a mintául választott latin nyelv minél tökéletesebb elsajátításával egyidejűleg a vulgáris nyelvek (az egyes nemzeti nyelvek) emancipációjáért folytatott küzdelem megindítása és fokozása. A latin és az anyanyelv kapcsolatának a humanisztikus törekvések alapján kirajzolódó jellemző vonásait Turóczi-Trostler József kitűnő tanulmányában szellemesen felvázolta: „a humanizmus keresi a latin nyelvhez vezető legcélszerűbb, legjobb utat, s közben felfedezi a szerény eszközül szolgáló anyanyelvet" (TURÓCZI-TROSTLER J. 1933: 27). Mint ez az alábbiakból kiderül, az anyanyelv „szerény eszköz"-jellege az idő múlásával alapvetően megváltozott: Sylvester nyelvszemléletében a magyar nyelv a latinnak egyenrangú partnere lett.

A Rudimenta tudománytörténeti helyét és jelentőségét az a puszta tény is egyértelműen kijelöli, illetőleg kiemeli – amire már Balázs János is rámutatott –, hogy az „a legrégibb ismert és ránk maradt latin grammatika, amelyben magyar nyelvű tolmácsolatok is vannak" (BALÁZS J. 1956/a: 385). Egyet kell értenünk vele abban is, hogy a szóban forgó mű szépen példázza a vulgáris nyelv jogainak kivívásáért megindított harcot, s tudománytörténeti tényként kell elfogadnunk, hogy a Rudimenta az első olyan nyomtatvány, amelyben magyar nyelvtani műszók, műszókísérletek is előfordulnak (BALÁZS J. 1956/a: 388, 66). Ez nem kevesebbet jelent, mint – ahogyan ezt Zsinka István már több mint hatvan évvel ezelőtt megállapí-

[38] Újbóli kiadásuk: Melich J. 1912.

totta, hogy a „magyar nyelvtudománynak és terminológiájának megalapítása az ő [Sylvester] nevéhez fűződik." (ZSINKA I. 1939: 7)

A két munka műszavait, műszókísérleteit együtt mutatom be, mivel egyazon időben (1527) keletkeztek, ugyanazt a célt szolgálták, és Sylvester terminológiateremtő erőfeszítései szempontjából kiegészítik egymást.[39]

Első helyen kell megemlíteni a napjainkig élő *tulajdonnév,* írva *Tulajdon new* 'nomen proprium' (R, 3) terminust, de a *név* 'nomen'-t is (R, 63, P, 62, 63). Ide tartozik még két körülírás mint kihalt terminuskísérlet: *Maganak alló new* (ma *főnév*) 'nomen substantivum' (R, 3) és a *Maswal aallo new* (ma *melléknév*) 'nomen adiectivum' (uo.). Ugyancsak első kísérletként említem a *köznév,* írva: *keuznew* 'n. appellativum' (uo.) (a mai *közös főnév*-nél sikerültebb terminus) 'gemeiner Nam'-ot is (uo.). A *yel* egyértelmű 'signum' jelentéssel szerepel (P, 54). Hogy ebben a korban még nem terminus (*mi yelt* 'quid signi'), az érthető, de fontosnak tartom első tankönyvbeni előfordulását éppen a Saussure megalkotta és utána egyre terebélyesedő terminológia-rendszerben játszott fontos szerepe miatt.[40] Ugyanilyen okból említendő a *nyelv* 'lingua' is, amely a megadott latin értelmezés ellenére nem terminus, mivel a szövegösszefüggés csak 'Zunge' jelentést, illetőleg értelmezést enged meg: *„nyelveddel"* (P, 21).[41] A *beszéd* nincs ugyan értelmezve, de a magyar nyelvű szöveg alapján csak 'verbum' lehet (P, 39). A *szó* vitathatatlanul terminus, de nem 'vox' jelentésben, hanem két helyen is 'verbum' (P, 15, 39). A *nyelv* mellett a *beszédet* is a későbbi nagy horderejű

---

[39] A lelőhelyekre vonatkozó utalás: a Rudimentát R-rel, a Pueriliumot P-vel, a Grammaticát ebben és a következő fejezetben – helykímélés céljából – Gr-rel jelölöm.

[40] Ahogyan erre a 25. sz. jegyzetben rámutattam, a Sylvester megjelenése előtti korból fennmaradt ősnyomtatványokban a *jel* és a *jegy* szavak szinonimák, olyan értelemben, hogy mindkettő – egyebek mellett – 'signum'-ot is jelent. Az első variánst (jegy) több mint 300 évvel a Puerilium megszületése előtt lejegyezték, de a *jel* is 71 évvel megelőzte Sylvester „quid signi"-jét. Az is igaz viszont, hogy a *jegy* továbbképzett alakja, a *jegyez,* írva: *ieg'ez* Sylvester 12 évvel későbbi írásában 'significat' jelentéssel szerepel (Gr. 9, 12), a *jegyzés,* írva: *iecczi fit* viszont 'significatio'-t jelent (Gr. 90, 91). Szerzőnk 2 évvel később napvilágot látott Újtestamentumában is előfordul a jegyez ugyancsak 'significat' értelemben (162), a *jegyzés* is 'sensus', 'értelem' jelentéssel (SYLVESTER J. 1541: II, 162). Mindezek alapján megállapítható, hogy a *jegy* ~ *jel* páros a 13. század első negyedétől kezdődően gyakran használt szava volt mind a köznyelvnek, mind az „iskolai" nyelvnek. Elterjedtségének minden bizonnyal egyik kiváltó oka lehetett Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) jelfogalma (l. a 25. sz. jegyzetben idézetteket).

[41] Dévai 22 évvel később megjelent Orthographiájában viszont a *nyelv* már a mai értelemben felfogott 'linguá'-t, 'idiomá'-t jelenti: a mi nyelvünkben 'in nostra idioma', ugyanilyen értelemben használja a *deák nyelv*bent is (DévaiOrth.: 4, ill. 6, 7, 9, kk.).

saussure-i dichotómia miatt tartom fontosnak. A *tagadom* 'pernego' (P, 54). Mivel a később terminussá váló *tagadás* 'negatio', továbbá a *tagadó mondat* első része ugyanabból a tőből származott, itt kell megemlékezni róla. Hasonló okok miatt szólok itt a *társ* szóról is, amely egy helyen (P, 50) 'Geselle' ugyan, másutt viszont (P, 71) – bár nincs értelmezve – a szövegösszefüggés csak 'socius'-t enged meg (vö. a *társhatározó*-val). Ugyanez a helyzet az *ok*-kal is: a magyar szövegösszefüggés alapján csak 'causa' lehet (P, 48, 69). Itt még nem terminus, de a későbbi *okhatározó* miatt nem szabad megfeledkezni róla. A *vessző* már teljes terminusvértezetben jelenik meg 'Streichen' (P, 24), de 'virga' jelentésben is előfordul (P, 25). A *szájból* 'os' (P, 42, 43) nem lett később sem terminus, a latin megfelelőjének továbbképzett alakja viszont teljes jogú tagja lett a magyar nyelvű terminológia-rendszernek (*orális hangok*).

Két aspektust kifejező szóról kell még megemlékezni: az egyik a *mennyiség* 'quantitas' (R, 5), a másik a *mineműség* (ma *milyenség*) 'qualitas' (uo.). Megjegyzendő, hogy a *qualitas* magyarítására vonatkozó első kísérletnek az 1456 körül keletkezett Budapesti Glosszákban (Sermones Dominicales I.) lehetünk tanúi a német *Eigenschaft*, *Eigenart* magyar megfelelőjeként: 'tulajdonság' (SermDom. I, 215). Igaz viszont, hogy az 1527-ből származó Kolozsvári Glosszákban olvasható *tulajdonság* latin megfelelője nemcsak 'qualitas', hanem 'vis' is; a még korábbi időkből származó adatok viszont a *conditio* fordítására is szolgáltak (SermDom. II, 37, 197, 748).

Nem terminus még az *idő* 'tempus' (P, 12), annál fontosabb helyet kapott a későbbi terminológiai rendszerben (*igeidők*, *időhatározó*, *idejűség*).[42] A *betű* 'litera' (P, 20), a *literás* viszont 'literas' (P, 33), az ugyanabba a jelentésbokorba tartozó *latine* magyar megfelelője: *deákul* (P, 51).

Csak érdekességként említem meg végül, hogy a Rudimentában a legterjedelmesebb rész az *igé*vel foglalkozik. Csaknem valamennyi latin igealaknak „kreál" magyar megfelelőt. A magyar *terminus* viszont hiányzik, annak ellenére, hogy 1470-től (Sermones Dominicales II) kezdve sok helyen szerepel 'Rede', 'Wort', 'Verbum' (nem 'verbum finitum') jelentésben.[43]

---

[42] Az idő szó közszájon forgó voltáról tanúskodik az a tény, hogy már a 14. század utolsó negyedében írásba foglalták 'tempus' jelentéssel (JókK. 28, 32). Murmellius 1533-ban már terminusként használja: időkről 'de temporibus' (Murm. 60), Sylvester ugyanígy grammatikájában (71, 91).

[43] A kortárs Dévainál 1549-ben már terminus, természetesen nála sem 'verbum finitum' jelentéssel: *ige* 'szó' (DévaiOrth. 9), *igékben* 'szavakban' (DévaiOrth. 4, 7, 9, 11), *igéket* 'szavakat' (DévaiOrth. 5, 6, 7, kk.), igécske 'névelő', 'névmás' (DévaiOrth. 7, 9, 11).

Ha a Rudimenta műszókísérleteinek az általános értékelésére törekszünk, első helyen említendő az a tény, hogy szerzőnk a latin terminusok egyikét-másikát a német és a lengyel eljárásokon (körülírások, definíciófélék) túl anyanyelvi műszó teremtésével igyekszik megértetni. A *substantivum* „német" körülírása például: „substantivum cui non potest addi man, weyb", a lengyel ennek a tükörfordítása, a magyar viszont műszókísérlet: *Maganak allo new* (R, 3). Ugyanez ismétlődik meg az *adiectivum* esetében: „adiectivum cui potest addi man, weyb dingk", a lengyelben ugyanígy, a magyar kiegészítésben pedig: *massval allo new* (uo.). Ide kívánkozik annak a megjegyzése is, hogy az első hazai latin nyelvű grammatikaíró, az erdélyi szász Honter János öt évvel később (1532) ugyancsak Krakkóban megjelent „De Grammatica libri duo..." című munkájában csak latin nyelvű terminusok szerepelnek, de többségük körülírásszerű. Az *adiectivum* esetében például ugyanúgy jár el, mint a most említett német variáns: „Adiectivum cui potest addi *res*, *vir*, *mulier*..." (HONTER J. 1532: A_3), vagy a *verbum* (itt a *verbum temporalé*-ról van szó) lényegének a megértését az alábbi körülírással igyekszik segíteni: „*verbum* est pars orationis cum tempore et persona, agere, pati, aut neutrum significans" (HONTER J. 1532: D_2 o).

A Rudimenta legsikerültebb terminuskísérletének eredményeként született meg a napjainkig fennmaradt első nyelvészeti műszavunk, a *Tulaydon new*, amely egyben Sylvester tudatos műszóalkotási elszántságának is bizonyítéka. Szerzőnk ugyanis kitartott az eredeti latin terminus jelentéstartalma mellett, azt adta vissza magyarul, szemben a keze ügyében lévő könyv megfelelő helyén (R, 3) olvasható német és lengyel „tolmácsolatok"-kal: *tauffnam*, illetőleg *krzesne ymye*. Mindkettő keresztnevet jelent. Mint a szembesítésből kitűnik, a *tulajdonnév* terminus általánosabb fogalom nyelvi megtestesítője, mint a német és a lengyel kiegészítés. A Sylvester megalkotta nyelvészeti szakszó tehát már teljes terminológiai vértezetben jelenik meg, az egyik legfontosabb nyelvészeti kategória, a *new* 'nomen' (R, 3) alfajaként. Az utóbbi nemcsak a Rudimenta hivatkozott helyén (R, 3: *newed*, ill. *newem*), hanem a Pueriliumban is megtalálható (P, 62, 63). Itt kell megemlíteni a *Tulajdonnew* ellentétpárjaként megalkotott sylvesteri műszót, a *new* másik alfaját, a *Keuz newet* is. A Rudimentában (R, 3) *nomen appellativum* áll, szerzőnk azonban helyesen tapintott rá arra, hogy a *nomen proprium* valódi ellentéte nem ez, hanem a *nomen commune*, és ezt „fordította le" magyarra.

Az említett három nyelvészeti műszó Sylvester megfontolt, körültekintő terminusalkotó eljárása mellett érvel. Nem szolgai módon fordítja magyarra a latin

terminusokat, jelentéstartalmuk vallatóra fogásával keresi az annak megfelelő magyar kifejezést, sőt – mint láttuk a *nomen appellativum* esetében – „korrigálja" is, a „rossz" latint, és mást állít magyar megfelelőjének a helyébe. A körültekintő eljárás azt is jelenti, hogy a köznyelvből merít, amikor a szakszó magyar megfelelőjét keresi, és ez is egyik biztosítéka meggyökeresedésüknek. Az NySz. például már 1531-ből közli köznyelvi kifejezésként a *tulajdon nevekent* 'saját nevükön' értelmezéssel. Ha az említett kiadvány tanúsága szerint a szerkezetet 1531-ben lejegyezték, feltehetően már jóval korábban is használt kifejezése volt nyelvünknek – nem is szólva e helyen bővebben a *név* „közszájon forgó" voltáról.

Feltűnő végül, hogy két fontos nyelvészeti műszó, a *lingua* ('die Sprache') és a *verbum* ('verbum temporale', 'verbum finitum') mai magyar megfelelője hiányzik Sylvester első terminológiateremtő erőfeszítéseinek eredményeként létrejött műszókészletből. Mint fentebb már szóltam róla, szerepel nála a *nyelv* szó, de nem a későbbi 'die Sprache', hanem a korábbi és a mai 'Zunge' jelentésben. De ha figyelembe vesszük, hogy *nyelv* szavunk első lejegyzésétől (1405: SchlSzj. 352) egészen Dévai Orthographiájáig (1549) a latin *lingua*, a *glossa* vagy *glossus* magyar megfelelői kivétel nélkül csak testrészt jelentettek, talán nem annyira feltűnő, hogy Sylvesternél sem vált terminussá, mint ahogyan a korabeli grammatikában sem volt az. Ez alól a jelentésváltozat alól Sylvester megjelenéséig csak egyetlen kivételt találtam: az 1470-ben keletkezett Németújvári Glosszákban a *magyar nyelven* kifejezés 'in nostra idiomate'-ként van értelmezve (SermDom. II, 15).

A latin *verbum* rendkívül fontos eleme a latin nyelvleírás terminológiai rendszerének. A magyar terminológiarendszer megalkotásának legkorábbi szakaszában sem lehetett megkerülni magyar megfelelőjének a megkísérlését. A Puerilium megfelelő helyein – mint láttuk – a mai *ige* helyett a *szó*, illetőleg a *beszéd* (P. 11, 15, 39) olvasható. Ugyancsak a *beszéd* szerepel Grammatikájának *verbum*-definíciójában is. E helyen a mai *verbum finitum*, *verbum temporale* magyar megfelelőjének a körülírásáról van szó: „Az beβid [verbum] az βobeβidnek riβe (pars orationis) ůdůuel es βemill'el, eset [casus] nelkül, mell' valami cselekedist ieg'ez [significat], auag' szenvedist, auag' ezeknek eġġikét sem" (Gr. 53). A *beszéd* itt már vitathatatlanul terminus, napjainkban is él (*nyelv ~ beszéd*), csak egészen más jelentéstöltettel.

A hazai grammatikaírás első fázisának termékei közé sorolt sylvesteri „krakkói zsengék" terminológiatörténeti szempontból messze túlmutatnak a hazai nyelvtanírás történetében elfoglalt helyükön. A bemutatott 17 műszókísérlet egyenlege: egy a mai

napig fennmaradt (*tulajdonnév*), de ha a *vesszőt* és a *betűt* is idesoroljuk, háromra emelkedik azoknak a terminusoknak a száma, amelyeket ma is ugyanolyan alakban és jelentésben használunk. Három szóból később lett igen fontos terminus (*nyelv*, *beszéd*, *jel*). Egy ma is szakszó, csak más jelentéssel (*szó*, ma *ige*). Három (*ok*, *idő*, *társ*) ma összetételekben használt műszó (*okhatározó*, *időhatározó*, *társhatározó*), egy (*név*) úgyszintén összetett szavak elő-, illetőleg utótagjaként él terminusként (*névmás*, *névelő*, *névutó*, *főnév*, *melléknév*, *számnév*). Kezdetnek nem rossz, megbecsülendő eredmény! Ha ehhez még hozzávesszük az aspektust jelölő műszót (*mennyiség*), számuk tizenkettőre emelkedik. Csupán öt nem állta ki az idők próbáját, és nem honosodott meg (*magának álló név*, *mással álló név*, *mineműség*, *száj*, *deákul*. Az első ma: *főnév*, a második: *melléknév*, a harmadik: *milyenség*, a negyedik: a *száj*, [de az *orális* igen], az ötödik: *latinul*).

Lényegesen jobb egyenleg, mint amilyent Zsinka István megvont az alábbi kérdésfelvetésével és az arra adott válaszaival: „Mi maradt meg Sylvester beszédrész elnevezései közül? Talán semmi." (ZSINKA I. 1939: 7)

Sylvester Grammatikájának terminológiai fegyvertára

Szerzőnknek Erazmus grammatikai írásaival való krakkói találkozása, majd ezeknek wittenbergi hallgató korábani tüzetes tanulmányozása, a példaképül választott „wittenbergi orákulum" (Melanchthon) személyes hatása következtében született meg az első latin–magyar grammatika, a Grammatica Hungarolatina (1539). Sylvester előtt ilyen jellegű, a latin nyelv grammatikáját az anyanyelvével összevető munkát nem írtak Közép- és Kelet-Európában. Szerzőnk e legnagyobb elméleti igényű írása volt egyébként az első Magyarországon nyomtatott könyv is (KAZINCZY F. 1808. XIV). Toldy Ferenc az első magyar grammatika létrejöttét a 15. századra teszi, és szerzőjéül Cesinge Jánost [Janus Pannonius] jelöli meg Baranyai Decsi János 1598. március 5-én kelt levelének az alábbi sorai alapján: „Janus ille Pannonius nostrorum poetarum celeberrimus cum tanta doctrina et autoritate praedicatus fuisset, tamen non erubuit Vngaricam Grammaticam conscribere" (CorpGr. 1866: VI). Balázs János addig kételkedik Decsi írásának igazában, amíg az elveszett grammatikára vonatkozóan kézzelfoghatóbb bizonyíték nem kerül elő. Annyit azonban ő is megenged, hogy olasz mintára „ő maga [Janus Pannonius] is szerkesztett egy magyar értelmezésekkel is ellátott latin grammatikát, amely a maga nemében az első ilyennemű hazai kísérlet" (BALÁZS J. 1958: 433).

Sylvester korában az ortográfiát is per definitionem a grammatika részének tartották, így maga Sylvester is az alábbiak szerint definiálta a grammatikát: „...a

helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózaírók tekintélyére támaszkodó tudománya": „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi authoritate optimorum poetarum et oratorum constans..." (Gr. 1539: 6). Szerinte a görög *Γραμματικη* azonos a latin *literaturá*val, ez viszont nem más, mint „a Betűkrűl ualõ tudomãn'" (uo.). Itt jegyzem meg, hogy szerzőnk definíciója csaknem teljesen megegyezik a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozó Guarino Veronese grammatikadefiníciójával, amely szerint: „Grammatica est ars recte loquendi, recte scribendi Scriptorum et Poetarum lectionibus observata." (Idézi TURÓCZI-TROSTLER J. 1933: 19–20, ugyanígy BALÁZS J. 1958: 195). A két definíció összecsengése alapján feltehető, hogy Sylvester olvasta Guarino Veronese munkáját, sőt ha figyelembe vesszük, hogy Janus Pannonius a híres olasz humanista tanítványa volt, elképzelhető, hogy a mester irodalmi munkásságának nem elhanyagolható terméke ösztönzőleg hatott a magyar tanítványra: hasonló erőfeszítéseket fejtsen ki egy magyar grammatika megírása érdekében. Ez a feltevés – természetesen – nem oszlathatja el Balázs János fent említett kételyét, de nem tudtam elhallgatni, mivel csaknem minden nagy humanista írt grammatikát, Janus Pannonius pedig vitathatatlanul korának legnagyobb magyar humanistája volt.

Elvileg szükségszerű tehát, ha a korabeli ortográfiai irodalmat – Balázs Jánossal egyetértően – bevonjuk a korai grammatikairodalom tárgyalásába, és itt foglalkozzunk Dévai Bíró Mátyás Orthographiájával is.

Sylvester grammatikai nézeteinek rendszerezésével, önálló kötetbe való foglalásával azt az eszmei hagyományt követi, amely „az európai gondolkodás hajnalától", a klasszikus ókortól kezdve igen megbecsült tudományos tevékenységnek tartotta a nyelv szerepével, (felszíni) mozgástörvényeivel foglalkozó vizsgálatokat.[44]

Sylvester grammatikája szervesen beleilleszkedik abba a haladó szellemi mozgalomba, amelynek keretében az európai humanista grammatikaírók – összevetve anyanyelvüket a „három jeles nyelv"-vel – arra a következtetésre jutottak, hogy a vulgáris nyelvek fejlődésbeli lemaradásuk ellenére ugyanúgy grammatizálhatók, mint az előbbiek. Éppen ezért fordítottak nagy figyelmet a felszín alatt meghúzódó szabályszerűségek (törvényszerűségek) felderítésére, aminek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Sylvester például egyértelmű határozottsággal vallja: „Nyelvünk éppen úgy szabályokba foglalható, mint a három jeles nyelv, a héber, a görög és a latin közül bármelyik." (A Grammatica 75. lapján olvasható latin eredetiből fordította Balázs János 1958: 185.) Nemes patriotizmus cseng ki

[44] Balázs J. 1956/a: I-II. k. 7-12, 313-22.

nyilatkozatának további részéből, ahol az anyanyelvet, annak tudatos használatát – metaforikus kifejezéssel – igen nagy kincsnek tartja: „E kincset, hazai nyelvünket, mely eddig rejtve volt, most felfedezve feltárjuk és napfényre hozzuk, s ha nem vonakodunk élni vele (mint remélem és kívánom), koldusokból egyszeribe dúsgazdagok leszünk" (uo.).

Még két Sylvester-nyilatkozatot kell megemlíteni grammatikája létrejöttének indoklására. Az első annak a társadalmi szükséglet nek a felismerése, amely grammatikájának megírására ösztökélte.[45] Tanítás közben jött rá arra az elkerülhetetlen szükségességre, miszerint feltétlenül fontos lenne, hogy a gyerekekkel megismertesse a magyar esettan elemeit s nyelvünknek egyéb sajátosságait (uo.).[46] A másik: grammatikáját bibliafordítása (1541) előtanulmányának minősítette: Úgy látta, hogy mielőtt az Újtestamentumot anyanyelvünkre lefordítaná, és munkáját az emberek rendelkezésére bocsátaná, szükséges, hogy ezt az előkészítő munkát megírja (i. m. 4).[47]

Íme, a „nemes patriotizmus" sarkallta tudatos nyelvszemlélet egyértelmű következménye: itt a *lingua vulgaris* már nem *laica*, *illiterata* jelzőkkel jellemezendő, hanem egyenrangú a „három jeles nyelv"-vel, törvényszerűségeinek feltárása az igazi patriotizmus diktálta kötelesség! Ilyen meggyőződés talajáról veti egybe szerzőnk a *lingua patriát* a latinnal, tüzetesen vizsgálva egyező, de eltérő vonásaikat is. Ilyen szellemi indíttatás alapján kialakított tudatos nyelvszemlélet következtében születik meg az első magyar grammatika azzal a célkitűzéssel, hogy a „helyes magyar beszélés és írás tudományára" tanítson (Gr.: 6). Az első magyar grammatika létrejötte szervesen épül bele a reformáció anyanyelvfejlesztő célkitűzéseibe is, és meggyőzően érvel Jancsó Benedek általánosítása mellett, miszerint „a nemzeti nyelvek grammatikája mindenütt a reformatio századában jön létre" (JANCSÓ B. 1881: 14).

Nyelvünk grammatizálhatóságának tudatos vállalásából szervesen következik a magyar nyelvészeti

---

[45] „Scribimus autem non otii abundantia, sed necessitate compulsi" (Gr.: 5).

[46] „Nam posteaquam me fortuna eo detrusit, ut elementariorum puerorum sim praeceptor, re ipsa comperi, opus esse institutionis pueris in patria quoque lingua ad pernoscendas casuum doctrinas, reliquamque linguae proprietatem".

[47] „Visum est mihi imprimis utile esse ... antequam Nouum Testamentum sermone nostro patrio, nostra opera in manus exeat hominum, haec scribere πρσπᾶιδευματα". Fiának írt ajánlása (Epistola) ezekkel a sorokkal kezdődik. Egyébként Szathmári István is nagyra értékelte Sylvester meggyőző vallomását, és az abban foglaltakat az alábbiak szerint általánosította. „Nem véletlen..., hogy ebben a korban [Sylvester kora] s még sokáig a legjobb fordítók írják a nyelvtanokat." (SZATHMÁRI I. 1968: 86).

(grammatikai) terminusok megteremtésére irányuló határozott törekvés.

Sylvester terminusait – de körülírásait és definícióit is – az általa képviselt grammatikafelosztás tükrében mutatom be és értékelem, természetesen nem feledkezem meg Dévai Bíró Mátyás Orthographiájának terminusaival való összehasonlításukról sem.

Sylvester grammatikadefiníciója Guarinóét követi, de a grammatika lényegére, mibenlétére vonatkozó részekben túl is halad rajta. Mint ez köztudomású, a grammatikusok a görög nyelvtanirodalom kezdeteitől fogva – tehát több mint másfélezer éven át – általában csak a szófajokkal foglalkoztak, és csak igen ritkán terjedt ki figyelmük a mondattani kérdések tárgyalására, annak ellenére, hogy az ókortól kezdve a szintaxis kérdéseit is a grammatika vizsgálódási körébe tartozónak gondolták (BALÁZS J. 1956/a: 91). Ugyanígy jár el Sylvester is, amikor – Melanchthon nyelvtanfelosztását követve – helyet ad a szintaxis kérdései vizsgálatának a grammatikai stúdiumok között. Nyelvtanfelosztása egyébként teljes mértékben megegyezik Melanchthonéval: *Orthographia, Prosodia, Etymologia, Syntaxis* (Gr. 10).

Szerzőnk grammatikafeosztásánál tapasztalhatjuk a terminusalkotás útján megtett első határozott lépést. A bemutatott felosztás alább tárgyalandó magyar megfelelői még nem terminusok, hanem parafrázisok, definíciók. A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik az a tény is, hogy ezekben a körülírásokban olyan szavak is szerepelnek, amelyek később – kisebb-nagyobb jelentésváltozással – terminussá váltak.

Tehát: *Orthographia* 'Igaz '*irāsnak tudomānya*', ma: *helyesírás*;

Prosodia 'Inekleshez ualō *tudomāny*' (lényegében a *syllabá*kkal, *szótag*okkal foglalkozó részdiszciplína; ma nem önálló nyelvtanfelosztási rész, a *hangtan* és a *szótan* között foglal helyet);

Etymologia '*ighiknek* [értsd: *szavak*nak] igaz *tulaydonsāgāról* ualō tudomāny', ma *szótan*;[48]

---

[48] Az „igaz tulajdonság" meglehetősen általános megfogalmazás, sok mindent jelenthetett – és minden bizonnyal jelentett is – a korai tudományosságban, de a grammatikafelfogásban is. Melanchthonnál például az esetek – pontosabban a ragozás- és képzésbeli végződések (szuffixumok) – különbségével foglalkozó nyelvtani részdiszciplína volt az etimológia vizsgálódási köre: „Etymologia, quae discrimina casuum in dictionis tradit, fortis, fortiter, lego, legis" (MELANCHTHON 1526: 245). Úgy tűnik tehát, hogy a 15–16. század grammatikaszemléletében a korai etimológia a mai értelemben használt szótan mindenféle formai viselkedésrendjével foglalkozott. Ez a terminológiai ingadozás a klasszikus ókorra vezethető vissza, ahol például a declinatio egyaránt jelentette mind a névszók, mind az igék „hajtogatását", ugyanúgy, mint a későbbi nyelvtanirodalomban csak az igeragozásra

Syntaxis 'Beſíd-nek eggbeßerzéséről ualō *tudomāny*' (lényegében a „*szóbeszéd*nek" [oratio] a tudománya), ma: *szintaxis*, illetőleg *mondattan*. (Gr. 10)

A bemutatott sylvesteri nyelvtanfelosztás nagyjából megegyezik a későbbi, évszázadokon át uralkodó hangtan – szótan – mondattan felosztással.

Talán nem felesleges utalni arra, hogy Sylvester szintaxisdefiníciója csaknem teljesen megegyezik Appolonios Düszkolosz definíciójával: „a szavaknak mondattá való összekapcsolása" (BALÁZS J. i. m. 109). Sylvester J. kísérletet tett a *mondat* meghatározására is, s így született meg a legrégibb magyar mondatdefiníció: a mondat „oly nyelvi közlés, mely egybeszerkesztett szavakból áll" (Balázs János parafrázisa: 1958: 410). Egyébként Sylvester szintaxis- és mondatdefinícióján kívül nem foglalkozott részletesen szintaktikai kérdésekkel. Itt jegyzem meg, hogy grammatikájának egyik mintája, Dionüsziosz Thrax munkája sem foglalkozott a szintaxis kérdéseivel. Esetleg ez a minta is befolyásolhatta szerzőnket abban, hogy a nyelvtan e fontos részdiszciplínájával – a rá való utaláson túl – ő sem foglalkozott.

Ha kissé részletesebben megvizsgáljuk Sylvester grammatikafelosztásának definícióit és az azokban előforduló terminusokat, az alábbiakat állapíthatjuk meg:

1. Az *orthographia* meghatározása csaknem szó szerint megegyezik Dévaiéval, aki mint az első magyar ortográfiai munka szerzője, könyvének címében – egyebek mellett – ezt írta: „Orthographia Vngarica, azaz Igaz iras Modiarol valo tudoman' Mag'ar n'eluenn irattatott..." Craccouiae, 1549. (DévaiOrth. 1).

Az *orthographia* keretein belül fordul elő Sylvesternél a *betű* is, mégpedig kettős jelentéssel: egyrészt 'a hang írott jele', másrészt 'e jel hangértéke': „Az *betű* az *szó*nak mentül kűssebb risze [minima pars vocis articulatae] mell'et *betű*kvel meg is irhatnak" (Gr. 6). Más helyen viszont a *grammatikát* a *Betűkről való tudoman'*nak nevezi, ugyanígy jár el a *literatura* magyarítási kísérleténél is (Gr. 9).

Sylvesternek a *betűk* (hangok) felosztására vonatkozó terminuskísérleténél találkozunk egyik legsikerültebb, legszebben hangzó – sajnos, nem meghonosodott – magyarításával: *Mālſalzenghő* 'consonans' (Gr. 7, vö.: *zenghist teſz* 'consonat': Gr. 9). Ismereteim szerint ez a terminus csak Bornemiszánál fordul elő ilyen – pontosabban: *mással zengő betű* – alakban

---

specializált conjugatio, amely szintén mind az igék, mind a névszók „ejtegetését", „alakítgatását" és „forgatását" jelentette (SZABÓ Á. 1981: 153).

(BORNEMISZA P. 1577: 6). Nincs rá adatom, hogy Bornemisza keze ügyébe került volna Sylvester fordítása, ha igen, nem véletlenül „csapott le rá" a 16. század egyik legnagyobb stílusművésze éppen „szépen zengő volta" miatt. Mint köztudomású, Bornemisza Péter stílusigénye nagyra értékelte a „szép hangzást". Ha nem ismerte Sylvestert, ugyanezen oknál fogva teremtette meg a szerkezetet saját terminusaként. Még egy megjegyzés a *mássalzengő* védelmében: akármennyire igaz az a megállapítás, hogy a *mássalzengő* a *consonans* tükörfordítása, legalább annyira igaz az is, hogy a meghonosodott *mássalhangzó* is ugyanaz.[49]

Sylvesternek a betűk felosztására vonatkozó egyéb terminusai már kevésbé sikerültek, ezek is kihullottak az utókor kritikai rostáján: *Szotiuők* 'vocales', *Nimāk* 'mutae', *Fēlſzotiuők* 'semivocales', *Kētſzotiuők* 'diftongi', *Eloluadok* 'liquidae' (Gr. 7).

Sylvester a *betű*nél, *hang*nál nagyobb egységre, a *syllabá*ra a magyar *Eǵǵbefoglalās*t ajánlotta (Gr. 10), és a *prosodia* keretében tárgyalta. Itt rá kell mutatni arra, hogy szerzőnk meglehetősen sokrétű jelentéstöltettel terhelte meg az *egybefoglal*, *egybefoglalás*, *egybefoglaló* terminusokat. Az első 'comprehendere' (uo.), a második az említett 'syllabá-'n túl 'coniunctio'-t is jelentett (Gr. 94), az utolsó ugyanúgy 'coniunctio', de 'coniunctivus' is (Gr. 12, 72). Ez a terminológiai „sokszínűség" is oka lehetett annak, hogy a felsorolt terminusok nem gyökeresedtek meg a hazai nyelvtudományban.[50]

---

[49] Ha a *betű*k körüli sylvesteri terminusalkotó erőfeszítéseket Dévaiéval is összevetjük, az alábbi képet kapjuk: a *betű* terminus Dévainál – önmagában, de szerkezetben is – többször előfordul: *betü* (DévaiOrth. 5; többször is). A *vocalis* nála βóló (DévaiOrth. 3, egy lappal később definiálja is: „Az vocaliſt Mag'aarůl βolonac mondhatnôk, aʒ aʒ oll' betünek, kinek ẅnmagatul vag'on βaua ha mas betüt hoʒʒá nem téβnekis": i. m. 4). A *diftongus*ra nincs magyar terminusa, csak parafrázisa: „oll' betű, ki mind az ket vocalisnac meg tartja ereiét" (uo.), ugyanígy definiálja a consonanst is: „oll' betű ki nem mondhatni hanem czac vocaliſſal" (uo.). Bornemiszánál is egy sor betű szerepel: *öreg betű* 'litera maiuscula', 'initialis', *kisebb betű* 'litera minuscula', *szóló betű*, *szótévő betű* 'vocalis', *kettős szótévő betű* 'diftongus' (o, u), 5). és a már említett *mással zengő betű* (BORNEMISZA P. 1577: 5, ill. 6).

[50] Csak érdekességként itt említem meg, hogy Sylvester a latin con- magyar megfelelőjeként sohasem az *összé*t, hanem – mint láttuk – az *egybé*t használta. Bornemisza viszont következetesen *összé*t írt: *összefoglalt betű* 'syllaba' (BORNEMISZA P. 1577: 5, 6, 7, 8). Az is igaz viszont, hogy sem Murmellius, sem Pesthi nem próbálkozott magyar megfelelővel (Murm. 2545, PESTIN. 1538: 45). 1533-ban, illetőleg 1538-ban, tehát a *syllaba* „magyarul" is *szillabá*nak hangzott.

2. Sylvester Grammatikájának második nagy fejezete (*etymologia*) – mint arra már utaltam – a mai értelemben vett *szótan* kérdéseivel foglalkozik. E helyen a legfontosabbak a *beszédrészek*-et és az *esetrendszer*-t tárgyaló részek. Balázs János is határozottan állást foglal annak a több mint másfél ezer éves gyakorlatnak az elismerése mellett, amely szerint a grammatikus (az ars grammatica művelője) feladata: „a beszédrészek alaktani sajátságának vizsgálata" (Cassiodorus alapján BALÁZS J. 1956/a: 243).

Mint a legtöbb vulgárisgrammatika-író, Sylvester is a Donatus-féle felosztást követi, tehát nyolc beszédrészt különböztet meg: *New, Niwirtualo, Beſid, Bſidhezualo, Fēlriſuiuő, Eggbefoglalás, Előluető, Kőzbe vető* (Gr. 12).

Sorjában:

a. *New* 'nomen' (Gr. 12, 17, 19, 72, 73). Ez a „névadás" egybevág a 11. század elejétől Sylvester koráig megjelent vulgáris nyelvű megnevezésekkel.[51]

A *név* már „krakkói zsengéiben" is többször előfordult. Ez törvényszerű következménye annak a ténynek, hogy szavunk a 14. század végétől kezdve szótározott köznévi szó '*nomen*', '*Name*', '*Benennung*' jelentéssel: *víznek és haÿónak nevei* 'nomina aquarum et navium' (BesztSzj. 224–225). 1533-ban Murmelliusnál több jelentésű: 'nomen' is (416, 2357), meg 'vocabulum' is (267, 2187, 2277, 2357). Ugyanígy szerepel Pesti Nomenclaturájában (e 1, illetve 3 r), ugyanő azonban az *ige* szinonim párjaként is használta: „minden *igek, neuek* és *beszédek* megvannak" (A_2b), és a latin *noment szóbeszéd*nek is fordította (Cap. 3. cím). Dévai Orthographiájában viszont több helyen egységesen 'nomen' jelentéssel szerepel (11, 12, 13, 22).

A sokszínű jelentésbokor a magyar nyelvészeti terminológia kialakulására irányuló erőfeszítéseknek nem véletlen jelensége. Annak a nemzetközi „terminológiai tarkaság"-nak a hazai lecsapódása, ami az *ige*, a *szó*, a *beszéd* és a *név* körül kialakult. (Részletesen lásd KOVÁCS F. 1985: 351–367).

Sylvester terminusa egyértelmű. Szemantikai indíttatású definíciója is félreérthetetlenül erről tanúskodik. Ezt azért is érdemes szemügyre venni, mivel az ilyen

---

[51] Roudpert (alább: R.) a 11. század elején *namo*nak, az 1400 körül megjelent Fragmente eines lateinisch–deutschen Donatus minor (alább: Fr.) *nam*nak, V. Ickelsamer 1534 körül napvilágot látott Teutsche Grammaticája (alább I.) pedig *der nam*nak fordítja (BALÁZS J. 1956: 103). A latin *nomen* atyafiságában sem nehéz felfedezni a görög ονομα, ami egyébként az újabb nyelvészeti szakirodalomban gyakran használt terminuspárosban reneszánszát éli: *onoma-réma*.

jellegű főnévdefiníció elég sokáig élt (vö. „A főnév olyan beszédrész, amely személyeket, tárgyakat vagy fogalmakat jelent."). A definíció azért is figyelmet érdemel, mivel három terminus is található benne, amelyek egyrészt változatlan formában vagy kisebb-nagyobb alaki változással napjainkig fennmaradtak. Ezeket kurziválom. „Az *new*, az *ſzóbeszid*nek egy *riſze* [ma: *beszédrész* 'pars orationis'] mel' tulaÿdon kíppen, auagy kőzőnsígvel *iegez* [ma: *jelent* 'significat'] teſtes auagy teſt nílkül valo allatot, *eſetuel* egyetembe." (Gr. 12). Az „*eſetuel* egyetembe" a *név* mondatbeli szerepére (szintaktikai funkciójára) utal. Ezt azonban szerzőnk – az ismert oknál fogva – részletesen nem fejtette ki.

Érdekes módon hiányzik Sylvester Grammatikájából a Rudimentában már megjelent – és a mai napig változatlan formában és jelentéssel fennmaradt – *Tulaydon new* 'nomen proprium', de a *keuz new* 'nomen commune', továbbá a *Maganak állo new* 'nomen substantivum', meg a *Maſwal állo név* 'nomen adiectivum' is. Nem tudok magyarázatot adni arra, miért lett hűtlen Sylvester korábbi magyar terminusaihoz. Az utoljára említett terminuspáros elhanyagolása azért sajnálatos, mert a vulgáris grammatikák nem tettek különbséget a *főnév* és a *melléknév* között, egybefogták egy közös *névszó* jelentésű *nomen*be, és csak jelzők közbeiktatásával különböztették meg őket egymástól. Sylvester volt az első, aki Rudimentájában ezt megtette, teremtett is rájuk – igaz, nem a legjobban sikerült – terminusokat. Ugyancsak rejtélyes számomra, hogy a Grammatikában előforduló *ſām* (27) és a részletesen tárgyalt *new* „egybefoglalásával" nem sikeredett ki a *számnév* 'nomen numerale cardinale', annak ellenére, hogy a nagy kortárs szótározó (Murmellius) 1533-ban már szerepeltette lexikonában a fenti értelmezéssel *ſam neuek* 'nomina numeralia cardinalia' (2622), és mint ilyen ez lett az 1527-ben napvilágot látott sylvesteri *Tulajdon new* után a második – ugyanabban az alakban és jelentésben fennmaradt – magyar nyelvészeti műszó.

Szerzőnk felfedezte a *névelő* jelentőségét is, a magyar nyelv latintól eltérő sajátosságának tartotta, de nem futotta erejéből magyar terminus alkotására. Mivel a latinban ilyen szófaj nem volt – a görögben azonban igen: *αρον* – a latin szöveg alapján nem volt mit lefordítani, ezért a *particula* összefoglaló terminus alatt szól az *articulus*ról: „Particula penig aduerbium est optandi in nostro sermone... Quemadmodum enim apud latinos sunt quaedam particulae indeclinabilium orationis partium, quae apud nos voce carent: ita e contra sunt in nostra lingua, quae latinam vocem non habent." (Gr. 72, én emeltem ki: K. F.)[52]

[52] Tíz évvel később Dévai Orthographiájában már meg van említve terminusként: *ighetske* 'névelő', 'névmás' jelentésben (o. B. ij r; e terminus nem honosodott meg).

b. *Niwirtualó* 'pronomen' (Gr. 12, 51). Szerzőnk e kihalt terminusa ugyanolyan tükörfordítás, mint a *nomen* 'név'.[53] Egyébként a latin *pronomen* is a görög *αντωνιμια* tükörfordítása.

A *niwirtwaló* nem szerencsés műszóalkotási kísérlet sem alak-, sem jelentéstani szempontból. Annak ellenére, hogy mind a *név*, mind pedig a *való* szavunk a 16. század végéig napvilágot látott szójegyzékek tanúsága szerint igen gyakori elemei nyelvünknek, az *-ért* szuffixum *helyett* jelentésben viszont csak egyszer fordul elő a Berrár–Károly szerkesztette RMGl. – *Erette való* 'valaki vagy valami helyett való': „Vicaria mors dicitur, quae pro altero subitur" (Az 1580 körül keletkezett Szamosközi-szótártöredékből idézi a Glosszárium *való* c. a.: 747). Szerzőnk definíciójában a szemantikai szempontok érvényesülnek ugyan, de felcsillan benne a helyettesítés gondolata is: „Az Newirtualo az ſzobeβidnek egg'ik riſze, mell' az newírt vettetvín` [pro nomine positum 'helyeztetvén' = a név helyett használva], kőzel ugyan annit iegez [significat], es niha ſzemilt uißen fel [recipit = a személy funkcióját látja el, helyette van]." (Gr. 38).

Mindezek figyelembevételével a *névértvaló* nem véletlenül nem honosodott meg a magyar nyelvtudományi terminológiai rendszerben. Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy – egyszerűbb szerkezete, felépítettsége ellenére – a mai *névmás* sem a legsikerültebb képződmény jelentéstani szempontból (vö.: *felemás*, *hasonmás*, *képmás* stb.-féleségek jelentéseivel).

Még egy megjegyzés: a *pronomen* címszó alatt ír Sylvester az *affixum*-ról. Magyar terminust nem ad, csak latin definíciót: „Affixa dicuntur, quae dictionibus ſic cohaerent, ut ſeorſum ſtare non poſſunt. (Gr. 39). A definícióban egyértelmű a szerkezeti jelleg: hogyan, hol állhat? Észreveszi a latin és a magyar egyező és eltérő szerkesztési eljárásait is Sylvester: mind a kettőben a szó után áll, mégpedig a latinban külön írva, a magyarban egybe: *soror sua huga* (uo.). A latinban valóban *pronomen* (possessivum), a magyarban viszont birtokos *személyjel*, tehát nem *névmás*. Ezt a különbséget azonban szerzőnk nem vette észre.

---

[53] Ugyanígy jártak el a korábbi és korabeli grammatikusok a latin pronomen átültetésével: Roudpert például *für das nomen*nak (R.), a Fragmente *für nam*nak „fordítja" (Fr.). Ettől az eljárásmódtól a németek közül csak a kortárs Ickelsamer tér el. Nála a *pronomen* 'das Wort'. Ez utóbbinak az átültetési kísérlete annál szokatlanabb, mivel német nyelvterületen a latin *verbum*ot fordították *Wort*nak. Ez sok mindent jelentett, csak *pronomen*t nem. Amikor például a poliszémikus latin *verbum* jelentésszűküléssel a mai értelemben vett *verbum finitum*, *verbum temporale* terminussá fejlődött, az utóbbit fordították le németre: *Zeitwort*.

c. *Beſzid* 'verbum' (Gr. 12, 71), de 'oratio' is (Gr. 6). Újtestamentumában a latin *verbum*ot a szokásos fordítástól eltérően n e m *igé*nek, hanem szintén *beszéd*nek fordította: „Kezdetben vala az beßid" (Gr. 126).

Miért tért el szerzőnk a szokásos *verbum ~ ige* magyarítástól mind Grammatikájában, mind pedig Újtestamentumában? Mint arra már utaltam, az Újtestamentum-fordításokban szereplő *ige*, az eredeti görög, illetőleg latin *Λόγος ~ verbum* tükörfordítása, és mint ilyen, az európai nyelvekben meglévő *Λόγος > verbum > Word > parole > Wort > слово* „vándorfordítások" magyar lecsapódása. Ez alól az eljárás alól egy bilingvis európai biblia kivétel, ez pedig Erasmusé, ahol a *logos* latin megfelelője nem *verbum*, hanem *sermo* (Erasmus: Novum Testamentum... Francofurti ad Moenum, 1519: 188). Kézenfekvő Erasmus „praeceptor noster"-i hatása Sylvesterre: mind Grammatikájában, mind pedig Újtestamentumában – magától értetődően – *beszéd*nek fordította a latin *sermo*t, mint a *verbum* szinonim párját. A kortárs Pesti bibliafordításában már következetesen *igé*nek fordítja a latin *verbum*ot, ugyanígy szótározza (PESTI G. 1536: 182, 183, illetőleg PESTI G. 1538: P. 3r.).

A tény tény marad. Századunk első harmadától kezdve olyan nagy jelentőségű terminuspár (*nyelv~beszéd*) egyik részét (*beszéd*) terminusként – igaz, hogy nem a *nyelv* 'langue' dichotomikus oppozíciójaként – Sylvester használta először. Grammatikájában a *beßid* a *verbum* és az *oratio* magyar megfelelője (lásd fent), Újtestamentumában pedig a *sermo*-é. Sem az *oratio*, sem a *sermo* nem tükörfordítása a „jeles nyelvek" fontos terminusainak (*Λόγος ~ verbum*)![54]

d. *Beßidhezualó* 'adverbium' (Gr. 12. 72). Ugyanolyan tükörfordítás, mint a *névértvaló* 'pronomen', vagy amint a görög *έπι+ρεμα* 'adverbium'.[55]

Mind a görög, mind pedig a latin terminus születésénél egyrészt szerkezeti, másrészt szemantikai szempontok is szerepet játszhattak: az ebbe a kategóriába sorolt beszédrészek mindig szorosan az igéhez tartoztak és tartoznak (*έπι+ρεμα*, illetőleg *ad + verbum*), másrészt melléknévből képződtek, tehát valamilyen

---

[54] Pesti említett Nomenclaturájában a *verbum* 'ige' mellett a *beszéd* is előfordul, mégpedig az *ige* szinonim párjaként: *igékről és beszédekről* 'de nominibus' (P. e. 1), de előfordul itt az *ige* mint a *szólás*, *beszéd*, *szó* szinonim párja is: de verbis et orationibus, 'von dem Wort und der Rede' (P. X. 3), a *verbum* önmagában viszont következetesen *ige*. Pesti Nomenclaturája 1538-ban jelent meg, tehát kizárt dolog, hogy Sylvester keze ügyébe került volna a Grammatika megjelenése előtt, mivel ez utóbbi 1539-ben látott napvilágot, és 1538-ban kéziratának már „nyomdakész állapotban" kellett lennie.

[55] Hasonlóan született meg a két német grammatika műszava: *zuoze demo verbo* (R.), illetőleg *zuewart* (Fr.), Ickelsamer Teutsche Grammaticája nem említi.

tulajdonsággal voltak kapcsolatosak. Eredeti szófaji hovatartozásuk ellenére a mondatban (a beszédben, beszélésben) nem tulajdonságjelzői funkciót töltenek be, hanem az állítmányban (igében) kifejtett jelentéstartalmat közelebbről határozzák meg, tehát lényegében determinánsok. Ezt a sajátságos szerkezeti–szemantikai tulajdonságot a sylvesteri definíció is egyértelműen érzékelteti: „Az *Beßidhezualo*, az beβidnek eg̓g̓ riβe [pars orationis], mell' az beβidhez [ad verbum] uettetuin, az ů iecéziſit [! iecezʒiſit h.] [significationem] iobban̄ kimag'arazza [explanat]" (Gr. 72). Ne feledjük, hogy a *beszéd* Sylvesternél egyrészt 'verbum', másrészt 'oratio', 'sermo'.

Sylvester „*beszédhezvalója*" – túl általános jellegénél fogva – nem mondható sikeres alkotásnak: minden olyan beszédrész ugyanis, amely mondatbeli szerepét tekintve közvetlenül az állítmányhoz (igéhez) kapcsolódik mint determináns, szerkezeti hovatartozását tekintve „adverbium". Ezt a funkciót a mai *határozószó* sokkal jobban érzékelteti, azzal együtt, hogy ugyanolyan összetett szó, mint Sylvester terminusa. Definíciója viszont kifogástalan!

e. *Fēlriſʒuiuo̊* 'participium' (Gr. 12, 91). Szerzőnknek ez a terminuskísérlete eredetét – ugyanúgy, mint a lefordított görög meg latin – elsőrangúan strukturális jellemzőinek köszönheti: egyrészt („félrészt") igei, másrészt névszói sajátságokkal rendelkezik. Más szavakkal: részt vehet ez a beszédrész olyan mondatrészként a beszélésben (mondatban), amilyeneket igék, másrészt főnévi természetű beszédrészek szoktak betölteni, pontosabban: mind a két fajta beszédrész aspektusai felismerhetők benne.

A magyar terminus etimológiája pontosabban érzékelteti a lényeget, mint a görögé és a latiné. A „félrészt"-jelleg az utóbbiakból hiányzik: görög *μετέχω* 'részt venni' > *μετοχή* 'résztvevő', a latin *pars* 'rész', *capere* 'megragad', 'részell', *partem capere* tehát: 'részt venni' > *particípium* 'résztvevő'. A magyar viszont: *fél* + *részt vesz* > *résztvevő* > *félrészvevő* pontosabban fejezi ki, hogy miről van szó: felerészt igei, felerészt névszói tulajdonságok birtokosa a javasolt sylvesteri terminus, ami a definícióból világosan kiderül: „Az fel riſʒueuo̊ a *szóbeßídnek* eggik riſʒe [pars orationis], mell' az *New*nek [nomen] és az *ighi*nek [itt 'verbum finitum'; nála a *verbum* egyébként 'beszéd'] eggy ríſʒit veſʒi el, Mert az *Név*tůl *nem*et[!] es *eſet*et ueszen, az *Ighí*tůl kediglen *Vdo̊ko̊k* [!*Vdo̊ko̊t* h.] és *Iecczi*ſeket [significationes, itt: az igében kifejezett jelentéstartalmat közelebbről meghatározza], mind az kettőtůl *Szam*ot s abrazatot [conjugatio, illetőleg declinatio által »elszenvedett« alakváltozást, »hajtogathatóságot«]" (Gr. 73).[56]

---

[56] Az említett német grammatikusok pontos tükörfordítását adják a latin–görög eredetinek, tehát nem jelzik azt a tulajdonságot, hogy ez a beszédrész egyrészt ilyen, más-

f. *Egģbefoglalās* 'coniunctio' (Gr. 12, a görög megfelelő *σύνδεσμος*), de 'coniunctivus' (Gr. 72), meg 'syllaba' (Gr. 8, 10, 12) és 'connexio' (Gr. 8) is. Ma: *kötőszó*. Légüres térben mozgó terminus. Mivel a klasszikus grammatikáknak nem volt kidolgozott szintaxiselmélete, érthető módon adósak maradtak a terminus lényegének kifejtésével. A mondattá való szerveződés, a tagmondatok egymáshoz való kapcsolódásának a módozatait, törvényszerűségeit kellett volna ismerni ahhoz, hogy ennek a szófajnak strukturális megterheltségét le lehessen mérni. Ennek hiányában még egy fogódzó jöhetett számításba: mi a *συνδεσμος*, illetőleg a *coniunctio* jelentése? Miután erre sem találtak megnyugtató választ, felmerült az a kérdés is: nem hiánypótló funkciója van-e csupán? (SZABÓ Á. 1981: 160). Az ilyesfajta funkció azonban nem tudta megszilárdítani szavunk szófaji státuszát. Ennélfogva nem maradt hátra más „megoldás", mint azoknak a szófajoknak az egyszerű felsorolása, amelyeket nem tudtak a többi hétbe beerőszakolni.

Nem véletlen tehát Sylvester fent említett terminológiai ingadozása sem, amivel saját maga húzta meg a lélekharangot ajánlott terminusa fölött. Idevágó definíciói egyértelműen árulkodnak a kritikus szakkifejezés poliszémiájáról, ami megengedhetetlen a terminológiai rendszer tagjai esetében: „Az Egģbefoglalās aʒ ſɜobeſʒidnek egg`ik riße [pars orationis], mell' aʒ beſʒidnek ertelmet egģbe raģaſʒt'a [annectit] es egģbe ſʒerzi [ordinat]" (Gr. 76), továbbá: „Az Egģbefoglalās [syllaba] ſemmi nem egeb, hanem az ki mondott betűknek [beszédhangoknak] egģbefoglalāſa" (Gr. 8).[57]

A mai *kötőszó* mind alakilag, mind pedig szemantikailag sokkal sikerültebb szakkifejezés, nem véletlenül szorította ki a poliszémikus töltettel megterhelt sylvesteri kísérlet „eredményét".

g. *Előlvető* 'praepositio' (Gr. 12, 95). Ma: *elöljáró*. Mivel az antik grammatikaírók sem tudták megragadni sem a görög *Προτεσις*, sem a latin *praepositio* lényegét, felfedni funkciójukat, de valamit kellett mondani róluk, mert igen gyakran előfordultak a különböző szövegekben, olyan megoldásra kényszerültek, hogy a terminust is, meg a definícióját is a szövegben való „elhelyezkedése", „pozíciója" alapján igyekeztek értelmezni. Eszerint a *praepositio* olyan szófaj, amely más szófajok előtt állhat (e l é j ü k van h e l y e z v e). Sem Appolloniosz Düszkolosz, sem Dionüsziosz Thrax, sem legtehetségesebb latin

---

részt olyan mondattani funkciót is elláthat: *teilnemunga* (R.), *tailnemung* (Fr.), *taylnemung* (I.).

[57] A német grammatikusok próbálkozásai: *gevugeda* (R.), *ze sampmenunge am fuegung* (Fr.). Ickelsamernál nem szerepel.

tanítványuk, Priscianus nem tudta érdemben definiálni a *Προτεσιs*t, illetőleg a *praepositiót*. A szövegben elfoglalt helyüket jelölték meg kritériumként ők is: „Est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis [ez nem megkülönböztető vonás, mert más ideklinábilis szófajok is vannak a latinban], quae praeponitur aliis partibus vel appositione vel compositione..." (Priscianus „Institutiones grammaticae" című művéből idézi SZABÓ Á. 1981: 158, de azonnal hozzá is fűzi, hogy ez a kritérium nem feltétlenül igaz: az Odüsszea XV, 410 sorában „a *szin* prepozíció az után a szó után áll, amelyet a fenti állítás értelmében meg kellene előznie" (uo.).

Ha ez a szófaj ilyen megoldhatatlan kérdés elé állította a klasszikus auktorokat, még nehezebb feladatot jelentett az *elölvető* (szó szerint: 'praeponens') problematikájával való megbirkózás a magyar grammatikaíró számára. Hatott rá a két „jeles nyelv" (görög, latin) terminusának a puszta léte, nem tehetett mást, mint hozzávetőleges pontossággal lefordította. Mindezek mellett észrevette – és ez nem kis jelentőségű – a klasszikus nyelvek és a magyar közötti strukturális különbséget: a latin *praepositiónak* a magyarban általában p o s z t p o z i c i o n á l i s helyzetbe kerülő szófaj felel meg: „... cum enim praepoisitones fini adiiciantur casuum patrio nostro sermone, non principio, ut verius postpositiones eas appellare debeamus, quam *praepositiones*" (Gr. 32). Példái: latin *in domo*, magyar *házban*, latin *in agro*, magyar *az mezőn* (uo.). És még egy rendkívül fontos sylvesteri észrevétel: a pre- és posztpozicionális különbségek megállapításain túl arra is kiterjedt szerzőnk figyelme, hogy nyelvünkben létezik egy olyan *infixum* is, amely az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelvekben csak körülírással, egy *pronomen* közbeiktatásával, illetőleg hozzáadásával fejezhető ki. Mivel ilyen minta a donatusi latin szövegben nem volt, csak körülírással adhatta meg ennek a nyelvi elemnek a helyét és funkcióját: „Idem verbum si construatur cum accusativo pronominis secundae personae *l* literam ante vltimam verbi adsciscit syllabam, quae haud dubie affixorum pronominum vim obtinet: *Amo te*, szeretlek" (Gr. 59). A pre- és a posztpozicionális problémák körében azt is megjegyezte, hogy a magyar *igekötők*, amelyek mondatbeli helyük alapján felfoghatók volnának a latin prepozíciók ekvivalenseinek, megkülönböztetendők tőlük (Gr. 78). Maradt tehát a latin definíció átvétele, illetőleg lefordítása a szemantikai funkciók feltüntetésével: „Az ellől uetö az ſzobeszidnek eģģy riſze [pars orationis], mell' az eģeb riſzeknek előtte uettetuēn az ſzobeszid [itt az adott szófaj], azoknak ů ieć̣ćziſit [significationem] auagy be tölti, auaģy el ualtoztattya auaģy meg kůſſebiti" (Gr. 77).[58]

[58] Az említett német grammatikusok is egyszerűen „átfordítják" a latin terminust: *fureseßeda* (R.), *vorsecßung* (Fr.). Ickelsamer grammatikájából hiányzik.

Ha ezek mellett még megtoldjuk a pre- és a posztpozicionális különbségeket azzal a ténnyel, hogy vannak esetek, amikor a latin *praepositio* olyan helyzetbe kerül, mint a magyar megfelelője és fordítva: latin *mecum*, *tecum* stb., illetőleg magyar *előttem*, *utánam* stb., akkor érthetjük meg igazán Sylvester nehézségeit a törvényszerűség kihámozása tekintetében. A finom különbségek felismerését annál inkább meg kell becsülnünk!

h. *Kȯzbe vetis ~ kȯzbe vető* 'interiectio' (Gr. 12, 96). Ma: *indulatszó*. Donatus grammatikájában ez az utolsó szófaj. (Dionüsziosznál nem fordul elő.) Mivel azonban a vulgáris nyelvek grammatikaírói a donatusi példát követték, Sylvester is felvette grammatikájának beszédrészei közé. A sikerületlen magyar terminus ellenére érdemes szemügyre venni definícióját: „Az kȯzbe uetis az ßobeſzidnek egy riße [pars orationis], mell' lileknek indulattyát [mentis affectum] jecczi [significat] esmeretlen ſzoual" (Gr. 78). A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a terminusban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: „léleknek indulatját jelenti", ami a mai terminus (*indulatszó*) előtagjában is fennmaradt. A „mentis affectum" azt is bizonyítja, hogy szerzőnk – korát messze megelőzően – rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affectív tényezőket is magában foglalja.[59]

Szerintem az „esméretlen szó" mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az „ismeretek hordozói", hanem a hozzájuk fűződő „indulatok"-éi is.[60]

3. Ha mindezek után összegezésként meg akarjuk állapítani a beszédrészek sylvesteri megmagyarításának értékét, az alábbiakat mondhatjuk: Donatusnak mind a nyolc szófajára vonatkozó terminusát lefordította, jobbára tükörfordítással. Közülük kettő – kisebb-nagyobb jelentésváltozással – ma is terminus. Az egyik a *név* 'nomen', mint összetételi elő- vagy utótag (*főnév*, *melléknév*, *számnév*, *névszó*, *névmás*, *névelő*, *névutó*), a másik a *beszéd* 'verbum', 'oratio', Újtestamentumában: 'sermo', ami ma ugyanazt jelenti, mint a saussure-i értelemben igen fontos műszóvá vált *parole*. A legnagyobb siker ugyanabban az

---

[59] Az említett német grammatikusok idáig nem jutottak el, egyszerűen lefordították a latin terminust: *underuuérf* (R.), *unterwerfung* (Fr.). Ickelsammernál hiányzik.

[60] Lásd erre vonatkozóan C. Bally, Traité de stylistique française. Heidelberg–Paris, 1909[2] és Le language et la vie. Paris, 1926. című munkáit (közel 300 évvel később!), továbbá Laziczius Gy., „A new category in phonology" (In: The Proceedings of the II. Int. Congr. of Phonetic Sciencies. Cambridge, 1936, 57–60) és Általános nyelvészet. Budapest, 1942 (71–90) című írásait.

alakban és jelentésben a mai napig fennmaradt *tulajdonnév* 'nomen proprium', ami sajnos hiányzik a Grammatikából, de mint fentebb láttuk, megvolt a tizenkét évvel korábban megjelent Rudimentában, mint az első magyar nyelvtudományi terminus.

Terminusteremtő munkájában mind a formai, mind a jelentéstani szempontokat figyelembe vette, amelyek – főleg az utóbbiak – hosszú ideig alapkritériumnak minősültek, ha terminusalkotásra került sor.

Minden ajánlott terminusát definiálta, aminek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A követett példa a sztoikusok osztályozási eljárása volt, ami látszólag szempontkeveredésnek minősül, mivel náluk is principium divisionis volt mind az alaktani, mind a jelentéstani szempont. (Ugyanígy BALÁZS J. 1956/a: 71.) Ha azonban jól meggondoljuk, a két szempont összekeverése helyett az egymást kiegészítő jellegről kell beszélnünk. Az egymást kiegészítő szempontok érvényesülése lényegében a részletében ki nem dolgozott szintaktikai nézőpont megjelenését sejteti. Sylvester definícióinak a jelentőségét még inkább fokozza az a tény, hogy ahol a latin és a magyar nyelv közötti különbség folytán valamilyen nyelvi elem csak a magyarban volt meg, nem volt tehát mit lefordítani, de szerzőnk ezt a különbséget fontosnak tartotta, a definícióban mutatott rá lényeges vonásaira (*névelő*, *infixum*). Ez utóbbi tény a követett példaképpel szembeni önálló értékítéletre utal.

4. *Haytogatas* 'declinatio' (Gr. 44). Az alcím indoklására az alábbiakat kívánom megjegyezni: érdemes részletesen foglalkozni a sokat vitatott – ennek ellenére elég hosszú életű – tükörfordítással, mivel ennek az azóta kihalt terminusnak a tükrében a beszédrészek legfontosabb tulajdonságáról, a ragozásról van szó, ami elsőrangúan a szófajok mondatbeli szerepeltetésének az alaktani viselkedését írja le. Másrészt azt sem szabad szem elől téveszteni – amint erre már fentebb utaltam –, hogy ez a klasszikus ókorra visszavezethető terminus, a „terminológiai elaszticitás" folyományaképpen egyaránt jelentett *declinatiót* is, meg *coniugatiót* is, sőt a *szóképzés* elemeit is magában foglalta. Ezek pedig valóban a szótan lényegbe vágó kérdései.[61]

Az ilyen „komplex" értelemben használt *hajtogatás* Sylvesternél szerepel először. Tudomásom szerint 1585-ben szótározták *Le haytás*, *meghaytás* alakban

---

[61] A mai értelemben felfogott *etimológia* 'szószármazástan', 'a szófejtés tudománya' akkor még nem érdekelte a kor nyelvészét, tehát Sylvester koráig – sőt még későbbi időkig is – az *etimológia* 'szótan'. Sylvester egy helyen ír ugyan valamely szónak eredetéről, *eredetet veβ* alakban (Gr. 168), részleteiben azonban nem fejti ki a kérdést.

'declinatio' jelentéssel (Cal. 76). Ugyancsak Calepinusnál olvasható a *konyugáció, egybefoglalás* 'conjugatio' jelentéssel. Calepinus magyar interpretátora tehát különbséget tett a *főnév-* és az *igeragozás* között, a két eljárásra különböző terminusokat alkalmazott.

Maga Sylvester sem Grammatikájában foglalkozott először a *főnévragozás* problematikájával. Első krakkói írásában (Rudimenta) szót ejt a főnévragozás formulájáról (formula declinationis), de nem adott a *declinatió*nak magyar terminust, hanem csak egy magyar szót, az *ábrázat*ot látta el megfelelő végződésekkel a különböző *esetek* (casus) bemutatása, megtanítása céljából. A *casus*t sem fordította le magyarra (SylvRud. 8).

A keze ügyében lévő donatusi-hegendorfi minta alapján hat *casus*t különböztet meg:

A formula:

Casus	Singularis	Pluralis
nominativus:	*Abrazath*	*Ez Abrazathok*
genitivus:	*Abrazathw*	*Abrazathoknak*
dativus:	*Abrazathnak*	*Abrazathoknak*
accusativus:	*Abrazathot*	*Abrazathokat*
vocativus:	*O Abrazath*	*Abrazathok*
ablativus	*Abrazathtól*	——— (SylvRud. 8.).

A formula bemutatása magyar példáival együtt annak a vissza-visszatérő sylvesteri gondolatnak a bizonyítási szándékából született, miszerint a magyar nyelv ugyanúgy grammatizálható, mint a latin, a magyar főnevek ugyanúgy deklinálhatók, mint a latinéi. A két nyelv névszóragozási rendszerének – Sylvester szerinti – teljes azonossága magyar terminusokat igényelt, a huszonöt év körüli egyetemi hallgatónak azonban erre nem futotta erejéből. Mindenesetre az az elmondottak alapján megállapítható, hogy a donatusi-hegendorfi latin grammatikának magyar példaanyaggal történő kiegészítése az első lépésnek tekinthető a tudatos műszóalkotás felé vezető úton.

A kétnyelvű sylvesteri grammatikának *hajtogatás* terminusa – szakítva a klasszikus ókor hagyatékával (terminológiai ambivalencia: a *deklináció konjugációt* is jelentett és viszont) – csak a *deklináció*, a *névszóragozás* számára teremtett magyar terminus, mint annak nem szerencsés tükörfordítása. A latin *flektáló* eljárással szemben nem érzékelteti a magyar *agglutinatív* jellegét.

A *hajtogatás* 'declinatio' jelentéssel terminusként Sylvesternél mutatható ki először, de a szó etimonjának egy másik köznyelvi származékát (*haytogathwan*) már 1490-ben bejegyezték (SzalkGl. 195). Ugyanakkor a *flecto* is előfordul ugyanezzel a jelentéssel: *genua flecto* 'meghajtom térdemet' (GyöngySzt. 384), *flecto* 'meghajtom' (GyöngySzt. 3596), *flectere* 'meghajtom' (GyöngySzt. 3635). Még később több helyen is előfordul 'inflexum', 'biegen' jelentéssel, de a sylvesteri továbbképzett alakban sehol sem. A *clino, flecto* magyar megfelelője köznyelvi elemként kimutatható tehát szótározott formában, a magyar agglutinatív jellegnek inkább megfelelő *coniugatió* (hozzáfűzés, hozzáragasztás, ragozás) azonban nem. Az érintett terminológiai ambivalencia alapján elképzelhető, hogy Sylvester a *coniugatio* terminust foglalhatta volna le a *főnévragozás* számára, és ennek az esetleges fordításával anyanyelvünk ragozási eljárását, annak lényegét jobban érzékelhető magyar terminust alkothatott volna. Mivel azonban a mintául szolgáló latin nem ezt a műszót használta az adott helyen, szerzőnk más megoldást nem talált, mint a *declinatio* lefordítása.

A latin *declinatio* különböző *casus*okban realizálódik. Egyes klasszikus grammatikaírók 5 (Dionüsziosz), mások 6 (Donatus) *casus*t különböztettek meg. A latin *casus* egyébként ugyanolyan tükörfordítása a görög πτωσιςnak, mint a német *Fall*, az orosz *pagyezs*, a cseh *pád*, a szerb–horvát *padez* (BALÁZS J. 1987: 72), vagy a magyar *eset*. Az angol *case*, a francia *cas* viszont etimologikusan a latin *casus*-ra vezethető vissza. A görög terminus hosszú életű tükörfordításokban realizálódó vándorútja etimológiájának köszönhető. Létrejöttét, jelentését Arisztotelész ókori interpretátorainak az alapján magyarázzák. A görög πτῶσις a πίπτειν 'leesni' igéből származtatják. Eszerint a πίπτειν „valami általánosnak megvalósulása adott speciális körülmények között. Azok a grammatikusok, akik ezt a szakkifejezést megteremtették, a leeső tárgyra gondoltak. A tárgy maga, amely leesik, ugyanaz marad esés közben és esés után is, de minthogy a körülményektől függően egyenesen, előre, hátra, jobbra vagy balra *esik*, az esés hatása különböző lehet. Így változtatja alakját (és hatását!) *esés*e szerint a mondatban használt szó." (SZABÓ Á. 1981: 143). A terminus nemzetközi karrierje valószínűsíti az ókori Arisztotelész-magyarázók eljárásának helyességét. Hogy ezt az egyes nemzeti nyelvek grammatikaírói ismerték-e vagy nem, ma már nehezen állapítható meg. A tény azonban tény marad: a felsorolt terminusok – közvetlenül vagy közvetítéssel – kapcsolatban vannak az *esik* igével.

e.) *Eset* 'casus' (Gr. 17, 40, 91). Ugyanilyen alakban és jelentéssel ma is terminus. Terminológiai státuszának szilárd volta – tükörfordítása ellenére – nyilván szintén köznyelvi eredetének köszönhető. A

TESz. és a RMGl. tanúsága szerint a 14. század második felétől a 16. század végéig sok olyan szót, kifejezést feljegyeztek, amelyeknek egyik jelentése 'Fall, fallen' (l. *eset*, *esik* címszó alatt).

Nem ilyen szerencsés kézzel nyúlt Sylvester az egyes *eset*ek magyarításához. A donatusi minta alapján hat *eset*et különböztet meg, és tükörfordítással teremti meg a magyar megfelelőket:

Neuezŏ 'Nominatiuus',
Nemzŏ 'Genitiuus',
Ado 'Datiuus',
Vadolo 'Accusativus',
Hívo 'Vocatiuus',
Eluiuŏ 'Ablatiuus' (Gr. 40).

Nem sok a megjegyeznivaló ehhez a felsoroláshoz. Azt az elmondottak után természetesnek tarthatjuk, hogy az európai nemzeti nyelvű grammatikák szerzői – majdnem kivétel nélkül – így jártak el. Nemcsak Sylvester vette át például az eredeti görög *πτῶσις αἰτιατική* latin „félrefordítását": *casus accusativus* (SZABÓ Á. 1981: 145), hanem a legtöbb grammatikaíró is.[62] A *πτῶσις αἰτιατική* tükörfordítására, illetőleg „melléfordítására" (*casus accusativus* m. *vádoló* eset) Teleky István már 1906-ban felhívta a figyelmet [NyF. 31]).

De Sylvester után két és fél évszázaddal egy – nem is akármilyen rangú – magyar szerző, Gyarmathi Sámuel, aki Nyelvmesterében négy esetet különböztetett meg (*nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*), az egy *genitivus* kivételével, ugyanazokat a magyar megnevezéseket használta, mint Sylvester.

6. A *hajtogatás* másik nagy jelentőségű eleme az *igeragozás*. Ilyen terminus azonban nincs Sylvester Grammatikájában. Nyelvtanfelosztásában előfordul ugyan az *ige* terminus, de az – mint láttuk – sokkal többet jelent, mint a latin *verbum finitum* (*temporale*), mivel szerzőnk szerint az valamennyi beszédrész összefoglaló megnevezése (l. grammatikafelosztását: Gr. 10). Maga a *verbum*

---

[62] A latin *accusativus* létrejöttét egyébként az eredeti görög poliszémiájának köszönhette. Az említett görög terminus szerint ez az eset „megadja azt, akire vagy amire a cselekvés áthat", vonatkozik. A megfelelő görög ige (*αιτιαομαι*) azonban 'vádol' is (SZABÓ Á. 1981: 145). Íme, a nyelvtudomány történetének első „leiterjakab"-ja hosszú évszázadokra kiható következményekkel! A névtelen német szerző Tractatulusában az *accusativus* 'schuldichaftlich' (TURÓCZI-TROSTLER J. 1933: 35), ugyanígy az 1400 körül megjelent Fragmente eines lateinisch deutschen Donatus minorban: *accusativus* 'der besager' (i. m. 26, BALÁZS J. 1956/a: 113) stb.

nála 'Beßid'. Grammatikájában egy kivételt találtam, ahol az általa használt *Ighè* 'verbum' temporale (Gr. 91).

Igeragozási rendszerét a latin mintára alakította ki. A latin nyelv „nyomasztó hatása" mellett érdemes azonban megjegyezni, hogy a latintól eltérő sajátosságként tapintott rá a magyar *alanyi* és *tárgyas ragozásra* (*határozatlan*, illetve *határozott* tárgy), továbbá arra is, hogy az igei személyragok egybevágnak a birtokos személyragokkal (-jelekkel). Ez utóbbinál tetten érhető a héber nyelv grammatikájának hatása. Az *infixum*ról (Gr. 59) már fentebb más vonatkozásban szóltam. Itt csak megismétlem Sylvester felismerésének jelentőségét, ha a magyart összevetjük az európai nyelvekkel, és megállapítjuk anyanyelvünk igeragozási rendszere adott helyének rendkívül ökonomikus jellegét.

Az *igenemek* tárgyalásánál teljes mértékben a latin felosztást követi. A *genera verborum* (Gr. 57, magyar terminus nincs) bemutatásánál megkülönböztet *activum*ot, *passivum*ot és *neutrum*ot (az utóbbiba azokat az igéket sorolja, amelyeknek nem lehet passzív alakjuk: *intranzitív igék*), *deponens*t és *communé*t. A legutolsóba – szerinte – azok az igék tartoznak, amelyek vonzatuktól függően lehetnek cselekvők, de szenvedők is: *criminor te* 'bűntetlek tighedet', de *criminor a te* 'bűntettetem te tűled' (uo.). Magyar terminusok helyett mindenütt csak példák olvashatók.

Az *igeidők* tárgyalásánál szintén a latin rendszer mintájára erőlteti a magyar példákat. Tömérdek *igeidő*ről beszél – megint hiányoznak a magyar terminusok –, sőt olyan magyar igealakokat is kreál e helyen, amelyek a latinban sincsenek meg: praeteritum plusquamperfectum passivum: *ßerettettem vala volt*, futurum passivum: *ßerettetem jövendőre* (Gr. 60–64, 67–69). Ez már túllicitálás vagy legalábbis a nyűgtől való szabadulni nem tudás. Nem lett volna könnyű dolog ennyi magyar terminust teremteni!

Az *igeragozás* keretein belül, a *Qualitas verborum* cím alatt megjelennek a magyar terminusok. E helyen (Gr. 53) a *modus*okat és a *formák*at tárgyalja. (Egyiknek sincs magyar megfelelője.) Az öt *igemód*, valamint a négy *igeforma* tárgyalásánál, azok felsorolásánál találhatók a magyar terminusok.

Az *igemód*ok:

mutato	'indicativus',
parancʒolo	'imperativus',
kíuáno	'optativus',
eǵǵbefoglalo	'coniunctivus',
vighezis nelkűl valo	'infinitivus' (uo.).

Az *igeformák*:

Eluighezett	'perfecta',
gondolkodo	'meditativa',
gyakorlo	'frequentativa',
kezdis tiuő	'inchoativa' (Gr. 53–54).

Eredmény: egy a mai napig ugyanabban a formában és jelentésben fennmaradt műszó: *parancsoló,* mint a *felszólító* szinonim párja. A *kívánó* legalább olyan jó, mint az *óhajtó*, a mai *gyakorító* napjainkban már modorosnak tűnik, vagy legalábbis szokatlan használat, szemantikailag azonban mégis jobb, mint a Sylvester javasolta *gyakorló*. Az *elvégzett* szemantikailag egybevág a mai *befejezett*el. A *kezdő* jobb a sylvesteri *kezdéstevő*-nél, mert egyszerűbb, ugyanilyen oknál fogva váltotta a *végezés nélkül valót* a *főnévi igenév*. Az utóbbi státusának a megszilárdításánál nem elhanyagolható az a szempont, hogy érzékelteti a kettős szófaji jelleget: főnévi és igei jellege alapján a mondatban szerepelhet a *főnevek* meg az *igék* számára fenntartott helyeken egyaránt. Annyiban főnévi, mivel közvetlenül az *állítmány*-nyal alkothat szintagmát, ugyanúgy, mint az *alany,* a *tárgy*, a *hely-* és *célhatározó* (*Tilos dohányozni, Szeretek énekelni, Elmentem vásárolni*). Annyiban viszont megtartja igei természetét, hogy a mondaton belül egy másik szintagmatikus kapcsolatrendszer központja lehet. (*Elmentem cukrot vásárolni.*) A *mutató* azért nem állta ki az idők kritikáját, mivel ma egészen mást jelent, mint az *indicativus*, ugyanígy az *egybefoglaló* poliszémikus megterheltségéből fakadó nehézségek miatt.

Az *igeragozási rendszer* bemutatásánál szerzőnk terminológiateremtő ereje lényegesen meggyengült. Belefulladt a két nyelv ragozási rendszerének teljes azonosságáról kialakított fikciójába: elképzeléseinek a nyelvi valósággal történő összevetése alkalmából nemegyszer az utóbbi húzta a rövidebbet. Ha ez a fejezet a terminológiafejlődés (-fejlesztés) szempontjából lényegesen elmarad az előtte lévőktől, a magyar nyelv rendszerének a feltárása érdekében kifejtett erőfeszítéseinek az eredményeit (*tárgyas igeragozás*, az *igei ragok* meg a *birtokos személyjelek* kapcsolata, az *l infixum* felfedezése) azonban mindenképpen értékelni kell.

Az alábbiakban csupán felsorolom azokat a további terminusokat, amelyek kisebb-nagyobb alaki vagy jelentésváltozással napjainkig fennmaradtak:[63]

---

[63] A felsorolás összeállításában Balázs Jánosnak „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei (1956)" című irásában található nyelvészeti műszók jegyzékére (278–298) támaszkodtam. Köszönet érte.

ertelem 'sententia', 'jelentés' (94), *üdő* 'tempus' (71, 91), *indulat* 'mentis affectus' (96, vö. *indulatszó*), *iegez* (ma: *jelent*) 'significat' (12, 51), *iecczis* (ma: *jelentés*) 'significatio' (90, 91), *ki magáraz* 'explanat' (90, vö. *magyarázó mondat*), *nem* 'genus' (91), *szām* 'nvmervs' (27), *ſzemil* 'persona' (71), *ßenuediſ* 'pati' (uo., vö. *szenvedő igealak*), *co* 's szó 'vox' (78), *zenghiſt tiß* 'consonat' (9, vö. *zönge*).

7. *Összegezés.* Ha Sylvesternek a hazai grammatikai gondolat – főleg a magyar nyelvtudományi terminológia – fejlődésében elfoglalt helyét ki akarjuk jelölni, az alábbiakat mondhatjuk.

Az európai nemzeti nyelvek nyelvtanainak kialakulása a latin nyelv egyeduralma elleni harcban, ugyanakkor annak példaképül választása mellett ment végbe. Ezt a kettősséget szellemes aforizmával érzékelteti Trabalza, az olasz nyelvtanirodalom jeles kutatója, amikor megállapítja, hogy a vulgáris nyelvek nemzeti nyelvű grammatikája „a latiné mellett mint annak árnyéka jelent meg" (idézi BALÁZS J. 1958: 37). Ilyen indíttatás jellemzi Sylvestert, amikor krakkói diák korában megírja Rudimentáját. Ez a munka a grammatikaírás legalsóbb fokozatát képviseli: latin grammatika magyar nyelvű „tolmácsolatokkal" ellátva, hogy ezáltal a tanulók a latint könnyebben megérthessék és elsajátíthassák.

Az 1539-ben megjelent Grammatica Hungarolatina írásába is hasonló motívumok folytán kezdett bele, de a két nyelv szerkezeti–szemantikai tulajdonságainak tüzetes tanulmányozása és egybevetése alapján messze túljutott a kitűzött célon: „írás közben felfedezte a magyar nyelvet, s a felfedezés első impresszionista lendületében azonnal hozzáfogott a grammatizálásához, vagy ami ezzel egyet jelent: a törvényesítéséhez és egyenjogúsításához" – állapította meg Turóczi-Trostler József (1933: 36). Sylvester munkája már messze nem „ancilla grammaticae latinae", nem szerény eszköz a latin jobb megértéséhez, hanem egyenrangú partner, a magyar nyelv ugyanúgy grammatizálható, mint a példaként használt latin, kibírja a vele való összevetést, aminek folyományaképpen egzakt módon megállapíthatók egyező, de eltérő vonásai is. Az utóbbiról tudatosan vallotta szerzőnk: „alia enim est ratio syntaxeos nostrae linguae, alia latinae" (Gr. 30). Az is tudománytörténeti tény, hogy Sylvester alkalmazta elsőként a latin grammatika kategóriáit egy nem az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelv leírásában (ugyanígy BALÁZS J. 1956/a: 322), és ebből adódóan szükségszerűen jutott el a nyelvi tények tüzetes vizsgálata folytán a két nyelv szerkezeti különbségeinek a felismeréséhez. A sylvesteri grammatika a latinnal összevetett magyar grammatika és ilyen minőségében az első Közép- és Kelet-Európában. Sylvester grammatikájának általános és a magyar nyelvészeti

terminológia kialakításában játszott szerepére vonatkozó értékelése Balázs János szavaival: Sylvester grammatikájával „Kelet-Európában példa nélkül álló remekét alkotta meg, a latin nyelvtani műszavak magyarításával pedig arra mutatott példát, hogy tükörszavak alkotásával hogyan lehet helyettesíteni, illetőleg kiküszöbölni a mintául szolgáló latin szakkifejezéseket." (BALÁZS J. 1987: 27.) A „hungarolatina" ugyan az ellenkezőjét sugallná, ha szerzője nem vallaná tudatosan a magyarnak a latintól eltérő szerkezeti vonásait, amelyek lényegesen nagyobb mértékben fedezhetők fel, mint az egyezőek. Aki ezt a tényt – esetleg a latin nyelv magasabbrendűségi felfogásából fakadóan – nem venné figyelembe, súlyos hibát követne el. Sylvester végső következtetése egyértelmű és meggyőző: „... facile datur intelligi tota via, totoque coelo errare illos, qui nil putant inter patriae nostrae et latinae linguae constructionem differre, quique in interpretando genus omne orationis ad latinae linguae loquendi formam exigunt. Quamvis in quibusdam loquendi formulis communicamus cum illis, tamen pars ea nō est cētteſura [centesima h.] p[ro] his quibus ab illis variamus." (Sylvester J. 1539: 32, az én kiemelésem: K. F.). Íme, a példakép „nyomasztó hatása" alóli fokozatos szabadulás! A példaképjelleg (az idézett vallomás alapján) a különbségek nagy számának megléte ellenére „a magyar ugyanúgy grammatizálható" alapvető megállapításban realizálódik a munka befejezésének az időpontjában. Nem szolgai másolás, hanem tudatos szembeállítás!

Ugyanilyen bátor elhatározottság ösztökélte szerzőnket az anyanyelvi grammatikai terminusok eltökélt kimunkálására is. Ebbeli törekvésében és eredményeinek tükrében ő az első tudatos magyar nyelvújító. Hogy magyar terminusai – többségükben – tükörfordítások, az az elmondottak alapján érthető: anyanyelvünk terminológiai tekintetben is egyenrangú a latinnal, nincs egyetlen terminus sem, ami szerinte ne lett volna lefordítható magyarra. (Egyébként a külföldi kortárs grammatikaírók ugyanígy jártak el.)

„A magyar nyelv felfedezése" mindezeken túl azt is eredményezte, hogy Sylvester egyenrangúság-eszméje a magyar nyelvnek nemcsak deklarált minősége, hanem a „klasszikus metrumú" verselésre is alkalmas voltának tudatos vallása. Ez az alkalmasság az Újtestamentum-fordítás Ajánlásában öltött testet, illetőleg bizonyíttatott be:

„Próféták által szólt ríghen níked az isten,
Az kit ighírt imé vígre megadta fiát."

Annak ellenére, hogy az első magyar hexameter Sylvester bibliafordításának megjelenése előtt 20 évvel korábban napvilágot látott az Apostolok méltóságáról írt kódexben („Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti"), igazat kell adnunk

Szilády Áronnak, aki szerint a sylvesteri disztichonok 1541-ben történő megjelenése „a nyelv- és irodalomtörténet egyik legnezevetesebb eseménye" (RMKT II, 438; BALÁZS J. 1980/a. 296).

Nincs rá bizonyíték, hogy Sylvester ismerte volna az említett prózai szövegben fennmaradt hexametert, de az sem kizárt, hogy máshonnan ismerhetett ehhez hasonló próbálkozás(oka)t.

Íme az első „klasszikus metrumú" bibliaajánlás, amelyből egyértelműen kicseng, hogy nemzeti nyelvünk ilyen „gyöngyszemek" felfűzésére is alkalmas már a 16. században, csak tüzetesen tanulmányozni kell, s így feltárul a nyelv búvárlója előtt minden értéke és szépsége. Ezt tette a maga korában Sylvester János is, aki irodalmi tevékenysége eredményeinek a tükrében valóban „a legelső magyar homo trilinguis, az első, európai mértékkel mérve is kimagasló magyar filológus, nyelvész és nyelvművelő" (BALÁZS J. 1958: 294) értékelést elvitathatatlanul megszolgálta.

Sylvester után (16–17. század)

Sylvesternek nem volt követője a 16. században a magyar nyelv rendszerezett grammatikájának leírásában. A Grammatica Hungarolatina megjelenése után 10 évvel később (1549) jelent meg Dévai Bíró Mátyás Orthographia Hungaricája. Az ortográfiát – mint láttuk – a korabeli grammatikaszemlélet alapján a grammatikai leírás r é s z é n e k tekintették. Így jártam el én is, amikor Sylvester grammatikájának első részébe ágyazva tárgyaltam Dévai terminusteremtő erőfeszítéseinek eredményeit. Annak ellenére, hogy Dévai munkája önálló kiadvány, m é g s e m t e l j e s g r a m m a t i k a. A kortárs szerzők közül a legjelentősebb, Bornemisza Péter is teológiai írása (Négy könyvetske a keresztényi Hitnec Tudományáról. Sempte, 1577) elé „ragasztotta" (CorpGr. IX) helyesírási, illetőleg terminológiai megjegyzéseit. Székely István is a Kereszténységnek fundamentumáról való Tanuság. Krakkó, 1538 című munkája bevezető soraiban szólt helyesírási nézeteiről, ugyanúgy, mint Gálszécsi István Krakkóban ugyanabban az évben megjelent Hittan című írásában (CorpGr. IX).

A magyar Calepinus

Ha rendszeres leíró magyar nyelvtanok nem is maradtak fenn „a magyar reformáció századá"-ból, egy korai nagy hatású szerző, Ambrosius Calepinus enciklopédikus jellegű, óriási ismeretanyagot magába foglaló szótáráról (CALEPINUS, A. 1585/1912) itt kell megemlékezni.[64] Melich János szerint „Calepinus magyar nyelvi anyaga valamennyi szótárunk alapja" (MELICH J. 1907: XI).

Szily Kálmán is igen elismerően nyilatkozott Calepinus szótárának jelentőségéről a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1913. január 21-én tartott közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében: „Ez évben [1585] fogadták be a

[64] Első kiadása egynyelvű latin történeti–etimológiai szótárként jelent meg Reggióban 1502-ben. A 16–18. században igen sok kiadást ért meg (Basel, Genf, Hagenau, Lyon, Padova, Párizs, Reggio, Strassburg, Velence: MELICH J. 1907: III). 1516-ban vette fel a „Dictionarium" nevet (uo.). Magyar nyelvű értelmezésekkel – Szily Kálmán szerint – egy Szántó (Arator) István nevű jezsuita látta el (SZILY K. AkNyÉrt. XIII. k. VIII. sz. 19. Szily Kálmán később felülbírálta álláspontját: e szerint Laskai Péter végezte el ezt a feladatot munkatársai segítségével: MNy. IX. 57.).

magyart is a művelt nyelvek akkori egyetlen nagy kincsesházába: Calepinus soknyelvű szótárába. E szótár volt a nyelvtudomány terén az első igazi nemzetközi vállalkozás." (MNy. IX. 40)

Calepinus főleg köznyelvi neveket vett fel szótárába, amelyekből később terminusok lettek, de nem hiányoznak a latin nyelvű tudományos szavak sem megfelelő magyarokkal együtt, amelyek már a 16. században is terminusok lehettek, illetőleg később a magyar nyelvészeti terminológia markáns elemeivé váltak.

Ízelítőül és a fentiek bizonyítására: *copula* 'Kőtél, ősszuefoglaló' (napjainkig élő terminus a latin variáns), a *consonans* nála 'egyező szauú' ugyan, de a latin alak – egészen más jelentéstöltettel – ma is terminus; *contextus* 'egybeszőtt, font, egybe fonás, szoués' (vö. *kontextus*, *kontextuális jelentés*, de *szöveg*, *szövegnyelvészet* is); *declinatio* 'Le haytás, meg haytás' (vö. a korai *hajtogatás*sal, illetőleg a máig használt *declinatio*val), az *indeclinabilis* 'El kerwlhetetlen' jelentése napjainkban az eredeti latin mellett *ragozhatatlan* alakban él; l. még *inflexió* 'haytás', amiből a korai műszó: *hajtogatás* lett). Az *infinitivus* hiányzik, de megvan a *definitivus* 'Meg-határozó' jelentéssel. (A latin tő sokáig élt a *verbum finitum* terminusban. A *designatio* 'megjegyzés', de 'jelentés' is. (Vö. a mai *designatum*, *designativ* élő terminusokkal, nem is szólva a napjainkban is élénk vita tárgyaként szereplő *jelentés*ről.) A *determino* 'Meg határozom', ma *determináns*, illetőleg *határozó*. A *definitivus* (l. fentebb) ellentéte az *indefinitus* 'Meg nem határoztatot', amelynek derivátuma a *határozatlan* (*névelő*, *névmás* stb.). A *forma* 'Forma, kép, ábrázat' (ma: *formáns*, de a *tartalom* és a *forma* dichotómia, a *formális* (elemzés) jelzője ma is terminus). A *geminatio* 'Kettősítés, kettőztetés' etimonja ma is megvan: *gemináták*. A *genitivus* 'nemzésre való' latin variánsa napjainkban is terminus, a magyaréból nem lett nyelvészeti szakszó. A *gramma* 'bötű' magyar értelmezése már a 16. században is nyelvészeti műszó volt, és az is maradt mindmáig.

Mivel Calepinus elsősorban köznyelvi szavakat szótározott, nem találjuk meg szótárában a *grammaticus*t, annak ellenére, hogy a *grammateus*t feljegyezte, amelynek magyar értelmezése 'Nótárius', de 'íródeák' is. Ugyanakkor megvan nála az *interpunctio* 'Pontal való meg kűlőnbőztetés, megválasztás' értelmezéssel, amelynek köznyelvi jellege – enyhén szólva – vitatható, latin variánsának terminusként való használata viszont valószínűsíthető. A *localis* 'Helyes' latinja *locativus* alakban máig élő terminussá vált, de a magyar megfelelőjének az etimonja is terminus a *helyhatározó* összetételben. A *modus* 'mód' terminus a *módhatározó*, az *igemódok* elő-, illetőleg utótagjaként. A *nyelv* megtalálható nála mind fiziológiai, mind pedig nyelvészeti jelentésben: *cynoglossos*, sive *cy-*

noglossum 'Eb nyelv' *elinguatus* 'Nyelvetlen', *elinguo* 'Nyeluét ki vonszom, ki metszöm', de *lingua* 'Nyelv', mi több: *elinguis* 'Néma' sőt: *linguax* 'Tsácsogó, sok szauu, nyelueskődő', a *loquax* 'Tsácsogó, nyelues', *multiloquus* 'Fetsegő, tsácsogó' értelmezéssel egyaránt. Ebből a csokorból nem nehéz kihámozni a *nyelv ~ beszéd* dichotómia csíráit! A *paradigma* 'példa' latinja ma igen divatos *műszó* 'nyelvészeti irányzat, tendencia' jelentésben, de klasszikus 'ragozási sor' (valamely ige- vagy névszótőből létrehozható *jel*es és *rag*os alakok hiánytalan és rendezett elsorolása) értelemben is. A *postpono* 'hátal vetőm' ma *posztpozíció*, a *praesens* 'jelen való' (*jelen*), a *radix* 'Győkér' (*gyök, tő*), a *redundans* 'bővelkedő' (*redundáns*), a *sonor* 'Hangos zőngés' (*zönge*), a *sonans* 'Zőngő' (*konszonáns*), a *spiro* 'Lehők, zúgok, lelegzetet vezek' (*spiráns*), a *structura* 'Eppwlet, rendeles' (*struktúra, strukturalizmus*), a *syllaba* 'Az igenek czikkele', illetőleg *szótag, silabizál* 'szótagolva olvas',, a *stylus* 'Iropenna, az írasnak formaja, modja' *stílus*, a *transscriptio* 'kiírás' (*transzszkripció, átírás*), a *vocalis* 'Hangos szauú' (*vokális, vokalizmus*), a *vocator* 'hívó' *vokatívusz* alakban jelenkori nyelvészetünk gyakran használt terminusai.

A „magyar Calepinus"-ból kiírt és bemutatott köznyelvi elemek – amelyeket a 16. század utolsó negyedében szótároztak –, abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy határozottan érzékeltetik: bő választékból meríthettek a korabeli és későbbi tudatos nyelvészeti terminusalkotók, amikor az idegen nyelvű szakkifejezések magyar megfelelőinek a megteremtése céljából a köznyelv pregnáns képviselőihez fordultak. Calepinus tehát nemcsak egy adott kor lexikai eredményei leltárának, hanem terminológiatörténeti szempontból kiindulási pontnak, mintának, modellnek is minősül. Ezért foglalkoztam vele ilyen részletességgel.[65]

* * *

A 17. század tudományos terméséből négy kiemelkedő munkával foglalkozom: 1. Molnár Albert latin nyelvű grammatikája (Molnár A. 1610); 2. Comenius

---

[65] A későbbi korok lexikográfiai termékei közül csak azokat mutatom be, amelyek tudatosan foglalkoztak a nyelvészeti terminológia sajátságos problémakörével. Egyebek mellett a terjedelem szabta korlátok is erre kényszerítenek. Azt tartottam ugyanis lényegesnek, hogy azt megvizsgáljam: mikor és milyen alakban szótározódtak egy európai léptékű enciklopédikus munkában azok a magyar közszavak, amelyek később nyelvészeti terminusokká váltak – esetleg már a 16. században is ekként használták őket. Ez természetesen nem zárja ki azoknak a későbbi – egyre nagyobb terjedelmű és számú – szótáraknak az adatait, pontosabban azoknak a figyelembevételét, amelyek egy-egy terminus kialakulásában és fejlődésében szerepet játszottak.

négynyelvű Januaeja (COM: JAN. 1633/1722); 3. Geleji Katona István grammatikája (GELEJI KATONA I. 1645); 4. a század fiatalon elhunyt szellemi óriásának, Apáczai Csere Jánosnak enciklopédiája (APÁCZAI Cs. J. 1653).

Az első önálló magyar grammatika

A hazai grammatikatörténet sajátos vonása, hogy az első, csak a magyar nyelv grammatikai rendszeréről írt mű latin nyelven jelent meg. „A késő humanista protestáns polgári irodalom olyan kimagasló képviselőjé"-nek (BALÁZS J. 1987: 29), Szenczi Molnár Albertnek korszakos jelentőségű munkájáról, a Novae Grammaticae Ungaricae Libri Dvoról van szó (CorpGr. 115–290).

Szenczi Molnár Albert grammatikája azért korszaknyitó a hazai grammatikaírás történetében, mivel felfogása túllép a korábbi nézeteken, a klasszikus ókori mintákat is meghaladja, a korai kategóriakeveredésben rendet teremt, pontosan definiálja az európai nyelvek között egyedülállóan magyar infixumjelenséget ugyanúgy, mint a prae- és a postpositiok közötti különbséget.

Munkája „újszerűségénél" fogva – latin nyelven írt volta ellenére – például szolgálhatott a későbbi önálló magyar grammatikát író szerzők előtt.

Részletezve: grammatikadefiníciója két szempontból is továbbjut, mint a görög–latin és a középkori szerzőké. Az utóbbiak a grammatikai helyességet „a legjobb költők és prózaírók tekintélyéhez" mérik. Ugyanígy jár el a magyar Sylvester is (l. fentebb). Molnár ezzel szemben az élő nyelvből vonja el a nyelvtani törvényszerűségeket, amikor definíciójában a „helyes beszéd tudományá"-ban jelöli meg a grammatika feladatát: „Grammatica est ars bene loquendi" (CorpGr. 117).[66] Tehát nem a klasszikusok által leírt szöveg a perdöntő! Az évszázadokon át továbbhagyományozódó „ars bene scribendi"-t elhagyja, és csak a helyes élőbeszéd vallomására ügyel. Ebből adódóan a *helyesírás*t kihagyja a grammatika feladatköréből. Grammatikafelosztása: az egyes szavakkal foglalkozó *szótan* és *szintaxis:* „Partes ejus [grammaticae] duae sunt: Etymologia et Syntaxis" (117).

Ha összevetjük grammatikafelosztását Sylvesterével, megállapíthatjuk, hogy „az igaz írásnak tudományá"-n (*orthographia*) túl, hiányzik belőle „az éneklés-hez való tudomány" (*prosodia*) is, mivel mindegyiket beolvasztja könyve első részének (Liber prior) első, illetőleg második fejezetébe. A Liber prior foglalko-

[66] Itt is és az alábbiakban is az 1866-os újrakiadás (in CorpGr.) lapszámaira hivatkozom.

zik az *etimológiá*val, amelynek első fejezete: „De Literis" (117), a második pedig „De Syllabis" (117). Szerzőnk foglalkozik *hangtan*i kérdésekkel, de a sylvesteri értelemben vett *prosodia*iakkal is, csak nem tartja őket a grammatika önálló részeinek.[67]

Érdemes szemügyre venni Molnár grammatikai kategóriáinak definícióit. Az *etimológiá*ról ezt írja: „Etymologia est prior grammaticae pars, quae singularum vocum naturam interpretatur" (117; az én kiemelésem: K. F.). Ha az „egyes szavak természete" azok viselkedésrendjét jelenti, nem nehéz felfedni benne a szavak *morfológia*i szabályosságait. A *szó* viszont vitathatatlanul *jel:* „Vox est signum rei vocandae" (uo.). A *verbum*ot – a klasszikus ókor terminológiai ambivalenciájának hosszú évszázadokon át fennmaradt használata után (hazánkban elsőként – megkülönbözteti a *vox*tól, de a *nomen*től is. A *verbum* nála *verbum temporale* (*finitum*): „Verbum est vox numeri cum tempore et persona" (175), a *nomen* viszont olyan *szó*, amelynek mondatbeli szerepe a különböző *eset*ek keretében, az esetragok segítségével realizálódik: „Nomen est vox numeri, quae in genera suo cum numero flectitur per casus" (130). Rendet teremt a beszédrészek ragozásában meglévő terminuskeveredésben is.[68] A *conjugatió*t csak az *igeragozás*ra, a *declinatió*t pedig csak a *névszóragozás*ra foglalja le: „Conjugatio est variatio verbi per tempora et personas" (178), továbbá: „Flexio nominis per casus declinatio dicitur" (135).

Az igeragozás keretében tárgyalja az *l* infixumot, mint az egyes és többes szám második személyű tárgyvonzat sajátságos magyar jelenségét. Igaz, hogy még nem választja el a cselekvést végző egyes számú első személyre utaló igei személyragtól (*k*), de a kötőhangtól (*a* ~ *e*) sem: „Activa nuda [!] vel indirecta primam personam in *lac* semper et *lec* formant, quoties accusativus est secunda persona utriuslibet numeri" (271). Nem a *szavak*at tartja a beszéd legkisebb részeinek, tovább bontja *hang*okra és *szótag*okra: „Partes vocum sunt duae: Litera et Syllaba" (117).

És ha ezeket, a beszédrészekre vonatkozó, nem kevés újat nyújtó fontos definíciókat megtoldjuk még szintaxisdefiníciójával, amely szerint: „Syntaxis est

---

[67] A *literae hangok*at jelent, mivel *vocalis*okra és *consonák*ra [!] osztja őket (117). Sőt, ha utalunk grammatikadefiníciójára („ars bene loquendi" a „De Literis" fejezet a *hangtani* kérdésekkel való foglalkozás számára van fenntartva. A sylvesteri *prosodia* is lényegében a *syllabák*kal foglalkozik, ugyanez megtalálható Molnárnál is. Az első könyv második fejezete – mint láttuk –, ezzel foglalkozik.

[68] L. korábban: a *conjugatio* egyaránt jelentett ige- és főnévragozást ugyanúgy, mint a *declinatio*.

posterior Grammaticae pars, quae docet rationem faciendi sermonis" (253), képet kapunk Molnár grammatikájának „új" jellegéről. A legutolsó definícióban megjelenik a *sermo* 'parole', a „ratio faciendi sermonis" pedig nem kevesebbet jelent, mint amit napjainkban úgy szoktak kifejezni, hogy azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek segítségével grammatikailag és szemantikailag helyes mondatokat tudunk alkotni. Ebben a szintaxiskoncepcióban pontosan megfogalmazható a sokat vitatott *conjunctio* helye és szerepe: nemcsak szavakat (mondatrészeket) kapcsol össze, hanem az összetett mondatok tagmondatait is: „Conjunctiones voces et sententias conjugant" (252). Szintaxiselméletében finom különbségeket állapít meg formális viselkedésrendjükre vonatkozóan a szemantikai oldalról megközelített *prae-* és *postpositio*k között: „Praepositiones et postpositiones adsignificant motum et quietem; et aliae quidem sunt separabiles [*névutók*], aliae inseparabiles [*rag*ok, az ige előtt álló *igekötő*k] (239). A magyar nyelvnek megkülönböztető sajátosságára is felhívja a figyelmet: a *prepozíció*s szerkesztési mód helyett – igen kevés kivételtől eltekintve (*előttem, miattad* stb.) – a *posztpozíció*s megoldást használja: „Praepositiones, quae apud Ungaros frequentius postponuntur." (Uo.) Az *interjectio* mint a szavakat mondattá szervező szabályrendszeren kívül álló „szabálytalan" mondatrész valóban a beszélő indulatát („animi affectum") jelzi, elsősorban tehát emocionális, emfatikus funkciója van: „Interjectiones voce incondita animi affectum significant" (251).

Összegezve: az első önálló magyar grammatika – latinnyelvűsége ellenére – valóban új fejezetet nyitott a hazai nyelvtanirodalom történetében. A részletek finom megfigyelései, ezek egyértelmű megfogalmazása biztos fogódzóul szolgálhatott a magyar nyelvű terminusok tudatos kialakítói számára. Grammatikafelosztása több mint háromszáz évvel megelőzte a századunkban sok teoretikus által vallott grammatikafelfogást: *morfológia + szintaxis!*

Comenius négynyelvű Januaeja

Nemcsak kronológiai szempontból kívánkozik ide a cseh – egyesek szerint magyar[69] – származású nagy hatású pedagógus 1633-ban írt és 1722-ben megjelent négynyelvű (latin, magyar, német, szlavón) „Tornátz"-a.[70] A „tornátz" –

[69] L. E. Fehér Pálnak Dobossy László kutatási eredményeire támaszkodó Egy legenda forrásáról című polemikus veretű írásában foglaltakat. (Népszabadság, 1987. június 10. 7. l.)

[70] A mű teljes címe: Januae Lingvarum Reseratae Aurae Vestibulum, Quô Primus ad Latinam aditus Tyrunculis paratur: Cum versione interlineari Germanica, Hungarica et

mint ez a teljes címből kiderül, nem más, mint a „Deák-Szó Ajtajának Tornátza", ami pontosan azt jelenti, hogy a latin nyelv jobb és könnyebb megértését célozza meg három másik nyelvű interpretációval.

Egyértelmű műfaji besorolása roppant nehéz, szinte lehetetlen. Nem a grammatikai kategóriák taxatív tárgyalása, mint Molnár Albert grammatikája, de nem is a vocabularium vagy a dictionarium, mint Molnár szótára, hanem olyasfajta nyelvkönyv, amely példamondatok segítségével igyekszik a *nevek* (nomina) deklinálását és az *igék* konjugálását megértetni. Nem „üres" paradigmákat akar tanítványaival megtanultatni, hanem a *szöveg*ből akarja kihámoztatni mind a *névszóragozás*, mind az *igeragozás* törvényszerűségeit.[71] Kiváló pedagógiai elméről tanúskodó nyelvtanulási segédkönyvnek minősíthető ez a nagy hatású és népszerű munka. Ügyel arra, hogy a hallgatókat ne zavarja a kategóriák összekeverése: az *igeragozás*ra a latin *conjugatió*t használja: *verborum conjugatio* (A_3), a *declinatió* pontos értelmezésével azonban adós marad. Felhozott példája, a *nominibus declinandis* nem azonos a *nominum declinatio*val (uo.). De ha az *igeragozás* a *verborum conjugatio* magyar megfelelője, a *declinatio* nem lehet más, mint *nominum declinatio*, ez pedig félreérthetetlenül a *névszóragozás*é. Az is igaz viszont, hogy a könyv végén, a számozatlan lapokon alfabetikus sorrendben található Indexben („Index Quadrilingvis") van ugyan *declinatio*, de itt nem terminus.[72]

A Comenius által használt példamondatok egyébként tezaurusz formában (tematikusan) vannak elrendezve (színek, ízek, illatok stb.)

Annyira nem a nyelvi rendszer egyértelmű bemutatása a cél, hogy az *esetrendszer* latin terminusai sincsenek az adott helyen (A_3) felsorolva, hanem csak a példamondatból lehet kihámozni, hogy az általa használt esetek (*nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus*, *ablativus*) melyikéről van szó (uo.).[73]

Slavonica: Editum â Johanne-Amoso Comenio. Leutschoviae, Anno MDCCXXII. A belső cím nem azonos a külsővel; a belsőben olvasható a Januae magyar nyelvű értelmezése is: Johannis–Amosus Comenius: Januae Lingvarum – Januae Latinitatis Vestibulum. A' Deák-Szó Ajtajának Tornátza.

[71] „... ut primis Tyronibus Declinationes & Conjugationes (ſaltem analogeſ) exercendi prima ſit materia, & ad Januam ipſam acceſſuſ" (Com. 1633/1722: A_2).

[72] Jelentése 'lehajtás, elhajtás, eltérítés'.

[73] E helyen is az *eset*ek (*casus*) tudatos elhagyásával van dolgunk a „jobb megértés" céljából: „Ut autem, quid hîc fiat, meliu`s intelligant, non Caſus nominetur *Nominativus*, *Genitivus* etc; sed praemittantur queſtiuncula. 1. Quid est hoc? Resp. *Lingva Latina*. 2. Cujus Lingvae vox est, Venite? Resp. *Linguae Latinae*. 3. Cui rei dabis tempus? Resp. *Lingvae Latinae*. [Nincs új szám!] Quid discis? *Lingvam Latinam*. 5. Voca eam. Resp. *Ô Lingva Latina!* 6. Quâ Lingva cupis loqui? Resp. Lingvâ latina" (uo.). A kérdés (1–6) és a

Ugyanígy jár el a beszédrészek (*nomina, adnomina, numeralia, verba, adverbia, prepositiones, conjunctiones*) esetében is azzal a különbséggel, hogy itt már meg vannak nevezve a terminusok (A_4, illetve 41) kivétel nélkül latinul, mint csaknem mindenütt, ahol egyáltalán terminusokról van szó.

Mindössze két olyan szót találtam Comenius főszövegében, amelyek közül az egyik terminusgyanús, a másikból később lett igen fontos magyar terminus.

Az első a *betű* (43, az Indexben: *betû*), amelyik már Calepinusban így szerepel, Szenczi Molnár Albert 1604-ben megjelent Dictionariumában pedig *bőtű* alakban és 'litera, gramma' jelentéssel szótározva van, ugyanilyen alakban és jelentéssel szerepel Geleji Katona Gramatikatskajaban (26), Csepregi Turkovics Mihály 1648-ban kelt levelében ugyancsak 'littera' a *betű* (Toldy F. 1866: 705, 706). Ugyanez a szerző *kezdő betű*ről 'nagy betű' is ír(707), sőt a *consonans* magyarítására az *együtt zengő betű*t javasolja, a *vocalis*éra pedig a *hangó* (nem hangzó!) *betű* szerkezetet (uo.). *Betű* alakban 'litera' jelentéssel szótározza a 18. század elején megjelent Pápai Páriz-féle Dictonariumot átdolgozó Bod Péter is (PPB), Comenius főszövegében viszont *literá*t is, meg *syllabá*t is jelent (43). Ugyanakkor az Indexben a *syllabá*ról azt írja, hogy az a 'betűk öszve-foglalása', ami megegyezik Molnár Albert szillabaértelmezésével: 'az igéknek tzikkele, bötűk eszve foglalása' (MA). Ha Comenius szóhasználatát terminusként fogjuk fel, megállapítható, hogy nem egyértelmű jelentéssel használta az említett szót. A másik a *beszéd* 'sermo' (43 + Index), amely többféle alakban és összetételben megtalálható nála: *ſzófia-beſzéd* 'fabula' (44), *példa-beſzéd* 'proverbium' és 'ékeſen-vaó ſzólás' (uo.), *beszélgetés* 'colloquium' (45), köz-beſzélgetés egymással (Index), *deáki beszélgetés* 'colloquium latinum' (45), *bé-rekesztő beszéd* 'conclusio' (80), *kezdő-beszéd* 'exordium' (uo.). Szenczi Molnár Albertnál a *beszéd* 'sermo, verbum eloquium' (MA).

Nem vitás, hogy Comenius *beszéd* szava, származéka és különböző összetételekben feljegyzett szerkezetei nem terminusok. Arról viszont egyértelműen bizonykodnak, hogy a később igen fontos nyelvészeti terminussá váló köznyelvi szót előfordulásától kezdve igen sok ősnyomtatványban különböző alakokban többször lejegyezték,[74] és Comenius sem véletlenül foglalkozott vele részletesen, illetőleg szótározta.

---

rájuk adott feleletek a *nominativus*ra (1.), a *genitivus*ra (2.), a *dativus*ra (3.), az *accusativus*ra (a hiányzó 4.), a *vocativus*ra (5.) és a *ablativus*ra (6) vonatkozó példák.

[74] A TESz. egy 1329-es átiratban ránk maradt *Beſedi* (szn.) alakot jelöl meg a MNy. 32: 203 alapján, igaz, hogy megkérdőjelezve, de a 14. század első feléből származó *Bezedkeu* (hn.) már hiteles adat (OklSz.), a 15. század közepe tájáról származó átiratban fennmaradt 14. század végéről való *bezedekett* (JókK. 75) úgyszintén az, valamint ugyanebből az

Az alábbiakban Comenius köznyelvi szavait, amelyekből később terminusok lettek, a nagy kortárs szótározó, Szenczi Molnár Albert feljegyezte szavakkal egybevetve mutatom be. Ahol szükségesnek látszik, Calepinus és Pápai Páriz Ferenc Bod Péter által átdolgozott szótárának adataira is utalok. Ugyanígy járok el a 17. század kisebb volumenű és jelentőségű grammatikáinak a próbálkozásaival is.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban néhány általános megjegyzés. Megjelenésük sorrendjét követve ahogy közeledünk a századvég felé, úgy gyengülnek el a magyarítási kísérletek, ez alól csak Mikolai Hegedűs Jánosnak a század közepe tájt megjelent rövid „Utószava" (MIKOLAI H. J. 1648) kivétel. Közülük négy egyáltalán nem is gondol erre (a 8. sz. jegyzetben felsoroltak közül: Komáromi Csipkés György 1655, Pereszlényi Pál 1682, Kövesdi Pál 1686, Tótfalusi Kis Miklós 1679), ugyanígy jár el a 18. század elején megjelent Ortográfia nagy hatású szerzője, Tsétsi János is (1708). Ide kívánkozik Szőnyi Nagy István (1695) álláspontjának megemlítése. Szőnyi tudatosan elhanyagolja a magyar terminusokat: „Nem ſzorúltunk úgy meg, hogy a *Vocális*okat Magyarúl-is *Hangoſoknak*, *Magok ſzerint-is Zengöknek, Kimondhatóknak* 'sa't. ki nem mondhatnók; de én ſzándékoſon meghagyom *Vocális*oknak nevezni, még hamarébb hozzá ſzoknak, mintha valamelly Magyar ſzóval nevezném. Úgy a Consonánsokat-is meglehet [!] „magyarázni". (SZŐNYI NAGY I. 1695, CorpGr. 592).[75] Ez a „szándékosság" egyértelmű visszalépésnek minősül Sylvester közel hatvan évvel korábbi tudatos nyelvújítási, magyar terminusteremtő elszántságához képest. Ugyanakkor azt is tudomásul kell venni – és ez nem elhanyagolható mozzanat –, hogy Szőnyi Nagy István észrevette a magánhangzói hosszúság és rövidség dichotómiájának fonológiai szerepét, *értelemváltozást* (ɔ: *jelentésváltozást*) mutató funkcióját. Példája: más „értelme" van a *halakat* és a *hálákat* szavaknak (CorpGr. 593).

A 17. század egyik terjedelmes grammatikáját (145 lap) a fentebb más vonatkozásban (egyetlen magyar terminus sem található a latin nyelvű szövegben) már említett Pereszlényi Pál írta. Az is igaz viszont, hogy közel másfél évszázaddal Sylvester Grammaticájának megjelenése után ő volt az első – századában az

---

időből származó Budapesti Glosszák *bezededel* 'Rede, Wort' értelmezésű adata is (SermDom. I. 265). Sylvester Grammatikájában a *Beſid verbum* magyar megfelelője (12, 71), Újtestamentum-fordításában viszont a *sermoé* (126).

[75] A fenti állásfoglaláshoz meg kell jegyezni, hogy Szőnyi magyarázó szövegében itt-ott előbukkannak magyar nyelvű terminusok vagy terminusgyanús szavak, de latin nyelvű interpretációk nélkül. Ezek a szövegösszefüggés alapján hámozhatók ki.

egyetlen – hazai grammatikaíró, aki újból felfedezte[76] a mintául használt latin és a magyar nyelv közötti különbségek közül a két legjellegzetesebbet, a *tárgyas igeragozás*-t és az *l* infixum jelentőségét, funkcióját. Idevágó példái: a latin *doceo* magyarul *tanítok*, sőt *tanítlak* és *tanítom*. Ugyanígy az *amo: szeretek, szeretlek* és *szeretem*. (CorpGr. 405; a *-lak* szerepére a 473. lapon visszatér.) Az említettek summázata: „... pro solis verbis activis duas coniugationes assignare oportebat" (405).

Mikolai Hegedűs János mindössze 5 lap terjedelmű írása – a kor szokásainak megfelelően – „A mennyei igazság tüzes oszlopához" című teológiai munka utószavaként látott napvilágot (CorpGr. 700–704). A mű 701–702. lapján olvasható 24 latin terminusból később lett magyarul is értelmezett nyelvészeti műszó. Közülük itt négyet mutatok be: *agens* 'Tselekedő' (701, etimonja a későbbi *cselekvő igeragozás*ban maradt fenn), *causa* 'Oka valaminek' (702, később *okhatározó*-ként vált műszóvá), az *objectum* általa adott parafrázisa: 'Cél, a'mi körül forgolódnak' (uo. vö. a későbbi *tárgy* terminus körülírásával: 'a cselekvés célja, iránya') és a *subjectum*, ami egészen más jelentéstartalommal vált a magyar terminológiai rendszer egyik igen fontos terminusává: *alany* (nála: 'Hely, fundamentom, a'min vagy miben más valami dolog vagyon': uo.). A kimondottan nyelvészeti terminusok közül: *praepositio* 'eleibe tett szo' (703; etimonja az *elöljáró* előtagjában felfedezhető, szemantikailag jobb a sylvesteri *előlvető*nél), a *perfectiva particula* 'teljest jegyző ſzók', pl. *meg*, *el* (uo. csak a *teljes* szinonim párjaként felfogott *befejezett* [*cselekvés*ben vált szakszóvá], a *dipthongus* 'kéthangjú (*hangu* h.) betű' [704; nem lett terminus], a *duplex consonans* 'kétzengésű betű') (uo. vö. a sylvesteri *mássalzengő*vel; szintén nem vált terminussá), a *compositum* 'öſzve foglaltatott szo' (709) helyett *összetett szó* lett terminus, ugyanúgy, ahogy a *válaſzték* (uo.) *elválasztójel*ként. Ha nem is „telitalálatok" a javasolt magyar variánsok, ekkora kis műben ilyen elhatározott erőfeszítés mindenképpen megbecsülendő!

---

[76] Az „újbóli felfedezés" indoklása: szinte kizárt, hogy a keze ügyébe került volna Sylvester munkája, mert ez utóbbinak tudatos magyar terminusalkotó tevékenysége és annak eredményei feltétlenül hatottak volna rá, és az ilyen nagyméretű vállalkozás nem lett volna „mentes" magyar szövegrészektől, de terminusoktól sem. (NB. Geleji Katona István már csaknem negyven évvel őelőtte (1645) Magyar Gramatikatskát írt, abban 61 magyar nyelvészeti terminust lajstromozott, és népszerűsítette őket főleg a fiatalok közötti elterjedés (elterjesztés) szándékával. Egyébként tudományunk történetének a közhelyei közé tartozik az a sajnálatos tény, hogy korai grammatikaíróink – egyebek mellett a mostoha körülmények következtében is – nemigen használták (használhatták) fel az elődök eredményeit, tehát csaknem mindenki „elölről kezdte".

Fentebb (73. sz. jegyzet) már utaltam arra, hogy Comenius Januaejának a grammatika bemutatását és magyarázását tárgyaló részében a szerző – pedagógiai meggondolásokból – tudatosan elhanyagolta az esetrendszer terminusait. Nem véletlen tehát, hogy Calepinusnak Comenius munkája előtt közel fél évszázaddal korábban megjelent művében már szótározott *ablativus* – ami egyébként a kortárs Szenczi Molnár Albert szótárában (1604) 'elviendő' értelmezéssel szintén megtalálható – hiányzik Comeniusnál, megvan viszont a 14. század első negyedétől több helyen feljegyzet *ajak* (Index) köznyelvi szóként, amelyből a későbbi *ajakhang*, de a *labiális*, *labializáció* műszó származott. Geleji Katona Istvánnál is szerepel az *ajak*, igaz, hogy nincs értelmezve (SIMONYI Zs. 1906: 32). Szerzőnk az *articulus*t lajstromozta (uo.), de megint nem a várt, hanem 'hitágazat' jelentéssel.

A *conjugatio* – mint láttuk – előfordul Comenius főszövegében: *verborum conjugatio* (A_3). Indexében viszont értelmezés nélkül – kivételesen – terminusként etimonja: *jungo* 'öszvefoglalom' jelentéssel (uo.).[77]

A *consonans*t terminusként hiába keressük Comenius főszövegében, etimonja azonban *sono* alakban 'zengek' jelentéssel megvan az Indexben. Calepinus a *consonans*t 'egyező szavú'-nak fordítja, tehát vitathatatlanul nem terminus, Geleji Katona Istvánnál viszont az, de nincs magyar megfelelője (SIMONYI Zs. 1906: 10). Szenczi Molnár Albert pontosan úgy értelmezi a *consonans*-t, mint Calepinus. Egyik terminus sem felel meg a latin jelentésének, pedig közel 100 évvel Comenius előtt megalkotta Sylvester a „szépen zengő" és szemantikailag is megfelelő *mássalzengő*jét! Ez utóbbi sem Molnár Albertnél, sem PPB-nál nincs meg, bár kísértett a *zöngés*, *csöngés* szép hangzása a *consono* 'együttzöngök' (MA), illetőleg 'együtttsengek' (PPB) magyarítási kísérleteknél.

A *deák* 'latinus, literatus, scholasticus' (MA. 1604), a *deáki* ugyanaz, a *deáktalan* ugyancsak őnála 'illiteratus', a *deáktalanul* pedig 'barbare' (uo.), ez Come-

---

[77] E helyen ismét hangsúlyozni kell, hogy a *főnév*- és *igeragozás* terminusok közti ingadozás a klasszikus ókorra visszavezethetően (l. 48. sz. jegyzetet) igen sokáig szinte megoldhatatlan feladatként meredt a középkori, de a későbbi grammatika- és szótárírók elé is. Mint Sylvester tárgyalásánál láttuk, ő a *declinatio* műszóra a magyar *hajtogatás*t javasolta. A *coniugatio*ra nem volt magyar nyelvű javaslata. A *declinatio* Calepinusnál még nem műszó, jelentése: *lehajtás*, *meghajtás*. Ugyanő a *flexus*t is 'meghajtás'-sal értelmezi. A *conjugatio*t Szenczi Molnár Albert *egybefoglalás*nak fordítja szótárában, ugyanakkor a *conjunctio*nak és a *connexio*nak is ez a magyar megfelelője nála. Ezt az értelmezést találjuk a több mint 150 évvel későbbi nagy magyar szótárban is (PPB). Azt is meg kell azonban itt jegyezni, hogy Szenczi Molnár Albert választja szét először az *igeragozás*t és a *főnévragozás*t, igaz, hogy latin terminusokkal (MOLNÁR A. 1610: 178, 135).

niusnál a *deák nyelv* 'latina lingua'-ként (1), illetőleg *deáki mesterség* (= tudomány) 'ars'-ként csapódott le (uo.). A *nyelv* ebben a szerkezetben terminus!

Az *eset* mint terminus hiányzik Comenius főszövegében, az Indexben 'casus' értelmezéssel megvan mint köznyelvi szó. Ugyanígy jár el Szenczi Molnár Albert is. Szótárában 'lapsus, casus, der fall' az *eset* megfelelője. Geleji Katona Istvánnál viszont fordított a helyzet: nála terminus a *casus*, csak hiányzik a magyarítási kísérlet (A_3).

A *finis* 'cél' értelmezéssel nincs meg Comeniusnak sem a főszövegében, sem az Indexben, ez utóbbiban köznyelvi szóként megtalálható, de csak az eredeti 'vég' értelemben. Ez annál feltűnőbb, mert több mint negyedszázaddal Comenius előtt a szó a 'vég' mellett 'cél'-ként is szótározva volt (MA.).

A *forma* lajstromozva van az Indexben 'kép, forma, szép termet' köznyelvi jelentéssel ugyanúgy, mint Szenczi Molnár Albert szótárában 'figura, forma, typus' (MA.), ez utóbbinál az *alak* viszont csak 'larva, larvatus' jelentéssel szerepel.

A *genitivus* mint terminus – az ismert okoknál fogva – nem szerepel szerzőnknél, közel ötven évvel korábban Calepinusnál is csak 'nemzésre való' jelentéssel olvasható, annak ellenére, hogy a tudatos terminusmagyarítónál már terminus 'nemző' alakban (SylvGr.: 40).

Műszó Comenius főszövegében (A_3) a *grammatica*, de magyar értelmezés nélkül, a *grammaticus* viszont 'grammaticus' (tulajdonképpen 'tanító, oktató': 46), hasonlóan, mint Szenczi Molnár Albert szótárában, ahol a *grammaticus* 'az ki az grammatikához jol ert' (MA). Ez a fajta értelmezés régi keletű: 1533-ban a *grammatika tudó* 'grammatistes, ein der di kynder lernt das fundament der grammatik' (Murm. 2348), továbbá: 'ein gelerter, magyarázó' (Murm. 2347), az ellentéte az 1560-ban: *agrammaticus*, *illiteratus* 'tudatlan, kevéstudó deák' (GyöngySzt. 842), Szenczi Molnár Albertnál – mint láttuk – az *illiteratus* 'deáktalan'. Sylvester Grammatikájában viszont a *grammatica* meg a *literatura* szinonimák, és jelentésük a 'betűkről való tudomány' (SylvGr.: 6).

A *hívó* 'vocativus' szintén jó ideig tagja volt a magyar nyelvészeti terminológia-rendszernek. Mint láttuk, Sylvester – a donatusi–hegendorfi minta alapján – már krakkói írásában (SylvRud. 8.) szerepeltette mint az esetrendszer egyik elemét latin alakjában (8), Grammaticájában már megvan a magyar műszó is: *hívó* 'vocativus' (40). Szenczi Molnár Albert csak köznyelvi szóként szótározza: *hívó* 'vocator, invitator, accersitor', illetőleg a latin–magyar részben: *vocativus, a-um* 'hívó'. Comenius műszótárából mind a magyar, mind a latin alak hiányzik, csak a *voco* 'hívom, nevezem' köznyelvi szó van meg nála (MA.: Index).

Az *idő* első előfordulásától (1372/1448) 'tempus' értelmezéssel gyakran feljegyzett szó (JókK. 28, 32 és a későbbiek), Sylvesternél már terminus (71, 91), Szenczi Molnár Albert csak köznyelvi szóként szótározza: *idő* 'tempus, aetas, aevum, tempestas' értelemben, ugyanúgy, mint Geleji Katona István: *üdő* szava (SIMONYI Zs. 1906: 30). Comenius Indexében úgyszintén köznyelvi szó: *idő* 'tempus'.

Ige szavunk – mint első előfordulásától (1315 k: GyS.) kezdve – igen sokrétű jelentésben maradt fenn. Comenius is ezt a hazai és nemzetközi hagyományt követi: *verbum* 'ige, szó, beszéd' (Index).

Hasonló a szemantikai pályafutása az *ír* 'scribit', *írás* 'scriptio, scriptura' szónak. A 15. század közepe tájt készült átírásban fennmaradt, a 14. század második felében keletkezett egyik legrégibb kódexünkben az *ír* jelentése 'scribit' (JókK. 66). A 16. század vége feléről feljegyzett (szótározott) *írás* nemcsak scriptum, scriptus (Cal. 274), hanem a *tudomány* szinonim párja: *írás, tudomány* 'literatura' (Cal. 190), Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében (1590 k.) a *festésé*: *írás, festés* 'pictura' (SzikszF. 1590: 1), a korabeli Kolozsvári Glosszákban viszont a *stílusé*: *írás* 'stílus' (KolGl. II.). Annak ellenére, hogy Szenczi Molnár Albert egyértelműen a mai jelentésnek megfelelő terminusként szótározza: *írás* 'scriptio, scriptura, scriptum' (MA.), ugyanezt teszi PPB. szótára, de így használja az *írás* szót Geleji Katona István is Magyar Gramatikátskájában (CorpGr. 699). Szerzőnk – érdekes módon – két helyen is a *fest, festés* értelmezést alkalmazza: *ír* 'pingit' (46–47), *képíró* is 'pictor' (46), és csak a *historia-író* 'historicus' közelíti meg az *ír, írás, író* mai jelentését. Az is igaz viszont, hogy az *ír* igének mai jelentésében is megvan a 'rajzol' elem: 'betű(ke)t v. más jeleket rajzol' (ÉrtSz.), sőt egyes nyelvjárásokban a 'fest' is (uo.). A század végén megjelent Szőnyi Nagy-féle Magyar Oskolában már több helyen is 'scriptio' az *írás* (CorpGr. 592, 597, 598, 599).

A *jel, jelent* Comeniusnál *jegyez, megjegyez, megpecsétel* alakban fordul elő: *ſigno* 'jegyzem' (tkp. 'jelentem') (Index),[78] *consigno* 'fel-jegyzem, meg-jegyzem' (uo.), *obsigno* 'meg-petsétlem' (uo.). A *significatiót* (*vocum significatio*) terminusként használja (A_2), de magyar megfelelője ('a szavak jelentése') hiányzik, annak ellenére, hogy közel fél évszázaddal korábban már szótározva volt: *designatio* 'megjegyzés, jelöntés' (Cal.). A közel száz évvel korábban megjelent Grammatikájában Sylvester a *significat*ot 'jegyez'-ként fordítja, ami a *jelent* korai változata (SylvGr.: 12, 51), ugyanígy a *significatio*t 'jegyzés'-ként adja meg magyarul (i.m. 90, 91). A kortárs Geleji Katona István – mai tudásunk-

[78] A *jel ~ jegy, jegyez ~ jelent* részletes tárgyalását lásd „Az első magyar tudományтár terminológiai jelentősége" c. alfejezetben..

kal is egyező – *jegy*-definíciója már vitathatatlanul a *jel* parafrázisa: „A' szók, a' dolgok jegye" = *signum* (GELEJI KATONA I. 1645: 32). Szenczi Molnár Albert mind a két magyar variánst szótározza: *jegy* 'signum, signaculum, nota, specimen, vestigium', *jel* 'signum, insigne, character, nota, specimen' (MA.: 1604).

A *nem* szót, amely Sylvester óta terminus, Comenius köznyelvi szóként lajstromozza: *genus* 'nem, faj' (Index), ugyanúgy, mint Szenczi Molnár Albert: *nem* 'progenies, genus' és Geleji Katona István: *nem* 'genus' (i. m. 23; a szövegösszefüggés csak a biológiai értelmezést engedi meg).

A *nyelv* Comenius főszövegében nem szerepel, csak a latin megfelelője: *lingvarum Januae*, illetőleg *lingva latina* (A_2), az Indexben viszont igen: *nyelv* 'lingva, Zunge, Sprache, yazyk'. A főszövegben olvasható szerkezetek és az Indexben értelmezett *nyelv* – a Zunge kivételével – a mai értelemben használt *langue* mellett voksolnak, de a maguk korában is – ha nem is a saussure-i dichotómia értelmében – terminusnak számítandók ugyanúgy, mint Szenczi Molnár Albert *nyelv* 'lingua' értelmezése és Geleji Katona István ennek pontosan megfelelő eljárása (CorpGr. 16 kk.). A század többi grammatikaírói közül Medgyesi Péter is *deák nyelv*ről (CorpGr. 709, 712), *nyelvünk*ről (712), illetőleg a *mi nyelvünk*ről (710, 711) ír.

Az *ok* 'cauſa' (Index). Szövegösszefüggés hiányában nem állapítható meg terminus volta – ez a kortárs Szenczi Molnár Albert szótárában viszont – egyértelmű: *Caúſa* 'Oka valaminec'.

Az *elöljáró* első előfordulása – igaz, hogy nem a *praepositio* fordításaként – a század terméke. A „legeredetibb magyar grammatikus"-nál ez olvasható: *antecedens* 'előljáró rész' (GELEJI KATONA I. 1645: 24). Mint fentebb láttuk, Sylvester a *praepositio* terminust *Elől vető*-nek fordította (12, 15), ami azóta kiveszett, az *elöljáró rész* szerkezet eleje ma is terminus. Comenius nem kísérletezett a *praepositio* magyarításával.

A *struktúrát* mai igényeinket is kielégítő módon parafrazálja szerzőnk: „structurae (id est: summos Rerum et Verborum cardines)" (A_2). Magyar megfelelője ma sincs, inkább *struktúrát*, *strukturalizmus*t mondunk ma is *szerkezet*, illetőleg *szerkezeti elv* helyett.

A *szám*, írva: *ſzám* 'numerus' Comenius az Indexben is 'numerus' ugyanúgy, mint Szenczi Molnár Albertnál. A kortárs Geleji Katona Istvánnál csak *numerus* olvasható (i. m. 21).

Ugyanez a helyzet a *személy* terminussal: az Indexben *Perſona* 'Személy'. Szenczi Molnár Albert ugyanígy értelmezi, Geleji Katona István csak *persona*ról ír (i. m. 10).

A *szó* 'vox' mind a főszövegben (43), mind az Indexben a *szólás* (tkp. *beszéd*) *ékesen való ſzólás* 'eloquentia' (44), illetőleg *ékeſen ſzóló tanító-meſter* 'rhetor' (46) alakban fordul elő. Szenczi Molnár Albert a 'vox' mellett *sonus*-szal is, meg *verbum*-mal is értelmez (Sonus 'Zőnges, Hang, Szo'; Verbum 'Ige, Szo, Beſʒed, mondas'), és *Deaktalanſʒo szó*ról 'barbarolexis' is ír. Geleji Katona Istvánnál az *ige* is 'szó' (i. m. 696), de megtalálható nála az *egyszerű szó* 'simplex szó', meg az *összetett* párja 'composita' is (SIMONYI Zs. 1906: 9). A század többi grammatikaírójánál a *szó* a *vox* magyar megfelelője (MEDGYESI in CorpGr. 708 kk., SZŐNYI CorpGr. in 592 kk.), a *szócska* viszont 'szótag' (i. m. 597).

A *tagadó*(mondat), *tagadó*(szó) igei alakja köznyelvi szóként megtalálható az Indexben: *nego* 'tagadom'.

A nemzetközi karriert befutó *πτῶσις αιτιατικὴ* terminus latin félrefordításának (*casus accusativus*) a magyar lecsapódása – mint láttuk – Sylvesternél *vádoló eset* alakban (SylvGr. 40) vált viszonylag hosszú életű terminussá. Comenius köznyelvi szóként lajstromozta ragozott igei változatát: *vádolom* 'accuso' (Index).

A *vessző* Sylvester krakkói könyvecskéjében (SylvRud.) már terminus: a latin *virga* magyar megfelelője (24; valószínű, hogy 'virgács' jelentése is élő volt Sylvester korában). Comeniusnál is: *vessző* 'virga' (Index). Ma is élő terminus 'interpunkciós jel' jelentéssel.

A „legeredetibb és legönállóbb régi magyar grammatikus", Geleji Katona István

A címben használt minősítés – mint erre már utaltam – Simonyi Zsigmondtól származik, aki Geleji Katona István mindkét, nyelvelmélettel foglalkozó írását tüzetesen áttanulmányozta. Az egyik az 1636-ban megjelent Öreg Gradvál Előszavából való,[79] a másik a „Titkok titka" című munkájának (1645) toldalékaként napvilágot látó Magyar Gramatikatska.[80]

---

[79] In: CorpGr. 695–699.

[80] Teljes címe: Magyar Gramatikatska, A'vagy Az igaz magyar irasban és ſzollásban kévántato néhány ſzükſéges Observatiok. Mellyeket … ki-botsátott Geleji Katona Istvan. Gyula-Fejir-Váratt. A. D. MDCXLV. In CorpGr. 291–329; újabb kiadását Simonyi Zsigmond gondozta, és „Geleji Katona Magyar Gramatikatskája" címen a Nyelvészeti Füzetek 30. számában (1906: 1–32) tette közzé. Ennek 3. lapján olvasható annak a leszögezése is, hogy „Katona nem rendszeres nyelvtant írt, hanem irodalmi munkássága közben kialakult nézeteit adta elő a helyesírásról és a nyelvművelésről." (GELEJI KA-

Simonyi Zsigmond igen jószemű és igényes nyelvész volt, ezért foglalkozott Geleji Katona István mindkét írásával, és nem véletlenül tisztelte meg szerzőnket a „legeredetibb" és „legönállóbb" jelzőkkel (SIMONYI Zs. 1906: 3).

Miben rejlik Geleji Katona eredetisége? Elsősorban magyar nyelvű – közöttük is elsősorban nyelvészeti – terminusok tudatos és rendszeres kimunkálásában, továbbá a szóelemző írásmód első szabályokba foglalásában és jelentőségének hangsúlyozásában: „Az irásban penig ez az nagy otrombaſág, hogy ſemmit az ſzónak eredetire nagy ſokak nem néznek, hanem tsak az mint az ſzó a' ki mondattatásban eſik, ugy irják ki" (GELEJI KATONA I. 1645, in CorpGr. 699). A kiejtésen alapuló írást „elmétlenſégből és itéletlenségből származott tsúfos iráſ"-nak tartja, „melly miatt az Magyar nyelv, immár ſzintén majd elparaſztul" (uo.).

Még egy fontos helyesírási elv, egyben magyar terminusalkotásra irányuló erőfeszítés: a *meglágyít* nála a *molliál* magyar megfelelője (CorpGr. 695). Ez a műszó ma *lágyít*, még inkább *palatalizál*. A *g*-t – szerinte – az *y* hozzáadása „lágyítja", és így lesz belőle *gy* hang, ugyanúgy, mint az *l+y=ly*, *n+y=ny*, *t+y=ty* (uo.). Ha ma nem *lágyítás* eredményének tartjuk is az *ly*, *ny*, és a *ty* betűkombinációkkal leírt beszédhangokat, mai helyesírásunk pontosan megegyezik a Geleji Katona István által a több mint harmadfél századdal ezelőtt javasoltakkal, illetőleg lejegyzettekkel. Éles szemű megfigyelésre vall az a minuciózus megfigyelés, amelynek eredményeként megadja az *y* és *i* vokálisok funkcióját. Ezt írta róluk: „...*az y vocalis*, és tsak szintén *ſyllaba*knak meg-lágyittatásokra való" (CorpGr. 297). Ezzel szemben „Az *i*-is pedig noha *vocalis*, de a' *ſyllaba*t[!] soha nem *molli*-alja, hanem *duplic*alja, mint: Ha ez a' ſzótska *egy*, igy iratnék, *egi*, két ſyllabas[!] lenne" (uo.).

Ami Geleji Katona István a nyelvészeti terminusok alkotása terén kifejtett tevékenységének eredményeit illeti, az alábbiakat mondhatjuk. Már az 1636-ban megjelent Öreg Gradual előszavában ő is magyarítja a latin *litterá*t, mégpedig *bőtű*nek (CorpGr. 695). Ez a terminus már megvan Sylvesternél is meg Bornemiszánál is. De a *bőtű*k osztályozásánál: *egyes bőtű* 'rövid mássalhangzó' (uo.) és *kettős bőtű* 'hosszú mássalhangzó' (CorpGr. 695.), illetőleg *megkettőztetendő bőtűk* 'ua' (uo.), vagy *kettős conſonanſok* 'ua' (ez utóbbi Gramatikatskájában olvasható SIMONYI Zs. 1906: 8). Itt már felcsillan a mai *hosszú mássalhangzó* írásának terminusa: a *kettőzött mássalhangzó is*. Úgyszintén a mai formájához vezető út kezdő lépésének tekintendő a *pronunciatio* magyarítási kísérlete már az Öreg Graduálban: *ki mondattatás*, pontosabban: *kimondattatásban esik* (CorpGr. 699). Gramatikatskájában már közelebb jut *ejtődik* fordításával (SI-

TONA I.: 1645/1866/1906 harmadik kiadását gondozó Simonyi Zs. Előjegyzetéből. In NyF. 30: 3)

MONYI Zs. 1906: 8) a mai *kiejtés*hez, bár ugyanebben a művében szinonimaként használja a *pronuncialodik*ot, meg a *pronuncialtat*-ot is (8, 12), de előfordul nála a *ki mondatások* 'kiejtésük' is (9).

Az *irás* 'scriptio' (CorpGr. 699) nem új magyar terminus, megvan Bornemiszánál, Dévainál; Calepinusnál már szótározva van különböző formában és összetételekben is, de a *kézírás* 'manuscriptum' az övé (696).

A *praepositio* megmagyarítására nem tett kísérletet, de a mai *elöljáró* elődje *elől-járo réſz* 'antecedens' jelentéssel megvan Gramatikatskájában (SIMONYI ZS. 1906: 24). Tudomásom szerint az *elöljáró* t e r m i n u s első variánsával itt találkozunk először.

Legjelentősebb terminológiai újítása az *etimológia* megmagyarítása. Hosszú időre visszatekintő szemantikai hagyományt tör meg, amikor Öreg Graduáljában az „*etymologiát*" 'ſzóknak eredeſek' (697), illetőleg 'ſzónak eredeti' (699) alakban adja vissza magyarul. Az *eredetet vesz* 'ered, származik valahonnan' előfordul ugyan Sylvesternél 1541-ben (Ut. 168), de nem az *etimológia* magyar terminusaként.

Geleji Katona István világosan látta, hogy milyen nehéz a „*technicum vocabulum*"-okat „magyarul egy szóval ki-mondani" (l. a 17–18. lapokon írtakat), ennek ellenére vállalta ezt a nehézséget, jó pár nyelvészeti terminust maga is alkotott, és a fiatalok közötti elterjesztésükért síkra szállt. Ezért lajstromozott 61-et Gramatikatskája 24. lapján. Ezek közül kettőt (*subjectum* 'alája vettetett', *praedicatum* 'róla mondatott') a fent hivatkozott helyen már bemutattam, e helyen felsorolom azokat, amelyekből később – kisebb-nagyobb alaki változással – hosszabb-rövidebb életű nyelvészeti terminus lett: *objectum* 'ellenében vettetett', *antecedens* 'elöl-járó', *qualitas* 'mineműség', *quantitas continua* 'mennyiſég', *compositum* 'öszvetetetett, egybe-tétetett szo' (előfordul *composita* alakban is 'összetett szó' jelentésben) (SIMONYI Zs. 1906: 24).

Az elmondottak alapján megállapítható munkásságának jelentősége: ő foglalta először szabályokba az etimologikus írásmód elveit, ennélfogva a hazai helyesírás-történetben előkelő helyet foglal el. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Sylvester után ő a második tudatos és rendszeres nyelvújító. „Az igaz magyar irásban és szollásban kévántató néhány szükséges Observatiok" (a Gramatikatska alcíme) viszont arról tanúskodnak, hogy elődei – de kortársai, sőt utódai – eljárásától eltérően nem a latin grammatika mintájára erőltette a magyarét, hanem a korai nyelvszokás által szentesített sui generis anyanyelvi normák feltárására vállalkozott a bemutatott töredékek tükrében nem is kis eredménnyel.

Az „első magyar tudománytár" terminológiai jelentősége

„Ha a nyugati nemzeteknek számos tudósaikra tekéntünk, arcánk pirulásával meg kell vallanunk, hogy vélek fel nem tehetünk" kesergett a 17. század legnagyobb magyar elméje nagy művének előszavában. (A Magyar Encyclopaediából [a továbbiakban: Enc.] idézi BÁN I. 1959: 39.) Az idézett keserű vallomás nem valamiféle búsmagyarkodó rezignáció, hanem a vallomástevő Apáczai Csere János tudatos vállalkozásának a kiváltója és a vállalkozás jogosultságának az indoklása, miszerint: „... ha szabad volt, sőt hasznos is, hogy egy görög nemzetből eredett tudós ember[81] a deák nyelvben ezt merészelte, bizonyára nékem született magyarnak az anyám tejével szopott nyelvre nézve nem csak szabad, hanem szükséges is azont cselekednem" (Enc. 41).

Amíg tehát Geleji Katona István patriotizmusa által sarkallva vállalkozott az anyanyelv elszánt pallérozására, hogy ezáltal hitvitáinak hatásfokát emelje, addig Apáczai Csere Jánost a hazai elmaradottság arra ösztökélte, hogy a nyugati tudományosság eredményeit a maguk teljességében megismerje, és „az összes tudományoknak lényegét adja magyaroknak magyarul" (Enc. 10). Hogy ez milyen mértékben sikerült neki a Magyar Encyclopaedia megírásával és közreadásával, arról már Erdélyi János is igen elismerően, rendkívül kifejező módon így nyilatkozott: Apáczai Csere nagy jelentőségű munkájának megjelenésével „az idő magasára lép, s jelzi az európai színvonalat." (Idézi SZIGETI J. 1653/1977: 476.) A már idézett hazai monográfusa „az első magyar tudománytár"-ról az alábbiakat írja: „a XVII. századi irodalmunk különlegesen érdekes és értékes terméke. Magasrendű célkitűzése: magyarul adni a világi tudományosság egész körét, rendkívül előremutató" (BÁN I. 1959: 30). A legnagyobb magyar karteziánus érdeme nem a descartes-i eszmék szolgai átvétele, hanem az, „ahogyan a hazai viszonyokhoz alkalmazta, ahogy rendszerezte" (SZIGETI J. 1653/1977: fülszöveg).

A nyugati tudományosság eredményei teljességének a század elméleti–ideológiai meghatározójának, a karteziánus eszméknek hazai viszonyokhoz való alkalmazásához a magyarországi terminológiai helyzet egyáltalán nem volt alkalmas, elkerülhetetlen szükségesség volt tehát a tudományok korai fejlettségi állapotának megfelelő magyar terminusok megalkotása. Apáczai Csere főművében

---

[81] Theodoros Gazáról, a görög humanistáról (1395–1478) van szó, aki Arisztotelész és Theophrastus írásait latinra fordította.

olyan fogalmakról, kategóriákról írt, amelyeknek magyar nyelvű kifejezése korában még nem is volt, ezért „minden tudományos fogalomra egyetlen pontos, tömör magyar kifejezést keresett." (ILLÉS E. 1985: 13.) A hazai nyelvtudomány történetének igen nagy nyeresége, hogy az Apáczai Csere megalkotta terminológiai arzenálban 17 olyan nyelvészeti terminus is található, amelyek – kisebb-nagyobb jelentésváltozással – e r e d e t i a l a k j u k b a n fennmaradtak.

Ezeket a terminusokat úgy fogom bemutatni és értékelni, hogy az általános szemiotika (egyben az általános nyelvészet) alapvető kategóriájával, a *jel*lel kezdem, utána pedig a többi terminust abc-sorrendben mutatom be.

Mint arra a Köznyelvi előzmények című fejezetben – a 25. számú jegyzetben – már utaltam, a *jel* és szinonim párja, a *jegy* a TESz. és a RMGl. adatai szerint a 13. századtól kezdve köznyelvi szóként, majd preszemiotikus jelleggel (VOIGT V. 1985: 273) kimutathatók. Időrendben először a *jegy* (írva: *iegfa*: ÁUO. 6: 424) maradt fenn írásban (1224) 'jel' jelentésben. A TESz.-ben és az RMGl.-ban szótározott igen szerteágazó jelentései közül csak azokat említem meg e helyen, amelyek Apáczai Csere János Encyclopaediájában található preszemiotikus jelleg felé mutatnak: 'Zeichen, Kennzeichen, Äußerung, Symptom, etwas bezeichnender Gegenstand, Abzeichen, Symbol, Merkmal, Schriftzeichen' (TESz. 2: 269, RMGl. 367, 368).

Az Encyclopaedia matematikával foglalkozó részében a számok és a számjegyek leírásánál (I. rész I.1. fejezet) fordul elő az első szemiotikai terminus: *lejegyzés* 'Niederzeichen, Niederzeichnung, Abzeichnung' jelentéssel (Enc. 27). A *számjegy* nála: *jegy* 'Merkmal', tehát a *jegy* Apáczai Csere János által használt jelentése megegyezik a mai köznyelvi jelentésével: 'ismertetőjegy'. A *számjegy*, írva: *ſzamnak jegyei (uo.)* tehát 'szám + ismertetőjegy'. A számjegyeket tárgyaló részben jelenik meg a magyar szemantikának, logikának, de a szemiotikának is egyik alapszava, a *jelent* 'bedeutet': 1 azt *jelenti*, hogy 'egy', 2 azt *jelenti*, hogy 'kettő' stb. (Enc. 31). Ugyanígy a zsidók kivonulása Egyiptomból a hívők későbbi megváltását *jelentette* 'bedeutete' (Enc. 404).[82] A geometriával, a fizikával és az asztronómiával foglalkozó részben is előfordul a *jegy* ugyancsak 'Merkmal' jelentéssel, a csillagkép megjelölésére *Vrſa minor, Vrſa major* stb.(Enc. 100). Ez a szóhasználat minden bizonnyal a középkori (vagy még korábbi) európai asztrológiai megnevezések folytatása, amire Apáczai Csere János is utal röviden (uo.). Az viszont tény, hogy a *köznyelv*, de a *szaknyelv* ma is *zodiákus-jegy*ekről beszél.

---

[82] NB. A *jelent* 1372-ben már adatolt köznyelvi szó! (L. fentebb.)

Az Encyclopaedia leghosszabb és legtartalmasabb része a VII., amely a geográfiát, a biológiát, a pszichológiát, a dietikát, a mineralógiát, muzsikát stb. tartalmazza (Enc. 129–131). Itt a *muzsikáról* szóló fejezetben a *kottáról* azt állítja, hogy az *jegy*ekből és *jel*ből áll. E helyen használja tehát mind a két terminust (*jegy*, *jel*), de nem szinonimákként, ami az alábbi – egy kissé nehézkes – parafrázisból is kiderül: „A hangnak... 6. Eſɜkőzei a *jegy*ek (melyek az éneklést igazgatják és azoknak olvasása. 7. A *jegy*ek bőtűk, ſɜok és *jel*ek. 8. A bőtűk *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f*, *g*. A szók ezek: *ut* (ma: *do*), *re*, *mi*, *fa*, *sol*, *la*... 11. A jelek első vagy második rendbéliek. 12. Az első rendbéliek az éneknek kezdete, vége, megkettőztetése, őrzője és általbocsátása" (Enc. 129–130). A mai magyarban is terminus a *hangjegy*, ami a *hang*ból és a *jegy*ből van összetéve.

Természetesnek tartható, hogy szerzőnk mindenekelőtt a medicina (pontosabban a szimptomatológia) területén használt preszemiotikus terminusokat (VI. rész, XXXIII//XXXVII. fejezet). Apáczai Csere János szerint ugyanis a betegségeket *jegy*eik (szimptómájuk) alapján lehet felismerni. A *jegy* nyelvhasználatában azonos az *ismertetőjeg*gyel, tehát ezek *jegyez*nek, azaz *jelent*enek valamit a vizsgálódó ember számára (Enc. 178). Ezek a terminusok – pontosabban használatuk – nem véletlen jelenségnek tekintendők, hiszen a hivatkozott fejezetben többször előfordulnak. A 30. §-ban például az olvasható, hogy a vizeléskor érzett fájdalom a vizelet koamalgációjának a *jel*e. Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik Voigt Vilmos megállapítása (feltevése), hogy Apáczai Csere a szakmai *symptoma* kifejezést a köznyelvi *jegy* 'ismertető jegy' szóval adja vissza, mégpedig azért, mert szerinte a *jelent* az orvosi gyakorlat műszava (VOIGT V. 1985. 283). Ennek alapján a *jel* is az orvos, nem pedig a laikus számára *jelent*, 'jelez' valamit. Voigt következtetése: a szimptomatikában Apáczai Csere két jelentéssíkot különböztet meg: a *jegy* a közvetlen érzékelés terminusa, a *jel* pedig az iskolázott orvosi praxisé (uo.).[83]

A *jegy* és a *jel* későbbi fejezetekben is gyakran előfordul. Az orvosságoknak szentelt fejezetben például a *jegy* 'ismertető jegy'-ként szerepel, mégpedig a rövidítések receptbeli feloldása céljából: a *Q.s.* jelentése például 'quantum satis, tetszőleges mennyiségű' (Enc. 197). A geográfiát, a munkát és a foglalkozási ágakat tárgyaló részben a *jel előjel* formában, az alábbi szerkezetben olvasható: „A' bő eſɜtendőnek ezek jelei" (VIII. rész, XV. fejezet parasztnaptárral foglalkozó rész; Enc. 291).

---

[83] Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a Meyer's Conversations-Lexikont forrásként használó A Pallas Nagy Lexikona a múlt század végén (1897) így definiálja a szemiotikát: „Semiotica – in der Medizin die Lehre von den Symptomen der Krankheit" (Pallas XIV, 1048).

Igen fontos *jegy*ről tudósít a X. fejezetnek az a része, amely a mindennapi nyelvhasználat szerint azt fejezi ki, hogy a szolgák milyen mély tisztelettel viseltetnek urukkal szemben (Enc. 343). Ebben a fejezetben olvasható, hogy az *Isten szava* 'biblia' maga is jelentés, illetőleg 'Isten jelentésének' felel meg (Enc. 345).[84]

Az Encyclopaedia XI. részében, amely egyébként a munka „csúcspontja" (VOIGT V. 1985: 28) találhatók a legfontosabb szemantikai–szemiotikai terminusok: a *jegy*ek szimbolizálási funkciói, a *külső jegy*ek kapcsolata a kifejezendő tartalommal, más szavakkal a *jelölő* és a *jelölt* viszonya (Enc. 378, 405). Mélyen a középkori szemantikában gyökeredzik az a felfogás, hogy maga az ember teremtése is jelszerű. *Külső jegy*ek mutatják és biztosítják az ember különleges helyét a természetben (Enc. 378), a paradicsomban lévő két fa, *az életfa* meg *a jó és a gonosz tudás fája*, mint *jegy*ek, az élet, illetőleg a halál szimbólumai (uo.). Ugyanez a funkció állapítható meg a papok, az oltárok és az áldozási szertartások esetében, azok szabályosan *jegyeztettenek* 'symbolisieren' valamit (szó szerint 'valamilyen ismertetőjeggyel láttatnak el': Enc. 405).

Nem véletlen az sem, hogy az Encyclopaediának a *ſent jegyek*kel (ſacramentom) foglalkozó részében 'Sakramentenlehre' találkozunk igen gyakran a különböző (*szent*) *jegyek*-kel. Közülük a *mosodas szent jegye* = a *Kereſztelés* (i. m. 410), ahol a keresztvíz csak *külső jegy* 'äußerliches Markmal' (uo.). Az utolsó vacsora (coena Domini, nála: *az Ur vatsoraja*) is *szent jegy* (sacramentum, mégpedig a keresztény ember táplálkozásának és fejlődésének a sacramentuma: i. m. 411).

A *szent jegy* Apáczai Csere János szerinti értelmezése közelíti meg a legjobban a modern *jel*fogalmat, ami Szent Ágoston (Augustinus Aurelius) jeldefiníciójára (l. a 25. sz. jegyzetet) vezethető vissza. Majdnem szó szerint megegyezik *jel*-definíciója az ágostonival: „a ſzent jegy (signum Sacrum) penig oly tapaſztalhato dolog [Ágostonnál: „quod et se ipsum sensui"], ... mely valamely lelki dolgot juttat az embernek elméjébe" (Enc.. 405; az én kiemelésem: K. F.). [Ágoston szavai: „praeter se aliquid animo ostendit".] A legkülönbözőbb modern jelkoncepciót vallók abban kivétel nélkül egyeznek, hogy a *jel* alapvető jellemző vonása: materiális verete, mert csak anyagi dolgokat lehet „tapasztalni" (érzékelni), csak ilyen „tapasztalt" dolgok képesek valamit „az embernek elméjébe juttatni". Az is

---

[84] Az *Isten szava* 'Isten' valószínű tautologikus nyelvhasználat, mivel maga a *szó* korábban: *ige* gör. *Λόγος*, lat. *verbum*, ang. *Word*, fr. *parole*, ném. *Wort*, or. *слово* európai pályafutásának a tükrében – egyebek mellett 'Istent' is jelentett: „... és Isten vala az ige". (Részletesen kifejtve az „Kezdetben vala az ige" c. fejezetben.)

rendkívül fontos felismerés, hogy nem mindenféle anyagi jelenség *jelent* valamit, amely valamit *jelez*. (A füst az égés meglétét *jelzi*, ilyen értelemben nem szemiotikai kategória, *jellé* akkor válik, ha kölcsönös megegyezéssel (konvenció) felruházzák (megterhelik) valamilyen közölnivalóval. Apáczai Csere János szavaival: „... a' jegyző testi és a' jegyeztetett lelki dolog kőzőtt való valamiben megeggezes [konvencionális jelleg] téßi a sacramentomnak állato okát" (uo.). Szerzőnk a „jegyző testi" és a „jegyeztetett lelki dolog" közti kapcsolat felfedezésével több mint harmadfél századdal megelőzte a modern általános nyelvészet megalapítójának, F. de Saussure-nek a nyelvi jelről kialakított koncepcióját: „Egy hangsor csak akkor nyelvi természetű [nyelvi jel], ha egy fogalom hordozója; önmagában véve csak fiziológiai vizsgálat tárgya lehet."[85]

Szerzőnk *signum sacrum*a tehát a *significans* és a *significatum*, Saussure terminusaival: a *signifiant* és a *signifiée* konvención alapuló kapcsolata, egysége.

Apáczai Csere János jeltanának pontosságát, modernségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ha meggondoljuk, hogy századunk közepén (1959) Erfurtban egy nemzetközi szimpozion rendezését tartották szükségesnek, amelynek egyetlen napirendi pontja volt („Zeichen und System der Sprache"). Ennek keretében próbálták meg tisztázni a kérdés körül felmerült problémákat (ez nem sikerült), akkor közelíthetjük meg Apáczai Csere *preszemiotikai* – de bátran mondhatjuk: *szemiotikai* – felfedezéseinek lényegét.

Még egy igen határozott hangú idézet szerzőnk vizsgálódási körének fontosságáról és időszerűségéről: „A nyelvi jel problémája a modern nyelvtudomány metodológiai és ismeretelméleti-filozófiai kérdéseinek a tárgyalásánál elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagy jelentőségű" – írta egy ismert német filozófus.[86]

Az alapvető szemiotikai terminusokon túl még azokat a szavakat és szerkezeteket mutatom be abc-sorrendben, amelyek szerzőnk korában már nyelvészeti (iskolai) terminusok lehettek, vagy később azokká válhattak – egyikük-másikuk napjainkig fennmaradt ilyen minőségben. Tekintettel arra, hogy szerzőnk öt évig külföldön tanult, és a „tudománytár" anyagát ott gyűjtötte össze, könnyen

---

[85] „Une suit de sons n'est pas linguistique que si elle est le support à une idée; pris en elle-même elle n'est plus que la matière d'une étude physiologique" (SAUSSURE, F. 1955[3]: 144).

[86] „Das Problem des sprachlichen Zeichens ist vor großer theoretischer und praktischer Bedeutung für die Behandlung methodologischer und und erkenntnistheoretisch–philosophischer Fragen der modernen Sprachwissenschaft." (ALBRECHT, E. 1961: 358.)

előfordulhatott, hogy az alább bemutatandó terminusokat – annak ellenére, hogy már korábban szótározva voltak Magyarországon – önállóan kellett kialakítania.

Sorjában: *bőtű* 'litera' (Enc. 173), *egybe ſzerkeſztés* 'compositio' (89, 92), ugyanezt jelentette nála az *öſſve ſzerkeſztés* is (94), ami később a *syntaxis* magyar megfelelője lett. Az *elhajlás*sal adta vissza a latin *declinatiót*, ami már korábban *hajtogatás* volt a hazai irodalomban, ma már nem él ilyen alakban és funkcióban. Az *encyclopaediát* szerzőnk fordította *tudománytár*nak (BÁN I. Enc.: 50). A *conjuncta* 'foglalt' (89), de az *egybe fogattatás* 'conjunctio' (150; ma *kötőszó*). A *hang* 'sonus' (173), a *hely* 'locus' (131), az *Idő* 'tempus' (86). Az utóbbi három máig fennmaradt ugyanilyen alakban és jelentéssel. Az *íz* 'gradus' (340) jelentésben kiveszett, a *mód* 'modus' (86) ma is terminus, úgyszintén a *mondás* 'axioma' (17), a *tulajdon mondás* 'axioma proprium' (18) szerkezet előtagja a *tulajdonnév* előtagja. A *nem* 'ratio, species, denominatio rationis' (37) jelentése nem vált nyelvészeti terminussá, 'genus'-jelentésben viszont ma is terminusként él. A *nev* ma is 'nomen' (34), a *nevező* 'nominator' (uo.) korábban már a *nominativus* magyar fordításaként vált terminussá. (Ma már nem az.) Az *ok* 'causa' (177) az is maradt, ugyanúgy, mint a *pont* 'punctum' (48). A *menyiſég* 'quantitas', a *mineműſég* (később *milyenség*) 'qualitas' aspektusjelölők fennmaradtak. A *particula* terminusként fennmaradt, de a magyar megfelelője: *reſzek*ként (35) nem. Úgyszintén nem a *reſzek* lett a latin *terminus* magyar megfelelője, ahogyan nála olvasható (uo.). A *ſzám* 'numerus'-ként (34) ma is él, de a *terminus* 'szám'-ként kihalt. A *ſzo* 'vocalis, syllaba' (129) magyarja ma is terminus, de nem *vocalis*, hanem *vox* jelentéssel. A *tagado mondas* 'axioma negatum'-ként (17) ma nincs meg, *tagado mondat* 'sententia negativa' jelentéssel viszont él. A *vadlas* 'accusatio' (378), ha e helyen nyelvészeti terminusra gondolt: *vádoló eset* 'casus accusativus', a görög *πτοςις αιτιατικι* melléfordításával állunk szemben nála is, mint annyi sok más grammatikaszerzőnél.

Az Encyclopaedia terminustengeréből kiválogatott és itt bemutatott terminusok közül 17 ma is ugyanabban a formában nyelvészeti terminus, több később terminussá vált, de napjainkban már nem az (*elhajlás ~ hajtogatás* és társai). Mindezek azt az Illés Endre-i megállapítást is megtámogatják, amely szerint: „szerzőnk valóban igen nagy erőfeszítést fejtett ki azért, hogy minden tudományos fogalomra egyetlen pontos, tömör magyar kifejezést keressen" (ILLÉS E. 1985: 13). Csoda lenne, ha ez a törekvése a maga korában teljes mértékben eredménnyel járt volna. Ezzel együtt igen nagyra kell értékelnünk terminológiateremtő elszántságának eredményeit, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy százada másik nagy lángelméjének, Szenczi Molnár Albertnek új korszak kezdetét jelölő grammatikája – latin nyelvűsége folytán – nem tartalmazott

egyetlen egy magyar terminust sem. Hangsúlyozom, hogy Szenczi Molnár Albert grammatikájáról (MOLNÁR A: 1610/1866) van szó, szótárában (MA.) számos olyan köznyelvi szó található, amelyekből később terminus lett, de annak a feltevése, hogy már szerzőnk korában is terminusként szerepelhettek, nem jár túl messze az igazságtól.

Ha mindezek után Apáczai Csere János munkásságának a jelentőségét meg akarjuk állapítani, ha a kor eszmei meghatározójának a hazai talajba történő átültetését kellő módon értékelni akarjuk, megint Illés Endre meggyőző sorait kell segítségül hívni: „Descartes alig öt éve halt meg, Olaszországban és Angliában még nevét sem hallották, de a hegyek közé szorított kis Erdély fia már könyvet ír ezekről a gondolatokról. Magyarul írja, honfitársainak írja. Mindenről tudósítani akarja őket... Ahogyan 1653-ban a világ önmagát ismeri." (ILLÉS E. 1885: 13).

Összesen 34 évet élt!

* * *

Ha visszagondolunk a 8. sz. jegyzetben írtakra: a hazai grammatikusok az itt tárgyalt században latinul írtak, ennélfogva nem mozdították elő a magyar nyelvű terminológia fejlődését, annál kimagaslóbb Szenczi Molnár Albert, Comenius Johannes-Amosus, Geleji Katona István és Apáczai Csere János e téren kifejtett tudományos tevékenységének a jelentősége. Munkásságuk eredményeinek a részletes elemzése indokolt tehát, mivel a maga nemében mindegyikük meghatározóan rányomta a bélyegét a hazai terminológiai munkálatok fejlődésére. Igaz, hogy Szenczi Molnár Albert is latinul írta grammatikáját, de ebben olvasható elvi megállapításai elvitathatatlan fogódzót jelentettek a későbbi grammatikaíróknak a magyar terminusok alkotására vonatkozó munkálataiban, nem is szólva Dictionariumáról, amelyben sok terminust vagy később terminussá váló köznyelvi szót szótározott és hagyományozott az utókor tudósai számára.

A 18. század grammatikai–terminológiai eredményei

A 18. század elejétől kilencedik évtizedéig bezáróan jellemző volt az a tendencia, amelyről a 8. sz. jegyzetben írtam, és az előző fejezet végén utaltam: a magyar nyelvűség – de általában az elméleti igényesség – szempontjából is visszaesés tapasztalható a 16. századi grammatikaírás meghatározó egyéniségéhez, Sylvesterhez, de a 17. század kimagasló nyelvleíróihoz, határozott arcélű teoretikusaihoz, Szenczi Molnár Alberthez, Comeniushoz, Geleji Katona Istvánhoz és – főleg – Apáczai Csere Jánoshoz viszonyítva. A 18. század 70-es éveinek a derekáig nem jelent meg egyetlen önálló magyar nyelvű grammatika sem, azután is kisebb igényű kiadványok, „Tabellák", „Institutiok", „Specimenek", „Brevis institutiok", német nyelven írt „Fundamentumok", latin és német nyelven megjelent „Hungarica grammaticák" voltak ennek a nyolc évtizedes hullámvölgynek a jellemzői (SÁGI I. 1922: 42–43). Anélkül, hogy lebecsülném a „Magyar grammatika vagy is haza nyelvnek[!] gyükeres megtanulására való intézet (Magyar Grammatika) ugyan a magyar nemzeti iskolák számára". Buda, 1781, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802, (kétszer), 1808, 1809, 1812, 1815" (i. m. 42), a „Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica" és más hasonlók gyakorlati hasznát, megállapítható, hogy elméleti igénytelenségükkel nem járultak hozzá a hazai terminológiairodalom fejlődéséhez.

Amilyen hosszan tartó és mély fekvésű hullámvölgy jellemezte e korszak grammatikai-terminológiai termését, olyan hirtelen emelkedés tapasztalható a század utolsó évtizedének grammatikai-terminológiai eredményei szempontjából – időrendben felsorolva – Földi János, Gyarmathi Sámuel és az ún. Debreceni Grammatika terminológiateremtő erőfeszítéseinek és termésének a tükrében. (A Debreceni Grammatikát elsősorban azért sorolom ebbe a kategóriába, mivel az – mint később részletesen kifejtem – a kiváló minősítése ellenére a több mint 100 évig kéziratban maradt Földi-féle grammatikát vette alapul, így Földi eredményeit hozzáférhetővé tette, és ezáltal biztosította hatását a korai és későbbi grammatikaírókra).

Földi János Nyelvkönyve

„Grammatica est Philosophia Verborum subtilis et acuta" jeligéjű pályamunkájával nyerte meg a „Hadi és Más Nevezetes Történetek" című újság szerkesztői (Görög Demeter és Kerekes Sámuel) által egy korszerű magyar nyelvtankönyvre 1789-ben kiírt pályázatot „Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika" című írásával az igen sokoldalú (orvos, természettudós, költő, műfordító és nyelvész) szerző, Földi János (neve írásának indoklását lásd a 66. sz. jegyzetben), akit a pályabírák „A legjobbnak itéltetett Grammatika tudós írójá"-nak minősítettek (FőldiGr. 3).

Nyilván perdöntő szerepe volt a pályadíj elnyerésében, illetőleg a fényes minősítésben a szerző természettudományos fogantatású tudományos alapállásának, ténytisztelő eljárásának, ami az egész munkára rányomta a bélyegét. A nyelvkönyvírás „Fő Regulá"-jának az alábbi szempont érvényesítését tartotta: „A Nyelvkönyvet kell a' Nyelvhez alkalmaztatni [a nyelv objektív mozgásrendjének hű tükröződése!], nem pedig a' Nyelvet a' Nyelvkönyvhöz, még pedig idegen Nyelvkönyvhöz" (i. m. 30). Ugyanez a tudományos hitvallás csendül ki a nyelvészeti terminusok egyik meghatározó vonásával kapcsolatos álláspontjából is: „Nints is miért ne nevezzük új nevekkel az új dolgokat, tſak hogy az, a' Nyelv tulajdonához [természetéhez: objektív jelleg!] képeſt, a' Hasonlókból tett következtetés szerént légyen" (11). Hogy e helyen a nyelvészeti terminusokról van szó, az kiderül az idézet folytatásából: „A Gazda ember... az ö̈ mü̈szerei körü̈l ſok különös nevezetekkel él, mellyekkel máſok nem élnek" (uo.). Ha már a terminológiával kapcsolatos álláspontjánál tartunk, feltétlenül rá kell mutatnunk idevágó nézeteinek a rugalmasságára: felemeli szavát a mindenáron való újítás ellen, a szükséges hagyománytiszteletet ötvözi a szükséges újítással: „Új ſzót formálni, mikor máſképpen meg lehet, ſzükségtelen; hanem ki kell keresni a' gyökeres, tör'sökös, jó hangzáſú igaz Magyar ſzókat, azoknak értelmeiket, ezekkel, 's ezeknek folyamatjaikkal 's öſzverakáſaikkal kell nevezni míg lehet[!] az uj dólgokat is. Ez a' Nyelvnek igaz pallérozáſa. Végre, ha ezekből ſem telik, akkor kovátſoljon valaki uj szókat, vagy akkor magyaroſítſon meg idegeneket" (uo.).[87]

---

[87] A nyelvújítás „Fő regulájá"-nak tartott szempont érvényesítését alapvetően fontosnak gondolva, az idézett részeket kurziváltatta. Ugyanezt a nyomdatechnikai eljárást alkalmaztatta a nyelvi adatok – főleg a terminusok – esetében is. Ezt a tényt tudomásul véve ebben a kiadványban – az egységes szerkesztési elvek érvényesítése

Még két általános megjegyzés a Nyelvkönyvvel kapcsolatban:

1. Földi munkája az első magyar nyelven írt magyar grammatika, amely részletesen foglalkozik a *szórakosgatás* 'syntaxis' (237) kérdéseivel.[88] A két terminust egyébként szinonimákként használja: *„A' szórakosgatás, avagy a' syntaxis"* (fejezetcím: 237), és a következőképpen definiálja: „A' ſzórakoſgatás a' különb különb ſzóknak olly' elhelyheztetéſek a' beſzédben, mellyel gondolatinkat a' Nyelv természete [a nyelv objektív törvényei!] ſzerént leg érthetöbben 's kedveſebben adhatjuk máſoknak értéſekre" (uo.). Más szavakkal: „A Beszéd részeinek egymással való öszveſzövéſek, hogy egész szólláſokat tégyenek. Ez neveztetik szórakoſgatáſnak (*syntaxis*)" (29); tehát nem valamilyen szubjektív akarat szülte szabályok, hanem a nyelvi tények mozgásrendjéből leszűrt törvényszerűség alapján valósulhat meg. A *szórakosgatás* szerinte két részből áll: a *Meg egyezé*ből 'convenientia' (ma: kongruencia) és a *vezérlé*ből 'regimen' (237). A *syntagmá*t egyébként ő magyarítja először: *öſzvekötéſ* (252). A *szintaxis*sal való foglalkozás keretében tehát szükségesnek tartotta, hogy „új szókat kovácsoljon", pontosabban: „idegeneket magyarítson!"

2. A Nyelvkönyv nem magyarok, hanem idegenek számára íródott: „... a' Nyelvkönyvet... nem annyira magunkért, mint idegenekért írjuk, a'kik Nyelvünket tanúlni akarják..." (98). Ez a célkitűzés bizonyos kompromisszumra kényszeríti a szerzőt. A *casus* 'eſet'-fordítását ő is megtartja, és „több nyelveknek példáik ſzerént" (uo.) hatot különböztet meg. Ezek felsorolása és magyar értelmezése – az egyetlen *genitivus* kivételével, amelyet *bíró*nak fordít – megegyezik Sylvesterével (98). Teszi mindezt azzal együtt, hogy az *eset* definiálásánál – helyesen – rámutat arra a magyar sajátosságra, hogy nyelvünkben a különböző esetek *affixálás*, illetőleg *szuffixálás* alkalmazásával jönnek létre: „A' Név szóknak Eſeteik azon ſzóvégek, mellyek ſzerént a ſzóváltoztatásban különb, különb módon eſhetik valamelly szó" (uo.). Itt tér ki a *declinatio* definiálására, illetőleg adja meg a terminus magyar megfelelőjét: „A' ſzónak ezen Eſeteken való változtatáſa mondathatik Ejtegetéſnek, (:Declinatio:)" (uo.). A *declinatio* magyar értelmezésére több helyen kitér: de pontosítja is definícióját, amikor az *eset*eket azonosítja a *szóvé-*

---

céljából a kiemelést ritkítás jelöli. A kurziválás csak a nyelvi adatok közlésére van fenntartva.

[88] Mint fentebb láttuk, az első önálló magyar grammatikát Szenczi Molnár Albert írta, de az latin nyelvű volt, így a magyar műszót nála hiába keresnénk. Ugyanez vonatkozik Pereszlényi Pál (1682) és Kövesdi Pál (1686) grammatikájára is.

gekkel, és ennek alapján levonja a lényeges konzekvenciát: a magyar *deklináció* nem is declinatio a szó klasszikus értelmében, hanem a szónak különböző *szóvég*ekkel, *ragasztékok*kal 'adfixa, ſuffixa' (135), *jel*ekkel (13) való ellátása. Ilyen értelemben: „Az Ejtegetés a' mi nyelvünkben tsak eggyetlen eggy" (99). Az *esetrendszer* tehát végeredményben „szóvégek" (ragok) rendszere.

A didaktikai szempont diktálta kompromisszum tehát nem elvi-elméleti engedmények árán valósult meg. A latin mintának, a korábbi, és a korai hazai szokásoknak a hatására elfogadja ugyan a magyar esetrendszer hat tagját, de a bemutatott gondolatmenet végső következményeként rámutat a magyar és az idegen nyelvek közötti alapvető szerkezeti különbségre: az *affixáló*, *szuffixáló* eljárásmódunk alapján „minden Európaiaktól különbözünk", „és meg mutatja Nyelvünk ebben is Ásiai voltát 's nevezetesen a' Sidó nyelvvel igen nagy egyezését" (135).[89]

A magyar és az idegen nyelvek közötti különbségre a *praepositio* és a *postpositio* magyarítási kísérleténél is felhívja a figyelmet. Az elsőt *előzgető*, a másodikat *követgető szó*nak fordítja (82), és megjegyzi: „Az Elözgetö és követgetö szó[kat] ... Mondhatnánk *Elő tételnek* 's a' mi nyelvünkben *utó tételnek* is, mivel ezek nékünk mindenkor a' Név ſzóknak utánnok, nem eleikbe tétetnek" (uo.; az én kiemelésem, K. F.)[90]

Még egy fontos különbségre, a mi nyelvünkre jellemző vonásra, a magánhangzók hosszúság–rövidség korrelációjának a fonematikus jellegére is rámutat: az *a* ~ *á* hangok „*jegyvonásaik*kal [ékezet] különböznek egymástól (*agy* ~ *ágy*, *bab* ~ *báb* stb.)" (57). „Ezen különböztető jeleknek [vö.: distinctive feature!] felrakáſok... ſokkal nagyobb gondot kiván a' Magyar Nyelvben, mint akármely máſ nyelvben" (58).

A *verbum* nála az (*Idő*) *ſzó* mellett *ige* is (81–82). Itt még nem a mai értelemben felfogott *ige*ről van szó, még kísért a korábbi általános verbumfordítás emléke is: *szó*. „E' ſzó: Verbum, magyarúl tſak: ſzó, ige" (uo.). A latin *verbum*, a német *Zeitwort* szemantikai töltetének a hatása érvényesül az alábbi érvelésben is: „Köz[ös] mindenikkel [a létezéssel, a cselekvéssel és a szenvedéssel] az idö, mellyben az illy változáſok történnek; azért méltán nevezhetjük a' Németekkel: *Idő ſzónak*" (82). Következetesen annak is nevezte az alábbi definíció alapján:

---

[89] A magyar és a héber nyelv rokonítását – a kordivat mellett – tehát a szabályos struktturális egyezés mondatja ki vele!

[90] Munkája végén utal azokra a nyelvekre, ahol a *prepozíciók* helyett *posztpozíciók*at használnak: „NB. Praepositiones Nomini postponuntur apud Turcas, Indos et Phoenicios ut apud Hungaros" (303).

„Az *Idő ſzó* olly réſze a beſzédnek, melly vagy tſelekedni, vagy ſzenvedni, vagy lenni jelent eggyütt az idővel, mellyben az esik…" (151). Hosszú ideig hasonló módon definiálták az *igét:* „cselekvést, szenvedést, létezést jelentő szó." A definíció lényegében fennmaradt, a terminust azonban kiszorította az *ige*.

Az „*Idő ſzók elo ſztásá*"-ban azonban nemcsak az „*Öszvetett Idő ſzó*"-kat 'igekötős igék' (280) találjuk[91], hanem a *Mívelő*t 'activum' is (151, 164), amiből továbbképzéssel *míveltető* 'factitivum', nála 'mandativum' lesz (154, 164), a *-ható, -hető* 'potenciale' (158, 165) ma is *ható ige*, a *szenvedő* 'passivum' (155) ugyanígy hangzik napjainkban is, a *gyakorolgató* 'frequentativum' (158), a *kezdegető* 'inchoativum' (uo.). Az *igemódok*-nál a *Jelentő* 'indicativus' (169), a *parantſoló* 'imperativus' (uo.): teljes és megközelítő formai egyezések a ma élő igeformákkal és módokkal!

Az alábbiakban a szerzőnk által használt, átvett és teremtett magyar terminusok közül – igen sok található Nyelvkönyvében! – csak azokkal foglalkozom – ezek száma sem kicsi! –, amelyek formailag és tartalmilag megegyeznek a maiakkal, vagy a tartalmi egyezés mellett úton vannak a formai megfelelés felé.

A *beſzéd* a hazai nyelvtanirodalomban első alkalommal teljesen egyezik a mai terminussal, 'sermo' (57). Mint láttuk, Sylvesternél is terminus, de ott a *verbum* magyar megfelelője (Sylvester J. 1539: 12, 61), de az *oratioé* is (6).

Ugyanez a helyzet a sylvesteri *szóbeszídnek egy része* 'pars orationis' (i. m.12) műszóval is: Földi *A' Beszédnek részei*t (81 kk.) használja a latin műszó magyarítására. A *beszédrészek* felsorolásánál (81) két – a maiaknak teljesen megfelelő terminust is találunk: *Név ſzó* 'nomen' és *Határozó ſzó* 'adverbium' (uo.). A *participium*ot – nem szerencsés módon – *Közlő ſzó*nak fordítja az alábbi indoklással: „… közli maga is, mind a' Név ſzók, mind az Idő ſzók némelly tulajdonságaikat" (uo., az én kiemelésem: K. F.). A kiemelt részek a „*közlő szó*" sajátságos szintaktikai szereplési lehetőségeire utal: a mondat szerkezeti felépítésében egyaránt szerepelhet olyan mondatrész(ek) helyén, amely(ek)et *névszók*, illetőleg *igék* szoktak betölteni.

A *vox*ot következetesen *ſzó*nak fordítja (57 kk.) Ez is napjainkban így terminus, ugyanúgy, mint a *compositá*ra teremtett *Öszvetett szó* (84).

A *ſzótag* 'syllaba' (44, 51 kk.) a mai napig így műszó.

A *szófejtegeté ſ* 'etymologia' (29) mellett a *szószármaztatás* (83) is ugyanazt jelenti.

---

[91] Az *igekötő*t egyébként *előtétel*nek is mondja (82) ugyanúgy, mint a latin *praepositió*t is az *előzgető* mellett (l. fentebb), más helyen viszont *előzgető szó*nak vagy *határozó szó*nak (166). Az utóbbinál nyilván a *meghatározott tárgy*vonzatot indukáló funkciója lebegett a szeme előtt az *ír* valamit, *megírja a* levelet-féleségekben.

A mai *névmás* helyett szerzőnk *Névváltó ſzó*t alkalmaz a latin *pronomen* megfelelőjeként (81). A fajtáinak használt jelzők közül a *ſzemélyes* 'personale' (126), a *mutató* 'demonstrativum' (127: de *mutatószó*nak is fordítja: 131), a *kérdő* 'interrogativum' (uo.) ma is így hangzanak.

A *primitívát törſökſzó*nak vagy *eredeti szó*nak fordítja (52), később a *törſökſzó* mellett szinonim párja is előfordul *tőkeſzó* alakban (52, 83), ami a mai *tőszó*hoz vezető utat jelzi. Érdemes e helyen egy pillantást vetni definíciójára: „... a törſök mindenkor az, melly ivadéki között legrövidebb értelmes és jelentő szó" (uo.: vö. a modern morfémadefinícióval: a legkisebb jelentéses egység!)

A *tilalmazó szó*ból (nincs latin értelmezés, 274) származott a mai *tiltó szó*, a *tagadó szó* (289) azonban ma is ugyanilyen alakban használt terminus.

Hajtogatáſ 'coniugatio' (170). Már Sylvester is műszóként használta Grammatikájában (44), de az nála mind a *declinatio*, mind pedig a *coniugatio* magyar megfelelője volt. Arra is rámutattam, hogy ez a terminológiai ambivalencia a klasszikus ókorra vezethető vissza, ahol a *declinatio* meg a *coniugatio* egyaránt jelentett *főnév-* meg *igeragozás*t is. A magyar nyelvtanirodalomban Főldi az első, aki tudatosan megkülönbözteti magyar terminusokkal a két igen fontos műszót: a *főnévragozás*ra az *ejtegetés*t 'declinatio' javasolta (98). Ahogyan – a félreértés (összekeverés) elkerülése céljából – definiálta az *ejtegetés*t, ugyanúgy jár el a *hajtogatás* egyértelművé tétele végett is: „Az idő ſzóknak módokon, idökön és ſzemélyeken való változtatáſok *Hajtogatáſnak* (:Coniugatio:) mondatik" (170). Három „formáját" különbözteti meg: a) *ki nem ható jelentéſű* 'intransitiv' (uo.), b) *kiható jelentéſű* 'transitiv' (uo.) és c) a *szenvedő* 'passivum' (185). A *szenvedő* forma kivételével egyik sem honosodott meg szemantikai nehézségek miatt. De hozzá kell fűzni, hogy a fennmaradt *szenvedő* forma, valamint a másik kettő helyébe lépő *átható* és *bennható* legalább ilyen mértékű jelentéstani nehézségekkel terheltek.

Mivel Főldi volt az első magyar nyelvű Nyelvkönyv írója, aki részletesen foglalkozott a szintaxis kérdéseivel, megkerülhetetlenül szembekerült a *coniunctio* és az *interpunctio* kérdéskörével. A *coniunctió*t már Sylvester is műszóként használta, és *Egǵbefoglalās*nak magyarította (Gr. 12). Főldinél is terminus *Fűzögető vagy Öſzvekötő ſzó* alakban az alábbi definíció alapján: „A' ſüzögetö vagy Öſzvekötö ſzók olly hajthatatlan [indeklinábilis] réſzei a' beſzédnek, mellyek által mind a' magános ſzókat, mind pedig az egéſz mondáſokat vagy szólláſokat mint eggy öſzvefüzzük és egybe kaptſoljuk (:ezért lehetne *Szókaptſoknak*, vagy kaptſoló ſzóknak is nevezni" (233). A definíció mai igényeinket is kielégíti. A benne olvasható „*Öszvekötő szó*" a „*fűzögető szó*" szinonim párja, és magába foglalja a mai *kötőszó*t. Részletesen tárgyalja őket, és

23 fajtájukat különbözteti meg. Ezek közül – kisebb formai változással – 6 ma is kötőszó: a) *Megválasztók* 'disiunctivae' (233; ma *választó*), b) *Feltételt jelentők* 'conditionales' (uo.; ma *feltételes*), c) *ellenkeztetők* 'adversativae' (uo.; ma *ellentétes*), d) *megengedők* 'concessivae' (234; ma is *megengedő*), e) *következtetők* avagy *folytatók* (conſecutivae, continuativae' (uo.: ma *következtető*), f) *haſonlítók* 'comparativae' (uo.; ma *is hasonlító*). A felsorolt magyarítások – természetesen – az adott mondatok megfelelő kötőszavai is.

Az *interpunctió*nak a „fordítása" nem sikerült sem strukturális, sem szemantikai szempontból: *különböztető jelek* (61). E jelek tíz tagból álló rendszerének a megmagyarításához annál szerencsésebb kézzel nyúlt: A *Pont* 'punctum' (62), a *Kettős pont* 'colon' (62), a *Veſſzős pont* vagy *pontos vonás* 'semicolon' (uo.; ma *pontosvessző*, amely semmivel sem adekvátabb terminus sem strukturális, sem szemantikai, sem nyelvhelyességi szempontból a *vesszős pont*nál), a *Rántás* vagy *mellékvonás* vagy *vesszőtske* (a mai *vessző* az utóbbi etimonja) 'Comma': uo.), a *Kérdőjel* (nincs latin értelmezése) ma is *Kérdőjel* (uo.), a *Felkiáltó jel*lel ugyanez a helyzet (uo.), a *Bezáró jel* (ma ugyanez igekötő nélkül) 'parenthesis' (uo.), az *előhozó jel* (ma *idézőjel*) 'citationis signum' (uo.; a mai szemantikailag jobb), az *Öszvekötő jel* (nincs latin értelmezése, ma: *kötőjel*, ugyanaz igekötő nélkül) (uo.), a *Rövidítő jel* (a mai *hiányjel* rövidebb és jobb) 'apostrophus' (uo.).

A *kimondás* 'kiejtés' (34). előfordul latin értelmezéssel is: 'pronunciatio' (45).

A *mondás* (62) ma *mondat*. Alakilag nem állnak messze egymástól. Szemantikailag csak annyi a különbség közöttük, hogy az első a cselekvés (beszélés) folyamatát, a másik az eredményét jelenti. Sőt, ha jól meggondoljuk a *langue ~ parole* distinkció lényegét, és az elsőt absztrakt rendszernek, a másodikat pedig e rendszer alapján megvalósuló kommunikációs folyamatnak tartjuk, Földi terminusa a saussure-i dichotómia szempontjából adekvátabbnak tűnik.

A *ſzám* 'numerus' már Sylvester által is terminusként használt szó (Gr. 27). Ezt ugyanilyen értelmezéssel Földi is átveszi (97). Az *Eggyes ſzám* 'numerus singularis' és a *Többes ſzám* 'numerus pluralis' (uo.) azonban szerzőnk alkotása.

Az *accusativus* magyar megfelelőjének a megalkotásánál ő sem tudott szabadulni a klasszikus latin szintaxis óta élő „félrefordítástól" (l. fentebb), az *accusativus* nála is *vádoló eset* (93 kk.).

A *grammatiká*ra szerzőnk alkotta meg a *magyar nyelvkönyv* terminust (7), amely sokáig élt.[92]

---

[92] Megjegyzendő, hogy Földi Nyelvkönyvének megjelenése után, e Nyelvkönyv alapján íródott Debreceni Grammatika nem vette át Földi magyar műszavát, hanem a *grammatiká*t

Íme, „a legjobbnak ítéltetett Grammatika tudós írójának" terminológiateremtő munkássága, annak eredményei a bemutatott hangtani, szótani és szintaktikai terminusok bizonyító erejének alapján. Mindezek igen előkelő helyet biztosítanak Földi Jánosnak mind az anyanyelven írt magyar-grammatika-írás, mind a hazai magyar nyelvészeti terminológia fejlesztésében.

Gyarmathi Sámuel Nyelvmestere

A magyar nyelvű nyelvészeti terminológia kialakításának történetében új utakat kijelölő Földi János díjnyertes pályamunkájával együtt pályázott a Görög–Kerekes szerkesztőpár felhívására a századvég másik tudatos újítója, Gyarmathi Sámuel „Okoskodva tanító magyar Nyelvmester"-ének első és második „darab"-jával (Kolozsváratt és Szebenben 1794). Könyvében igen fontosnak tartja a *szintaxis* kérdéseivel foglalkozó részt, a „második darab"-ban külön fejezetet szentel neki „Az öszverakásról. De syntaxi" címmel, és hangsúlyozza, hogy könyve „az elsö Syntaxis irása" (1: XIX), illetőleg „első lépése a magyar nyelvmivelésében" (uo.).[93]

Az „öszve rakási okos törvények" „közönséges [általános] fö ſzegelet köve" (2, 6), hogy a gyors és zavartalan kommunikációt biztosítsák: „Valam'enyiſzer gondolatinkat máſokkal közleni igyekezzük, mindenkor az a' tzélunk, hogy azok minket igazán, hamar, és jól meg-értsenek" (uo.). Azaz: „gondolj rendel és világoſon; 's az után beſzélj épen ugy, a' mint gondolſz: az az: rendeld ugy a' ſzókat, a' mint a' gondolatok egymás után következnek, és egy másból függenek, és a' mint máſok téged leg-könnyebben, leg-hamarébb, és leg-tökéleteſebben meg-értenek" (uo., az én kiemelésem: K. F.).

Gyarmathi terminológiai nézeteire már utaltam (20): a magyar nyelvű *mesterszók* újszerűségük folytán ismeretlenek az olvasó előtt, ebből adódóan szövegmegértési nehézségeket okoz(hat)nak. Ezért – tudatos megfontolásból – lajstromozta őket elsajátításuk megkönnyítése végett. Szerinte a *szintaxis* keretein belül csak fokozódnak a nehézségek, mivel a magyar nyelvű *szintaxis* teljesen újkeletű, így magyar műszavai is ismeretlenek, és nem is mindig jól sikerültek.

---

használta. Egyébként Földi definíciója egyértelműen a gyakorlati szükség kielégítéséről tanúskodik: „A' Nyelvkönyv az igaz olvasásra, helyes irásra, és jól szóllásra vezető tanítás valamelly Nyelvben" (29).

[93] Tehát nem a hazai első szintaxisírásról és nem is az első nyelvművelő lépésről van szó, hanem arról, hogy a kérdéskörök jelentőségének megfelelően további írások követik az „elsőt".

„Ezentúl – írja – az egéſz *Syntaxis*ban ki-fogom tenni Déákúl-is a' *Regulákat*, a'mellyeknek elég értelmes Magyari ki-tételeihez nem bízhatom, igen ifju lévén még a Magyar nyelv a' Syntacticus uj Magyar terminusokhoz" (2: 13–14). A felvillantott nehézségek miatt kettős feladatot tűzött maga elé. Az egyik: az új szintaktikai műszók magyarított formájának latin értelmezése, a másik: újak alkotása. A latin értelmezés – nagyon kevés kivétellel – az egész munkán át szerkesztési gyakorlatává válik. Nemcsak az Elöljáró Beszédet állítja az új magyar terminusok latin értelmezésének szolgálatába (I–XXXIII) – ebből a XXIV–XXXIII lapokat a *mesterszó*k latinul értelmezett lajstroma foglalja el –, hanem a főszövegben is léptennyomon találkozunk ezzel az eljárással.[94]

Gyarmathi terminusalkotó eljárásában szakít azzal a hagyománnyal, amely szerint a magyar műszók legtöbbnyire a latin tükörfordításai – természetesen ilyenek is előfordulnak nála –, hanem igyekszik az adott műszó lényeges vonásait, strukturális és szemantikai jegyeit adekvátan tükröző magyar szóval visszaadni. Jellemző példa: a latin *verbum*ot *időszó*nak „fordítja" az alábbi indoklással: „Azért tartottam hellyes névnek az *Időszó*-t, mivel a *Verbum*okba mindenkor bé foglaltatik az idö" (29).[95] Az is igaz, hogy főszövegében egy helyen a *verbum finitum* 'ige' (II. 10), másutt viszont *határos Idő-szó* 'verbum finitum', illetőleg *Határtalan időszó* 'verbum infinitum' (2: 159), (XXVI). A *segítő idő szó* értelmezve: Auxiliara Verbum (XXXI), nyilván a mai *segédigé*nek felel meg.[96]

Még egy általános megjegyzés Gyarmathi *mesterszavai*val kapcsolatban: Mivel Földi díjnyertes pályamunkáját nem ismerte (az abban lévő nézetek jóval Gyarmathi munkájának megjelenése után váltak publikussá), új terminusai időben egybeestek Földiével, így értékük – eredetiség szempontjából – vitathatatlan az esetben is, ha formailag és tartalmilag megegyeznek Földi terminusai-

---

[94] Itt jegyzem meg, hogy az Előljáró Beszédre, illetőleg a *mesterszó*k lajstromára utaló lelőhelyeket – Gyarmathi lapszámozását követve – római, a főszövegre utalókat pedig arab számokkal jelölöm.

[95] Önként adódik ennek az érvelésnek Földiével való összevetése, aki – mint láttuk – szintén *időszó*nak magyarítja a verbumot. „Köz[ös] mindenikkel [a cselekvéssel, a létezéssel és a szenvedéssel] az idö, mellyben az illy változások történnek, ezért méltán nevezhetjük a' Németekkel: *Idő szónak*" (FŐLDI 1790/1912: 82). De: Gyarmathi nem a német mintára (*Zeitwort*) hivatkozik, illetőleg nem annak a tükörfordításával teremti meg a magyar *időszó*t, hanem az *ige* legjellemzőbb vonásának tartja az időbeliség kifejezését.

[96] Egyébként gyakran előfordulnak könyvében következetlenségek. Mutatóban néhány: a *genitivus* hol *birt. j. biró* eset (I, 33), a *nominativus,* hol *Főnév* (II, 9), hol *nevező* (33, II, 20) stb.

val. Ezért nemcsak azokat a *mesterszó*kat tárgyalom – ezek is szép számúak –, amelyek Földinél hiányoznak, hanem a „közöseket" is és azokat is, amelyek bár közösek, de értelmezésük eltér egymástól.

Az utóbbiakkal kezdem. A *declinatio* Földinél *ejtegetés*, Gyarmathinál *hajtogatás* (VII, 84), ami Földinél a *coniugatio* magyar megfelelője volt. Ez utóbbit szerzőnk *foglalás*nak fordítja (VII, 84). Az ugyancsak fontos műszó, a *substantivum* Földinél *főnév*, Gyarmathinál *magánértő* (VIII), az *adjectivum* = *rávetőszó*, *társige*, illetőleg *máſſalértő* (VIII). A *syntaxis* ott *szórakosgatás*, itt *öſzverakás* (XXXI). Az egyetlen *főnév* kivételével ma egyik sem élő terminus.

A következőkben azokat a terminusokat mutatom be, amelyek Földi előtti szerzőknél hiányoztak, és Gyarmathinál szerepelnek. Az *adverbium* szerzőnknél *határzo* (VIII, XXIV). A *praepositio* érdekes módon *Tóldalék* (XII, XXIX, XXX, XXI. Földi különbséget tesz *praepositio* és *postpositio* között, az elsőt *előzgető szó*nak, a másodikat *követgető szó*nak fordítja.) Egyik is, másik is jobb a sylvesteri *előlvető*nél, közülük azonban csak a *toldalék* maradt fenn, de posztpozicionális helyzetben lévő *képző*, *jel*, illetőleg *rag* közös megnevezéseként. *Activum verbum* szerzőnknél a *Tselekvö Időszó* (XXIV; itt a *Tselekvö* az új, Földi *mívelő*nek fordította). *Derivativum: származo* (XXV), az *Etymologia* viszont *Eredetvevés* (XXVI). *Diminutivum: kitsinző* (XXIX; a mai *kicsinyítő* [képző] régies megfelelője). A *Numerus: ſzám* (XXIX), a *Singularis Numerus: Egyes Szám* (XXVI), a *Pluralis Numerus: Többes Szám* (uo.). A *Frequentativum: Gyakorló* (uo., ma *gyakorító*, ez sem a legmegfelelőbb műszó a *-gat*, *-get* képző adekvát funkciójának az érzékeltetésére.) A *Syllaba* magyarítását a *Hang*gal joggal szorította ki a Földi alkotta *szótag* (XXVII). Az *orthographiá*t a mai napig fennmaradt *Hellyes irás*sal fordította (uo.). Még két hangtani műszó: *magánhangzó* 'vocalis' (XXIX), *máſſalhangzó* 'consonans' (uo.). Bár a *Tempus* helyesen 'Idö', az *Idei Más v. Határzó* 'Temporis Adj. v. Adv.' (XXVII), a Loci Adject. Adverb. 'Hellyiek' (XXVIII), a *Hellyi, Más. Hat.* 'Loci Subst. Verb. Adverb.' (XXVII), a Kérdö Névm. Hat. 'Interrog. Pro. Adv.' (XXVIII). Az igemódok: *Jelentö* 'indicativus' (XXVIII), *óhajtó* 'verb.[um] desiderativum' (XXIX) *Kévánó* v. *kivánó mód* 'Modus Optativus' (XXVIII) és *Parantsoló* 'imperativus' XXVIII). A *név* nála is 'nomen', a sylvesteri *tulajdonnevet* ő is a latin *nomen proprium* magyar megfelelőjének írta (1: 47), a *nomen appellativum*, aminek a magyar ekvivalense Sylvesternél – helyesen – a *nomen communé*nek a fordítása: *köznév*, szerzőnknél *közönséges név* (uo., a mai *közös főnév* alakilag a kettő között foglal helyet). Az *Oratio: Beszéd* (XXX) ma is terminus, mint az *oratio* szinonim párjának, a *sermo*nak sikeres átültetése. A *paſſivum verbum: Szenvedő Idöszo* (uo.), a *Persona: ſzemélly* (uo.), a *Punctum:*

Pont (XXX), a *Semicolon: függöpont, pontosvessző,* az *interpunctiót Virgulázás*nak (!) „fordítja" (XXVII). A *Sententia mondás* (9). Az *accusativus* – mint annyi sok másnál előtte, de még utána is: *vádló* (33).

A magyar *esetrendszer, hajtogatás* 'declinatio' (1: 24) tárgyalásánál eltér a klasszikus ókor óta szokásostól. Összesen 4 *eset*et 'casus' (XXV) különböztet meg: *nominativus, genitivus, dativus, accusativus* (1: 33). Tudatosan kihagyta a *vocativus* és az *ablativus* terminusokat, mivel szerinte egyik sincs meg a magyarban. Ezzel szembekerült mind Sylvester, mind pedig Földi álláspontjával (l. 1: 33: 1. jegyzést).[97] A négy *eset* magyarítása teljesen megegyezik Földiével: *nevező, bíró, adó, vádló* (33) azzal, hogy – amint láttuk –, a *nominativust főnévi* jelentésben is használta (II, 9), a *genitivust* pedig *birt. j.* (*birtokos jegy = jel*) értelmezéssel (VI), sőt *nemző szó*ként is (XXIV; mellesleg Sylvesternél is *nemző* a *genitivus*).

Ha a *„birt. j.* rövidítés valóban *'birtokos jegy'* (ɔ: *jel*),[98] és ha ehhez még hozzávesszük, hogy egy másik helyen (1: 24) a *fzó*kat így értelmezte: 'a gondolat jelei', felsejlik előttünk Gyarmathi jelkoncepciójának terminológiai–szemantikai jelentősége. (Vö. Augustinus Aurelius jeldefiníciójával: a 25. sz. jegyzetében írtakkal.)

Gyarmathi Sámuel legsikeresebb nyelvújító–terminusteremtő tevékenysége a *beszéd-részek* írva: *Befzéd réfzeinek* 'partes orationis' (XXIV) megmagyarításában jelölhető meg.

Földi János felosztásától (kilenc beszédrészt különböztet meg) eltérően visszatér a sylvesteri gondolathoz: nyolc beszédrészről ír, felsorolásuk egyezik Sylvesterével. A Földinél megtalálható kilencedik: *czikkely szó* 'articulus' hiányzik a beszédrészek felsorolásából. A nyolc beszédrész közül ötnek a magyar megfelelőjét ő alkotta meg nem a latin tükörfordításával, hanem olyan köznyelvi szavak terminusrangra való emelésével, amelyek a terminusok funkciójának a lényegét – szerinte – a legpontosabban kifejezik. Mai meglétük elfogadtatja velünk szerzőnk idevágó véleményét.

---

[97] Ez is amellett szól, hogy szerzőnk nem ismerte Földi grammatikáját, ellenkező esetben indokolt volna, hogy miért nem veszi át a sok száz éves gyakorlattal megtámogatott esetrendszerét.

[98] Ezt valószínűsíti egy másik helyen olvasható *felkiáltó jegy* 'exclamationis nota' (új terminus!: XXVI, itt már nem rövidítve fordul elő a *jegy!*), sőt *signum* értelmezéssel még további három terminus: *kérdő jegy* 'signum interrogationis' (20) és a *felkiáltó jegy* 'signum exclamationis' (uo.), *apasztó jegy* 'hiányjel' (21).

A *beszédrészek* magyar műszavai megteremtésének a fejlődését a három tudatos nyelvújító eredményeinek az egybevetésével mutatom be. Első helyen szerzőnk „mesterszavait" szerepeltetem, utána Sylvesterét és végül Földiét. Sorjában:

a) *Nomen: Név* (XXIX; *név, név szó*). A *név* szerencsésebbnek tűnik a *névszó*-nál, mivel az utóbbi három *név*nek (*főnév, melléknév, számnév*) összefoglaló neve;

b) *Pronomen: Névmáſſa* (XXIX);

c) *Verbum: 'Idö ſzo'* (VIII), *határozott időszó* (158). Földinél is szerepel a *verbum* magyar megfelelőjeként az *ige*, de nem a mai értelemben, hanem mint a *szó* szinonim párja;

d) *Participium: Réſzelmény* (XXX; *félrész vevő; közlő szó*). Egyikük sem fejezi ki a *melléknévi igenév*nek azt a sajátosságát, hogy mondatbeli szereplése alapján részben *igei*, részben *névszói* természetű. Ezt az *igenév* határozottan érzékelteti;

e) *Adverbium: határzo* (XXIV; *beszédhez való*; *határozó szó*). Tehát Földivel egy időben, tőle függetlenül alkotta meg szerzőnk a műszót.

f) *Conjunctio: Foglalo* (VI), (XIV; *egybefoglalás*; *fűzögető szó*). Sikertelen próbálkozás. Mind a Sylvester, mind a Földi javasolta terminus jobban megközelíti a *kötőszó* funkcióját: mondatrészeket és mondatokat foglal egybe, fűz össze;

g) *Praepositio: Toldalék* (XXX; *elölvető; előzgető* vagy *követgető szó*). A Sylvesterrel meginduló tükörfordítás a „mintanyelv" hatása, amit Földi már – a magyar nyelv sajátságos strukturális vonása folytán – *követgető szó*nak is tart, szerzőnk tehát csak a magyar jellegű posztpozicionális helyzetnek megfelelően használja a mai napig fennmaradt alakban, ami így teljesen eltávolodott az eredeti latin jelentésétől, a latin–magyar kontrasztív egybevetés tehát teljes mértékben érvényesült;

h) *Interjectio: Indúlat Szók* (299; *közbevetés, közbevető*; *közbevető szó*). Tökéletesen fedi a szó affektív–emfatikus funkcióját, nem véletlenül ugyanígy él mai terminológiarendszerünkben is.

A *névmások* rendszerének a kimunkálása is igen szerencsés vállalkozásnak minősül. (A névmások felsorolásánál – mivel egészen mást javasolnak – nem vetem össze Sylvester és Földi adataival a Gyarmathi-féle *Név-máſſokat.*) Tehát a Gyarmathi-féle felosztás: a *possessivus*t *birtokos*nak fordítja, ami a mai *birtokos jelző*n túl a *birtokos névmás* 'pronomen possessivum' alakban ma is

él.[99] További *névmás*ok: *interrogativum pronomen: Kérdö névm.* (XXVIII), *Relat. Pron.: Közlö Névmá ſſa.* (uo., ma: *vonatkozó névmás*). A közlő szemantikailag nem megfelelő, ezért nem is honosodott meg.); *indeterm. pron.: Meghatározatl. Névm.* (XXIX, ma *határozatlan névmás*), *Demonstr. Pron.: Mutató Névmá ſſa* (uo.), *Reciprocum Pronomen: költsönös névmássa* (XXXI, ma *visszaható névmás*), a *Pronomen Personale: személlyi Névmá ſſa v. Névmás* (96, ma *személyes névmás*). Jó pár *pronomen* sikeres átültetésére vall a felsorolás.

Miscellanea: *significatio vocum: a' ſzók jelentése* (XVII, 302). Alfajai: *significatio propria: alapjelentés* (XII, 172), *significatio impropria v. figurata: átvitt jelentés* (uo.). A *transitivum verbum: átható időszó* (11, ma is *átható*), az *auxiliare verbum: segittő időszó* (uo., a mai *segédige* előtagjánál szemantikailag jobb a *segítő*, mivel bonyolultabb igealakok képzését „segíti elő"). Különböző *jegyek* ɔ: *jelek* : *Exclamationis Nota: Felkiáltó Jegy* (XXVI), *Interrogationis Nota: Kérdő Jegy* (XXVIII); ez a két „jegy"-fajta nemcsak a *nota* magyar megfelelője, hanem a *signumé* is: *signum exclamationis* (1: 19), illetőleg *signum interrogationis* (uo.), sőt a *jegy* mellett a *jel* is előfordul: a *distinctionis notae* = *Olvaſo jelek* (XXX), ma olyan *ékezetek*, ahol a magánhangzók hosszúságának vagy rövidségének (*vad ~ vád, hat ~ hát, vet ~ vét)* jelentésmegkülönböztető szerepe: functio *distinctionis*! van; ez a felismerés a magánhangzók fonematikus megterheltségének korai felfedezése! *Comparatio: Hasonlitás* (XXVI, vö. *hasonlító mondat*). *Synonyma: haſonjelüek* (XXVII), de *haſonjelentéſüek* is (1: 28), *homonyma: Sok jelentésü szók* (uo., mind a két terminusban a *jelentés* a szótő). *Impersonale Verb*[*um*]*: ſzemélytelen Idöſzo* (XXVIII, mai *személytelen ige*). *Lexicon: szótár* (XXXII).

A bemutatott terminusok Gyarmathi Sámuel kitűnő nyelvérzékéről, igen produktív terminusalkotó készségéről tanúskodnak, és elvitathatatlanul kijelölik szerzőnk helyét a magyar nyelvészeti terminológia kialakulásának történetében. Mesterszavainak megalkotásánál alapvető szempont volt a magyar nyelv sajátosságainak a figyelembevétele, az ókori klasszikus nyelvektől, a korabeli európai nyelvektől való szerkezeti különbözése. Az eddig tárgyalt tudatos nyelvújítók közül ő függetlenítette magát a leghatározottabban a mintául szolgáló latintól. Erre az alapállásra – a meglévő különbségek hangsúlyozásával – több helyen rámutattam. És – ahogyan ez a tudománytörténetben

[99] Gyarmathi ezt a terminust *birtokos név*nek is fordította (XIV). Mivel azonban a *név* terminust már lefoglalta a latin *nomen* magyar megfelelőjének, ezt az eljárását is következetlenségének a számlájára kell írni. Helyesírásában is felfedezhető némi következetlenség. Egy helyen a *possessivat birtokosok* formában ülteti át (XXIX). A *possessivum nomen*t más helyen szintén *birtokos név*ként szerepelteti (XXV).

lenni szokott – az alapjában helyes elméleti meggondolás túlhangsúlyozása elvi hibához vezetett: a nyelveredet és a nyelvrokonság magyarázatánál egy gyékényre került Otrokocsi és társai délibábos elképzeléseivel, amikor az Előljáró Beszédben az alábbiakat írta: „...az [a magyar nyelv] Napkeleti Nyelv, mellyre nézve külömbözik is nagyon, az Europaiaktol, ellenben pedig ſok dolgokban haſonlo, a'Sido, Káldéai, Samariai, Syriai, Coptica, Szeretsen, és Arábiai Nyelvekhez." (XIII.) A „magyar–héber nyelvrokonság"-hoz való „lecsatlakozás" volt Nyelvmesterének legnagyobb elméleti hibája, és méltán váltotta ki az elméleti igényű nyelvészek bírálatát. Az „önkritika" nem váratott sokáig magára, mégpedig nem meakulpázó jelleggel, hanem tettekben megnyilvánulóan. Öt évvel Nyelvmesterének megjelenése után – tizenhét évvel megelőzve F. Bopp Conjugationssystemjének megjelenését! – jelentette meg Göttingenben az összehasonlító nyelvtudomány terén úttörő jelentőségű munkáját: Affinitas Linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata. Ez az igazi Gyarmathi, a „délibábos kilengés" a „nagy ember nagy árnyéká"-nak minősül.

A Debreceni Grammatika

Ezen a néven vonult be a grammatikatörténetbe az a „Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság", és Bécsben jelent meg 1795-ben, egy évvel Gyarmathi Nyelvmesterének megjelenése után. A „magyar társaság" tagjai Kazinczy Ferenc szerint Domokos Lajos, Szikszay György és Benedek Mihály[100] (Kazinczy F. 1808: XXX).

---

[100] A Magyar Irodalmi Lexikon négy szerzőt (szerkesztőt) tart nyilván. A negyedik: Hunyadi Ferenc (162). Harsányi István a Sárospatakon őrzött Debreceni Grammatika egyik példányán olvasható feljegyzés alapján 7 szerző mellett érvel. A feljegyzés: „NB. Ezen Magyar Grammatikát készítették a Debreceni Református Praedikátorok és Professorok, tudniillik. Tiszt. Hunyadi Ferencz Superintendens, Tiszt. Benedek Mihály, Gál András praedikátorok, Tiszt. Szilágyi Gábor, Kocsis István Professorok és még Domokos Lajos s Szikszay György." (HARSÁNYI I. 1925: 122). Szily Kálmán szerint a debreceni pályaműbírálók (Domokos Lajos városi főbíró, Hunyadi Ferencz superintendens, Szikszay György praedikátor és Benedek Mihály egyházkerületi aljegyző) először úgy gondolták, hogy megjegyzéseket fűznek az egyik kézirathoz (nyilván Földiéhez), aztán „bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek és arányosabbnak látták, ... hogy Benedek Mihály szerkesztése mellett maguk készítsenek (díjtalanul) egyet." (SZILY K. Előszavából, in: FŐLDI J. 1790: 3). Szily tehát 4 szerzőt ismer el, és ezt tette magáévá a Magyar Irodalmi Lexikon cikkírója is.

A Debreceni Grammatika egy időben született Földi János és Gyarmathi Sámuel írásával. Mindegyik az 1789-ben megjelent pályázatnak köszönheti létét. Annak ellenére, hogy a beérkezett pályamunkák közül a „pályabírák" Földi Nyelvkönyvét ítélték a legjobbnak, s ennek alapján Földi a pályadíjul kitűzött ötven aranyból huszonhatot megkapott, mivel „Munkája, [a pályadíjat kitűzők szerint is] a' többiekhez képest leg-arányosabbnak találtatott" (DebrGr. Bévezetés IX), az összes pályaművet megküldték bírálatra a debreceni, a kolozsvári és a nagyenyedi református főiskolák tanárainak. Mivel a debreceniek egyiket sem találták mindenben megfelelőnek, és a pályaművek – alapvetően az 1909-ig lappangó és 1912-ben kiadott Földi-féle Nyelvkönyv kézirata – alapján szerkesztették meg az úgynevezett Debreceni Grammatikát. A szerkesztők erre a tényre nem utaltak, sőt a Bévezetés egyes kitételei azt sugallják, mintha tudatosan elhallgatták volna írásuk fő forrását. Amikor például könyvük hibáinak okára utaltak, arra hívták fel a figyelmet, hogy a munka „ollyan Nyelv Grammatikája, a melly többnyire mindenkor elhagyattatásban vólt, és a mely még soha nem vólt bizonyos Regulák alá ſzedve" (DebrGr. XXIV).

Mintha Sylvester János nem is élt volna, nem is szólva Földi János Nyelvkönyvének tömérdek „regulájáról"! Az egységes nyelvi norma kialakításának a szolgálatába állítandó magyar grammatika szükségességének – egyébként teljes mértékben helytálló – indoklása mögött is ugyanez a gondolat húzódik meg. „Szükséges vólna egy ollyan Magyar Grammatika, a mely Nyelvünk terméſzeti tulajdonságait [objektív törvényszerűségeit] fundamentomosan kifejtegetné, és bizonyos Regulák alá ſzedné: azutánn pedig, hogy azt az egész Haza bévenné, és mind írásbéli, mind beſzédbéli Magyarságát, a szerént intézni jónak ítélné" (XXIII). „Szükséges volna"?! Kezükben volt!

Az is meghökkenti az olvasót, ahogyan a könyv „sok felfedezései"-nek újszerűségét értékelik, és a hazai nyelvtanirodalom korábbi eredményeit teljes mértékben figyelmen kívül hagyják: „... meg kell gondolni, hogy sok felfedezéseibenn, első jeget tört, 's minden nyom nélkűl kellett lépnie" (XXVI, az én kiemelésem: K. F.). Egy szót sem ejtenek Földi János díjnyertes pályamunkájáról, de Gyarmathi Sámuel pályázatáról sem! Mert az alábbi homályos utalás „bizonyos környűlállás"-ra nem pótolja a forrásra való pontos utalás hiányát: „Azt ugyan mondhatjuk, hogy minden előre való ſzándék nélkül, mintegy tsak történetből kerültünk belé ebbe a munkába... bizonyos környűlállás, a mely már sokak előtt tudva is lehet [!], belé vitt minket ezen valóban unalmas és ſzövevényes foglalatosságba" (XXIV).

Földi tudomást szerzett a díjnyertes pályamunkája körüli „bonyodalmak"-ról, kéziratának és a Debreceni Grammatikának a „kapcsolatá"-ról, ami sértette önérzetét, és kemény hangon ítélte el a „Nyomtatók kupeczségeket" és az „Íróknak betstelenségeket". Elkeseredett hangú levélben küldte meg 1795. október 4-én az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak az abban az évben kinyomtatott Debreceni Grammatikát, „mellybe – írja – az én Grammatikám is belé olvasztódott" (PERÉNYI J. 1918: 40). Sokatmondó a levél további része is, érdemes hosszabban idézni belőle: „Készen van egy magyar Poesisem, mellyet még Grammatikámmal együtt készítettem volt. A főbb Grammatikaírók közzül egy sem írt Poesist, tsak én. Ezért sokan sürgetnek, hogy adjam ki. De nyomtatóm erre sints. Sőt ha nyomtatóm volna, nem ártana még az én Grammatikámnak is világosságra jönni. De hogy én a legjobb munkával illy szerencsétlen vagyok, nem tehetek róla... Még is szükség eggyet megvilágosítanom, hogy kapnék én is nyomtatót, mint mások, ha a nyomtatásért magam fizetnék. De én soha életemben nyomtatásért fizetni nem akarok, minthogy tőlem nem is tellik... Utálom a Nyomtatóknak a mi Hazánkban uralkodó kupeczségeket, és az Íróknak betstelenségeket s munkájoknak sikertelenségét. Nagyon sért e Grammatikámban való erőszakos megtsalattatásom is" (Uo.; az én kiemeléseim: K. F.).

Ez világos beszéd! A „bizonyos környűlállások" egyértelmű értékelése, a debreceni irodalmi, tudományos „közállapotok" vitathatatlan tényekre alapozott elítélése: a legjobbnak ítélt kéziratot nem nyomtatják ki, hanem az – minden megjegyzés, a rá való utalás nélkül – „belé olvasztódott" egy „valóban unalmas és szövevényes foglalatosságba", illetőleg annak kinyomtatott termékébe. Ha valaki meg tudta volna állapítani, hogy pályamunkájából debreceni bírái mennyit oroztak el és olvasztottak bele az általuk szerkesztett – név nélkül megjelentetett – Grammatikába, úgy erre Földi lett volna a legalkalmasabb.

A debreceniek a Grammatikát nem a magyar nyelvet megtanulni szándékozó idegenek számára írták, hanem „azon igyekeztek", hogy „a Magyar Nyelv természetének titkait magoknak a Magyaroknak felfedezzük, változásinak elrejtezett okait, benne lappangó Reguláit felkeressük 's Nap-fényre hozzuk" (XVIII).

Még egy általános megjegyzés: Míg a századvég mindkét nagy grammatikusa a terminusok tudatos megmagyarítására törekedett, addig a debreceniek tudatosan szembehelyezkedtek a nyelvújítási törekvésekkel, és ez a meghatározó magatartásuk rányomta a bélyegét az egész munkára. Újításellenességük már a

könyv címéből és a címadás indoklásából is egyértelműen kiderül: míg Földi könyvének címe *Nyelvkönyv*, és szinonim párja, a *grammatika* az előbbi értelmezésére szolgál, Gyarmathi könyvében – és a könyv címében is – „lefordítja" a *grammatikát* és csak *nyelvmester*t használ, addig a debreceniek könyvének címe: „Magyar grammatika", és az indoklás költői kérdésként tűzi tollhegyre az új szakkifejezések „koholóit": „mi szükség [egyebek mellett] a *Grammatika* helyett újakat 's ſzokatlanokat koholni? holott amazok is tsak ollyan Magyar Szók, mint ezek, és ezeket is ſzintúgy érti minden Magyar [?!], mint amazokat" (XVI). Ehhez nem kell kommentár![101]

A Grammatika felosztása: 12 „Rész"-ből áll. Az 1–2 *hangtan*i kérdésekkel (1–14), a 3–11 *szótan*iakkal (15–179) és a 12. a *szintaxis*sal foglalkozik (179–224). Ezek közül csak a *syntaxis*nak van magyar megfelelője: *elrendelés* (233). A *hang* (2) és a *szó* (15) előfordul a könyvben, de a velük foglalkozó részdiszciplína magyarul nem.

1. A *hangtan* körébe tartozó megállapítások: A *hang*okat (2) két nagy csoportba osztják: *Magábanhangzó* 'vocalis' (235) és *mássalhangzó* 'consonans' (uo.). A *magánhangzó* terminusról tehát tudnak, de elvetik, mert az „egészen mást teszen" (4), de hogy mit, arról nem szólnak. Ugyanígy vitatják a *kettőshangú magában hangzó* 'diphtongus' (234, 235) magyar hangrendszerbe tartozását vallók igazát, mert a „kimondás megmutatja, [hogy azok] szintén ollyan tiſzta, minden elegyedés nélkül való és egygyes Hangok légyenek, mint akármellyik más magábanhangzó" (4). Ebben tévedtek.[102] A *magábanhangzók* osztályozásánál megkülönböztetik a *velár*isokat a *palatal*isoktól, de a helyettük használt

---

[101] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyetlen magyar terminust sem használnak a szerkesztők, átveszik azokat, amelyeket már nem tartanak „szokatlanok"-nak, néha újakat is alkotnak – közöttük nem egy „teljesen szokatlan", ezért nem is honosodtak meg javasolt műszavaik –, de tudatosan nem is törekedtek erre. Az egyes terminusok bemutatásával igyekszem illusztrálni álláspontjukat. Az újításellenességüket indokló idézet „fejükre olvasásá"-val azt sem akarom mondani, hogy a már idézett megbecsülendő eltökéltségük, „a magyar nyelvben lappangó regulák napfényre hozása" teljes fiaskóval végződött. Vannak megszívlelendő felfedezéseik, és amennyi ezekből a terminológiához kapcsolódik, az alábbiakban kitérek rájuk.

[102] Egyébként a *diphtongus*t *kettőshangú mássalhangzó*-nak (*gy, ly, ny*) is fordítják (234), sőt az *affricata* is ezt a magyar nevet kapta (6–7), annak ellenére, hogy észrevették a *t* + *sz* = *c* képlet eredménye „néha … szintén ollyan tiszta és Egygyeshangú, mint a Deák *c*" (6). Hasonlóan nyilatkoznak a *ds*-ről (ma *dzs*) is. Példájuk: a *d'sida* szóban „a *d* és *'s* valósággal összeolvadnak" (uo.). Helyes fonetikai megállapítás és ennek teljesen ellentmondó terminushasználat! Következetlen és meglehetősen „szokatlan" ennek a nehézkes terminusnak az alkalmazása, ezért nem is honosodhatott meg.

erőshangúak, *keményhangúak*, 'dura vocalis' (234), illetőleg *gyengébbhangúak* 'mollis' (uo.) legalább annyira nem jellemzők fonetikai–fonológiai szempontból, mint a helyettük meggyökeresedett *mélyhang*ok, illetőleg *magashang*ok. A *sógoros magábanhangzó* 'affinis' (236) teljesen elhibázott alkotásuk, mivel az nem egy hangnak a jellemzője, hanem a magyarra jellemző hangok kapcsolódásának (*magánhangzó-illeszkedés*) a törvénye, amit példájuk *látlak*, *nézlek*: 93) tanúsága szerint helyesen ismertek fel. Ez a törvény az ugyancsak sajátosan magyar *vocalis harmonia* (magyar terminusuk nincs) törvény folyománya, aminek felismerése szintén jó megfigyelésre vall: „... minden igaz Magyar Szavainkbann, vagy tsak tsupa kemény, vagy tsak tsupa Gyenge Magábannhangzók [itt nagy kezdőbetűk] találtatnak" (143). „Ezek ſzerínt a Magyar Szók kétfélék, vagy kemény vagy Gyengehangúak [megint nagy kezdőbetű]. Tsak az *i*nek [*veláris i*] van ez a tulajdonsága, hogy mindakét rendbéliekhez ſzokott járúlni" (uo.). Ugyanezt állapítják meg az *e*-ről (*ë*, ill. *é*) is (*tehát* és *néhány*-féleségek), ezért ezeket a hangokat *elegyes természetű*eknek 'mixtis generis' tartják (uo.). (A *veláris i*-t máshelyütt *közép termé ſzetű*nek mondják: 7.) Még egy helytálló hangtani megfigyelés rossz magyar terminusajánlattal: „... a *Szolga Magábannhangzó*k [*ejtéskönnyítő magánhangzó*k (94): *szolgabetű*k 'servilis' (236)]; mellyek tsak a könnyebb kimondásért vevődnek fel" (94).

A *mássalhangzó*t 'consonans' (5, 235) nyilván Földi kéziratából vették át, bár nem teljesen kizárt, hogy Gyarmathi egy évvel a Debreceni Grammatika megjelenése előtt napvilágot látott könyve is – ahol szintén *mássalhangzó* a *consonans* – kezük ügyébe kerülhetett, mielőtt kéziratukat lezárták. A *kettőshangú mássalhangzó*t (*gy*, *ly*, *ny*) megkülönböztetik a *kettős betű*től (*sz*: 235). A *kettőshangú mássalhangzó* terminus indoklása: a *gy*, *ly*, *ny* hangokban az *y*-nak ugyanez a funkciója, mint a *gj*, *lj* és az *nj* hangkapcsolatok esetében a *j*-nek (uo.).

Szólnak továbbá a *megkettőztetett mássalhangzók*ról: *emberrel*, *mézzel*: uo.), a *folyó és könnyű kimondású betűk*-ről 'liquidae': *l*, *m*, *n*, *r*: uo.), a *szi ſzegő*kről, *szi ſzegő betű*kről 'sibilantes': *s*, *sz*, *z*, ide sorolják az *affrikáták*at is: *ts*, *ds*, *dz*: 236). Az *ajak betű* 'labialis': *b*, *f*, *m*, *p*, *v*: 233, 236). A *végbetű* 'finalis' (237: ma *szóvégi mássalhangzó*).

A *consonans*okat tárgyaló rész lényegesen gyengébb a *vokálisok*at tárgyalóénál. Egyetlen napjainkig fennmaradt terminust tartalmaz: *mássalhangzó*, ez is átvétel. Keverednek benne a terminusok: a beszédhangokat hol *hang*nak, *hangzó*nak, hol *betű*nek írják.[103] Egyetlen helyes fonetikai megállapításuk: az *affrikát*át „tiszta és egyhangú" mássalhangzónak tartották, mivel azonban ezt a mással-

[103] Ez alól két kivételt találtam, ahol ma is *betű* az általuk használt terminus: *nagy Betű* 'ua' (13) és *dűlős betű*, vagy *dűlő betűk* 'kurzivált betűk' (131, illetőleg XXVI).

hangzót is *diftongus*nak vélték, amelyet hol *kettőshangú magábanhangzó*nak (*vocalis*), hol *kettőshangú mássalhangzó*nak (*consonans*) fordították, kategóriazavart okoztak. Egyébként is a helyes fonetikai megfigyelés jelentőségét csökkentette a vele szembe kerülő ajánlott terminus „*k e t t ő s h a n g ú*" jelzője.

Még két általános hangtani és egy helyesírási terminust kell megemlíteni – mind a kettő átvétel –, amelyek gyökeret vertek. Az egyik a *helyesírás* 'orthographia' (8, 236, de másutt: *helyes leírás*: 10), a másik a szintén átvett *szótag* 'syllaba' (236), de *tag* is (142). Az utóbbinál viszont a jó terminus kerül szembe a helytelen értelmezéssel, pontosabban: nem tartják magukat a szerkesztők következetesen az általuk adott definícióhoz: „Ez a nevezet: *Szótag* tsak a több Syllabájú szókra nézve alkalmatos: mivel tsak ezeknek vagynak részei, vagy tagjai [!], az egy Syllabájú szónak pedig nintsen tagja; élhetünk mindazáltal véle, míg valaki alkalmatosabbat talál" (8). Ugyanakkor *egytagú név*ről is olvashatunk a könyvben (142), ami következetlen terminushasználat is, mert az = *egytagú szó*.

A *Kötő* (*Jegy*) 'signum unionis' (233) útban van a *kötőjel* felé. A *paragraphus*t ők fordították először *tzikkely*nek (236).

2. A *szótan*t tárgyaló rész a leghosszabb: 164 lapra rúg. A legrészletesebb „A magyar Beszédnek Részeiről" 'pars orationis' (15–164) szóló fejezet, ezen belül viszont „A Nevekről" 'nomina' (18–74) és „Az Igékről" 'verba [finita]' (74–123) szóló részek.

A *beszédrészek* felosztásánál a donatusi–sylvesteri elveket követik. Az alábbi módon indokolják, miért térnek el Földi felosztásától, aki az *articulus*t 'czikkely szó' beszédrésznek tartja, és ezzel együtt kilenc *beszédrészt* tart nyilván. „Hogy egy Névmással sem élünk a Nevek Nemeinek kijelentésére, és ezen értelemben *Articulusunk* nintsen [!], azért nem adódott neki név" (190). Ez így nem pontos fogalmazás, mert „adódott név" a mai *határozott névelő*nek: mivel a *névmások* közé sorolták, ezért a *mutató névmássa* nevet adták neki: „de bizonyos, hogy ezt a Mutató Névmássát, *a*, *az* sokſzor eleibe teſzſzük a Neveknek... ollyankor, mikor valamit egyebektől... megkülönböztetünk, vagy különveſzünk p.o. *a* tornyot látom" (190). Ilyen okfejtés folytán nevezik „ezt a Mutató Névmássát, *a*, *az*" „Megkülönböztető Névmássának, vagy tsak magában: Megkülönböztetőnek" (uo.). Ezt egyébként ők is észrevették: „A megkülömböztetett Állapotú Nevekhez pedig mindenkor Ragaſztékos [tárgyas ragozásban lévő] ... Igék kívántatnak" (201). „V a l ó i g a z – folytatják –, h o g y e z a N é m e t e k M e g h a t á r o z ó A r t i c u l u s s á n a k s o k a k b a n m e g f e l e l: de Meghatározónak azért nem neveződött: mivel ezen nevezet már másra fordítódott" (uo., az én kiemelésem: K. F.). A magyar nyelv egyik sajátossága a *határozott* (náluk: *megkülönböztetett*) *tárgy*at vonzó

tárgyas igeragozás, a tárgy *meghatározott* voltát pedig a *határozott névelő* fejezi ki. Az ellenkezőjéről (*határozatlan tárgy*) is szót ejtenek: „Mikor valamiről átaljában, széles értelemben... szóllunk: akkor a Megkülönböztetővel nem élünk p.o. *vizet hoz*" (193). Mivel azonban a latinban nincs articulus – a fenti logika szerint –, ezért a magyarban sincs szükség egy külön beszédrészre, a *határozott névelő*-re, ami ezt a magyar sajátságot formailag kifejezné, hiszen a német *der*, *die*, *das* is elsősorban – de nemcsak, ezt ők is észreveszik – a szavak nemének a megkülönböztetésére szolgál! Ezért térhettek el a kezük ügyébe került Földi-féle kézirat idevágó részétől. Ez visszalépés az előzményekhez képest, még akkor is, ha Földi articulusfordítása nem sikerült, de Gyarmathi műszava (*névelő*) ma is él!

A beszédrészeket Földi és Gyarmathi felosztásával egybevetve mutatom be.[104]

a. Külön kiemelem az *Ige* terminust, ami először – és a könyvben következetesen használva – fordult elő a magyar grammatikában mint a *Verbum* [finitum] magyar megfelelője (234). Mint láttuk, Földinél és Gyarmathinál is *időszó*. Az igefajtákhoz tartozó *Segítő Ige* 'Verbum Auxiliare' (186, 236) megjelenéséről is ugyanez mondható: első lépés a *segédige* felé vezető úton. A *lételt jelentő Ige* (76) '*létige*' státusza ugyanez. További beszédrészek:

b. *Nomen*: *Név* (235; *névszó*; *név*);
c. *Pronomen*: *Névmá ſa* (235; *névváltó szó*; *névmás*);
d. *Participium*: *Ré ſzesülő szó* (vagy) *részesülő* (236; *közlő szó*; *részelmény*);
e. *Adverbium*: *Határozó* (234; *határozó szó*, *határzó*);
f. *Prae- et Postpositio*: *Elölutoljáró* (234, de *Részecske* is: 171, meg *Toldalékszó* is: 123, ami mind a *rag*ok, mind a *névutók*, mind az *igekötő*k összefoglaló neve: *ba*, *be*, *alul*, *felül*, *alá*, *által*, *közel*[megy], *fenn*[marad]-félék: 123, 124, 126, 129; *előzgető v. követgető szó*; *toldalék*);
g. *Coniunctio*: *Egygyüvéfoglaló*, *foglaló*, *egybefoglaló* (233; *fűzögető szó*; *foglalás*);
h. *Interiectio*: *Közbevetni való*, *Közbevető*, de *Részecske* is (171, 234); *közbevető*; *indulatszó*).

Az összevetés alapján azonnal szembeszökik, hogy a debreceniek a nyolc beszédrész magyar megfelelői közül hat esetben eltértek a Földi-féle forrásszövegtől, és három műszavuk teljesen megegyezik Gyarmathiéval (*név*, *névmássa*, *határozó*), 3 pedig közeláll Gyarmathiéhoz (*részesülő szó*, *részesülő* ~

[104] Az egyes terminusok egybevetésénél a sorrend: DebrGr., Földi, Gyarmathi.

részelmény; *foglaló ~ foglalás*; *toldalékszó*). Az eltéréshez nincs elfogadható magyarázat, a közelítéshez pedig még megjegyzés sem! Mert a felsoroláshoz, illetőleg az abban foglalt terminusok magyar értelmezéséhez fűzött megjegyzésük egyáltalán nem kielégítő: „Lehetne vitatni, hogy ezek [a saját terminusaik] alkalmatosabbak az effféléknél: *Névváltó*, *Időszó*, *Réſzelmény*, 's a t.; de t a n ú l t é s e r á n y o s e m b e r e k e t , n e m i l l i k i l y e n t s e k é l y s é g e k n e k o l v a s á s á v a l f á r a ſ z t a n i" (16; az én kiemelésem: K. F.). A „tanúlt és erányos embereket" éppen az érdekli, hogy a szerkesztők miért tértek el ilyen nagy mértékben az írásuk alapjául szolgáló szöveg terminushasználatától.[105]

Ilyen nagymértékű eltérés, illetőleg egyezés, meg hasonlóság a másik szerzővel egyébként nem lehet véletlen műve! Mégis látták Gyarmathi könyvét?! Ha igen, akkor miért nem vették át tőle az általa alkotott igen jól sikerült *indulatszó* terminust, ami szemantikailag tökéletesen megfelelt a debreceniek által megfogalmazott definíciónak is: „A melly ſzótskákkal, tsudálkozásunkat, kívánságunkat, és más indúlatainkat szoktuk kijelenteni, és azokat más ſzavainknak, vagy eleibe, vagy közibe vetjük: azokat nevezzük... Közbevetőknek" (141). Ha ilyen markáns vonásokkal megrajzolták funkcióját, miért nem a neki megfelelő nevet választották? Egyszerű a válasz eljárásuk indoklására: „a Deákokat követvén" (uo.)! Ez egyértelmű ú j í t á s e l l e n e s s é g , és v i s s z a l é p é s Gyarmathi eljárásához és eredményeihez képest. Ez annál inkább szembetűnő, mert az általuk megadott 12 fajtájuk között a többség (10) indulatot jelöl meg: *örvendezők*, *panaſzlók*, *óhajtók*, *irtódzók*, *tsudálkozók*, *ditsérők*, *ellenzők*, *előzők*, *gúnyolók*, *bosszankodók* (uo.).

Néhány megjegyzés „A magyar Beszédnek Részeiről" című fejezethez:

A *beſzéd* terminus nincs értelmezve (22), de a szövegösszefüggés 'oratio'-t sugall (uo.). Más helyen viszont a *nyelv* szinonim párjaként használják: *beszéd* vagy *nyelv* (15). Az 'oratio' értelmezése egybevág Sylvesterével (SylvGr.). A később olyan fontos terminusokká váló *nyelv* és *beszéd* összevegyítése visszalépés Földi egyértelmű *beszéd*értelmezéséhez: 'sermo' (FŐLDIGr.: 57) képest, nem is szólva itt részletesebben a *nyelv*nek már 1470-ben 'idioma' (SermDom. II. 15), illetőleg Sylvester és Dévai következetes értelmezéseiről: 'lingua' (SylvGr.: 1, 21, illetőleg DévaiOrth.: 99, 319 kk.).

A *nomen* 'név' értelmezése a terminus és a definíció sajátságos keverése: Gyarmathi terminusát veszik át, de az értelmezés Földi *név szó*jának felel meg:

---

[105] Ez az ambivalens megjegyzés azt is jelzi, hogy a debrecenieknek nem volt szívügyük a nyelvészeti terminológia kialakítása és fejlesztése, az „ez is jó, meg amaz is"-magatartás ugyancsak szembeállította őket a tudatos magyar terminológiafejlesztőkkel.

„Névnek mondjuk – írják a debreceniek – az ollyan szót, melly vagy magát valamelly dolgot, vagy pedig annak mineműségit jelenti, p.o. *torony, magas*" (18). A *név* tehát – szerintük – nemcsak 'nomen', hanem *melléknév* is. Ugyanakkor a *nev*eket csak két csoportba osztják: *Tulajdon Név* 'nomen proprium' (236) és *Közös Név* 'nomen commune' (234). A Földi-féle *névszó* ezzel szemben a mai értelemben vett átfogó megnevezés, magában foglalja mind a *főnev*et 'substantivum' (FöldiGr. 97), mind a *rávető szó*t vagy *társigé*t 'adiectivum' (uo.; ma *melléknév*), mind pedig a *számláló szó*t 'numerale' (uo.; ma *számnév*). A debreceniek a *számnev*et *számot jelentő név*ként használják, nem lajstromozzák a *név* alfajaként, szerintük a „Mássalérthetők közé tartoznak" (46). A *Mássalérthető* egyébként Gyarmathi sikertelen magyarítási kísérlete az *adjectivum*ra (GYARMATHI S. 1794: XIV); ugyanígy van lajstromozva a debrecenieknél is (235).

A *Pronomen* náluk is *Névmássa* (235), mint Gyarmathinál. Felosztásuk közül kettő időtállónak bizonyult: *Kérdő Névmássa* 'interrogativum pronomen' (234) és a *mutató névmássa* 'pronomen demonstrativum' (235; csakhogy ez a „*Mutató Névmássa*" nem az *ez, az, ilyen, olyan* stb.-féleségek terminusa, hanem a mai *határozott névelő*é: 190; l. fentebb). A névmások között találkozunk még egy jól sikerült *névmássá*val: a *senki, semmi* stb.-féleségek terminusa náluk *tagadó névmássa* (196), amit nem értelmeztek, nem is lajstromoztak, és hiányzik a *névmások* felsorolásából is.

A *szó*, írva: *fzó* szerepel a könyvben (15), de nincs értelmezve. Ugyanígy jártak el az *összetett szó* és az *egyszerű szó* esetében is. Az *öfzvetett, öfzvetevődött* megvan ugyan a lajstromban 'compositum' értelmezéssel (235), az *öfzvetétel* (174) és *az öfzvetett fzó* (177) viszont nincs. Az *öszvetett* ellentéteként az *egyfélé*, vagy az *egyfzerest* javasolták, jobbnak tartották az *egyszerű*nél 'simplex', mivel ez utóbbi „annyit tészen, mint *sine plica*" (17). Véleményük: csak a kettő vagy több elemből álló együttesek lehetnek *compl e x* -ek, az egyből állót lényegében helytelenül nevezik *simpl e x* -nek, mivel nincs mit mivel *összekötni, összefonni* (*plecto, pleco*), ezért „tészen az *egyszerű* annyit", hogy *sine plica*. (Uo. vö. a *syllaba* ~ *szótag* terminussal kapcsolatos érvelésükkel.) Nem tudom, melyik szerzővel vitatkoztak *egyszerű* terminusuk miatt, mert Földi a *simplex* magyar megfelelőjének az *eggyes*t tartja (FöldiGr. 84), Gyarmathi pedig csak az *öszverakott*at, illetőleg az *öszveragadt*at használja (GYARMATHI S. 1794: 8, XXV). Mindezekkel együtt az *egyszerű szó* az ellentéte ma is az *összetett szó*nak. Egyébként ide kívánkozik annak a megjegyzése is, hogy ugyanezen „érvelés" nyilvánul meg – az 1767-ben már szótározott *Zótár* 'szókat magyarázó könyv' (PPB. *Lexicon* c. a) és 1781-ben *Szó-tár* alakban szereplő 'a

szavak jelentését feltüntető, rendszerint ábécérendbe szedett szógyűjtemény (M. Hírmondó 245: TESz.) és a Gyarmathi felújította – *szótár* terminus elleni fellépésükben: A „*Szó-Tár, Lexicon*" (324) elleni érvelésük: „*Tár* tehát... nem teszen mindenféle gyűjteményt, hanem nevezetesen *élést*, élelemre való jószágot" (uo.). „Tár... egyedül tsak ollyan dolgoknak gyűjteményét jelenti, a mellyek enni innya valók" (uo.). A *szótár* egyébként értelmezés nélkül előfordul Földinél is (14), de Gyarmathi értelmezte először (GYARMATHI S. 1794: XXXII.). Ugyanilyen alapon vitatják a *fegyvertár*, *kincstár*, *könyvtár*-féleségek helyességét, illetőleg létjogosultságát (uo.). Mindezek ellenére a *szótár* terminus kiállta az idők próbáját a *fegyvertár*ral, a *kincstár*ral és a *könyvtár*ral együtt, és a szükséges újítással szemben tanúsított konzervatív magatartásuk méltán váltotta ki a neológus tábor kemény kritikáját! Hasonló sorsra jutott a *nyelvművelés*t elvető nézetük, ami szerint „*A' Magyar Nyelv mivelése*, e helyett, kipallérozása, javitása, 's a t. Nem lehet helybe hagyni; mert nints Példa reá semmi más afféle szóllásokban, ahol a *mivelés* elő-fordul" (318).

A *derivatio*t *származtatás*nak fordítják (236), ez utóbbit egyébként a *szók formálódás*ának szinonimájaként is megemlítik (142). Ma ezt *szóképzés*nek mondjuk, a *képző*vel alkotott új szó mai nevében azonban előbukkan a *származékszó* a *képzett szó* szinonimájaként (MMNyR I, 333).

A *tiltás* (215) és a *tiltást jelentő szótska* (uo.) nincs ugyan értelmezve és lajstromozva, mindenesetre a *tiltó szó* előzménye ugyanolyan tartalommal, csak egy kissé „terpeszkedőbb" formában. Földinél *tilalmazó fzó*, Gyarmathinál *tilalmazók*.

A *kitsinyítő* 'diminutivum' (43, 234) ma is ugyanígy hangzik, és ugyanazt jelenti. Földinél és Gyarmathinál hiányzik.

A *jegy ~ jel* fontos szemiotikai terminus – az említett *kötőjegy*en kívül – náluk is még több helyen előfordul: *Szaggató jegy* 'signum interpunctionis' (236, de 'signa distinctionis' jelentéssel is: 353), *többes jegy* (34; nincs értelmezve, nem *ragaszték* > *rag* tehát, hanem *jegy* > *jel!*), az átvett: *kérdőjegy* 'signum interrogationis' (234), *kihagyó jegy* 'apostrophus' (236), *általvivő jegy* 'elválasztó jel' (uo.), *felkiáltó jegy* 'signum exclamationis' (233), *felhozó jegy* 'signum citationis' (uo.), *nyugtató jegy* 'pausa' (234, 235; ma *gondolatjel*). Úgy tűnik tehát, hogy a *jegy ~ jel* általános szemiotikai jellé váló hajdani használata olyan mélyen beivódott a grammatikai-terminológiai gondolkodásba, hogy a debreceniek is fontosnak és nem „szokatlan koholás"-nak tartották! Földinél különböző *jel*ek, Gyarmathinál pedig különböző *jegy*ek olvashatók.

„Az *Igék*ről" (*Ige* 'verbum finitum': 234) szóló rész tartalmaz legtöbb átvételt Földi terminusaiból. A legszembetűnőbb eltérés: míg Földi (de Gyarmathi is)

*időszó*val adja vissza a *verbum*ot, addig a debreceniek következetesen az *igé*t használják, mégpedig a mai értelemben a latin terminus magyar megfelelőjeként.

Az *igeragozás* náluk – Földivel egyezően – *Hajtogatás* 'conjugatio' (76; Gyarmathinál *foglalás*). A műszó nem szerencsésen kísérli meg a *conjugatio* magyarítását, pontosabban: annak fordítását, a szó szerinti áttétel is inkább a *declinatio* fordításának felelne meg. Definíciójuk viszont egyértelműen érzékelteti az igei jelleg fő vonásairól kialakított nézetüket: „Mind a Mód és Idő, mind pedig a Szám, és Nevek, bizonyos változásokat kívánnak az Igékbenn; és mikor valamelly Igét az említett Módok, Idők, Számok és Személlyek ſzerínt változtatunk: ezen változást nevezhetjük: *Hajtogatásnak*" (76). Abban is igazuk van, hogy határozottan felemelik szavukat a „hajtogatástobzódók" ellen, akik az általuk megfogalmazott igeragozási rendszer legáltalánosabb kategóriáinak abszolutizálásával igen sok hajtogatást különböztettek meg: „Némelly Irók... ſzerfelett megsokasították a Hajtogatások ſzámát; ki tizenkét, ki huszonnégy, ki ennél sokkal több Hajtogatást is ſzámlálvánn; f e l e t t é b b e l r a g a d t a t v á n n , N y e l v ü n k n e k , m á s N a p k e l e t i e k k e l v a l ó e g y b e h a s o n l í t á s á t ó l" (81; az én kiemelésem: K. F.). „Nem a Hajtogatás téſzi ezek [a különböző igealakok] között a különbséget, hanem mindeniknek az ő különböző végezetje [*személyes ragasztékja*: *igei személyragja*]" (82). Ha ez így igaz – folytatják – „... Több Hajtogatást egynél Nyelvünkbenn tartani nem is lehet; mivel a ki egygy Igét tud Nyelvünkbenn, mind a Tselekvő, mind a Szenvedő Formábann hajtogatni; a szerínt bánhatik, az attól származott, vagy akármelly más Ígével is" (uo.).[106]

Az *igeformák* tárgyalásánál legtöbb esetben átveszik Földi terminusait az alábbi eltéréssel: a *verbum activum*ot Földi *művelő*nek magyarítja, a debreceniek – a magyar terminológiatörténetben elsőként *tselekvő igé*nek fordítják (236). (NB: az *activum* Gyarmathinál is *Tselekvő*, csak nem *ige*, hanem *időszó*. Az *activum* továbbképzett formája Földinél *míveltető* 'factitivum', náluk: *Tselekedtető* 'verbum actionem per alium procurandam vel procuratam denotans' (uo.). A *verbum frequentitativum* magyar megfelelője *Gyakorlást jelentő*, de *Gyakorló* is (166, 83; Gyarmathi is *gyakorló*t használ). A *verbum potentiale*: *Tehető* (236; Földinél a maihoz közelebb álló: *ható, hető*). A *verbum transitivum*: *Általható ige*, *másraható* (119, 235). Gyarmathinál már megjelenik a *transitivum* magyar ekvivalenseként az *átható*, de nem az *ige*, hanem az *időszó* jelzőjeként), ami – egyébként – nem a legszerencsésebb terminus, mivel a benne szereplő *ható* le

[106] NB: Jó megfigyelésre és nyelvtörténeti ismeretekre vall, hogy észreveszik az igék „különböző végzetjei": *m*, *d*, *a* stb. és a *birtokos személyjelek*, náluk *névmássa béli ſzemélyes ragaſztékok* (*enyém*, *tied* stb.) közös eredetét (85).

van foglalva a *potentiale* számára. A *Verbum Auxiliare*: *Segítő Ige* (236; Gyarmathinál *segittő időszó*) útban van a *segédige* felé. Az *Impersonale Verbum* Gyarmathi terminológia-rendszerének része *Személytelen Időszó* alakban. A terminust a debreceniek *személytelen igé*nek (120) fordították, de nem értelmezték, nem is lajstromozták, mivel az volt a véleményük, hogy ilyen nincs a magyarban. Ebben tévedtek. Ma is *személytelen igé*nek nevezzük a csak egyes szám harmadik személyű alakban, rendszerint alany nélkül használt, különösen a légköri jelenségeket kifejező igéket, mint *havazik*, *esik*, *villámlik* stb. Gyarmathi jobb megfigyelőnek bizonyult! Az viszont a debreceniek helyes megfigyelésére utal, hogy felfedezték a magyar igeragozási rendszerben is meglevő többtövű igéket: *vagyok*, *leszek*, *levő*, *alud* (*sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék), és *Rendetlen Hajtogatású Igék*-nek nevezték őket (121). Ma *rendhagyó ragozású igék*.

A *syntaxis* a debreceniek „nyelvérzéke" szerint *Elrendelés* (XXV, 233). A legkevésbé sikerült műszókísérlet a *syntaxis* magyarítására: Földi *szórakosgatása*, de az *öszvekötés* is 'szintagma' sokkal jobban érzékelteti az eredeti görög jelentéstartalmát. Ugyanez mondható a Gyarmathi használta *összverakás*ról is. A debreceniek *elrendelés*e etimonjának (*rend*) a szb.-hv.-ban *rêd* felel meg. Ennek egyik jelentése 'elrendezettség' (TESz.). 1588-ban a *rendelő* főnév: 'aki elrendez' (Cal. 332), de a 17. században Pázmány az *elrendelés*t már a *rendelkezés* 'Bestimmung' szinonim párjaként használja (Préd. 23: NySz.), és ez a jelentésváltozás a kálvinizmus *eleve elrendelés* 'predestinatio' tanába torkollott. Teljesen érthetetlen a debreceniek terminusalkotása definíciójuk után: „Mikor a Beſzédnek, vagy ugyan azon féle, vagy külömböző Réſzeit [beszédrészeket] egymással, valamelly Nyelvnek terméſzete és tulajdonsági ſzerínt, úgy ſzerkesztjük-egybe, vagy úgy helyeztetjük-el; hogy beſzédünket akár ki is, a Nyelvet tudvánn, megértheti; azombann a szóknak illyen egybeſzerkeztetése a fület sem sérti: nevezhetjük a Grammatikának ezen Réſzét, a Szók' Elrendelésének: (*Syntaxis*)'." (179; az én kiemelésem: K. F.).

A *syntaxis* – Földi felosztásának megfelelően – náluk is két részből áll: a *szóknak öszveillesztése* 'syntaxis convenientiae' és a *szóknak öszveigazítása* 'syntaxis regiminis' (uo.; vö. Földinél: *megegyezés* 'convenientia' és *vezérlés* 'regimen' (237). A „szóknak öszveillesztése" más helyen *szintagmát* is jelent: „Másalérthető [*melléknév*]..., mikor valamelly Magábannérthetővel [*főnév*] tsupánn öſzveilletve áll (est in statu convenientiae) *fényes nap*, *sárga virág*" (182). Ismét másutt különbséget tesznek az *egybeszerkesztés* 'constructio' (lényegében a *szintagmák*kal foglalkozó rész) és az *elrendelés* (syntaxis) között (233).

Mindezekből roppant nehéz – szinte lehetetlen – a „*Szók Elrendelésé*"-nek a lényegét kihámozni!

Ez a „keverékszintaxis" (Laziczius terminusa) a Debreceni Grammatika legellentmondásosabb része. Ebben fejeződött ki legerőltejesebben egyrészt a debreceniek újításellenessége, amely nemcsak a „szokatlanságuk" miatt erőltetetten „koholt" magyar terminusokat veti el, hanem olyanokat is például, amelyek keletkezésük idejét tekintve megelőzték őket, és napjainkig fennmaradtak, másrészt több évszázados „melléfordítás"-okra hívják fel a figyelmet, és – helyesen – felemelik szavukat a szó szerinti terminusfordítások ellen. Az ellentmondásosságot csak tovább növeli – a szintaxisértelmezésüknél már érintett – terminushasználatuk következetlensége, bizonytalansága.

Az elmondottak illusztrálására – az igen sok felhozható példa közül a legfontosabb grammatikai terminusokkal (*mondat*, *állítmány*, *alany*, *esetrendszer*) kapcsolatos állásfoglalásukat mutatom be.

A *mondat* nyelvtani terminusként 1833-ban jelenik meg 'mondás' jelentéssel. Fogarasi János *Sententia* c. alatt szótározza. (NyUSz. TESz. 3: 948.). A debreceniek viszont a *mondat* terminus helyett a *mondás*t (propoſitio) használják (20, 235). Vitatják a *gondolat* analógiájára „gyártott" *mondolat* 'dictio' helyességét az alábbi okfejtéssel: nincs én *mondolok*, te *mondolsz* stb. A *gondolat* létrejöttét az én *gondolok* stb. törvényesíti.[107]

---

[107] Nem találok indokot a *mondolat* elleni állásfoglalásukra. A nyelvújítás-ellenes *Mondolat*ot a veszprémi nyelvész, Somogyi Gedeon, Kazinczy ellenfele adta ki 1813-ban, tehát 18 évvel a Debreceni Grammatika megjelenése után. A *Mondolat* debreceni eredeti példányának kézirata sem kerülhetett kezük ügyébe, mivel a debreceni Mondolatot Szentgyörgyi József debreceni orvos, Kazinczy barátja írta 1809 körül (VÁCZY J. 1891: 267), tehát ezt is megelőzte 14 évvel a Debreceni Grammatika. Szentgyörgyi annak a szolid ortológiának a híve volt, amely szerint a nyelvújítás nem ellenkezhet nyelvünk természetével (mai kifejezéssel: strukturális és szemantikai törvényszerűségeivel), amit végső kicsengésében maga Kazinczy is vallott a „tüzes orthológus és tüzes neologus" követelmények szintézisbe hozásával. Szentgyörgyi egyébként Mondolatának írásakor nem is gondolt Kazinczyra, Barczafalvi és utánzói kigúnyolására készítette azt (VÁCZY J. 1891: 269). A *mondolat* egyébként Barczafalvi sikertelen újítása volt, és nyomtalanul eltűnt volna Szentgyörgyi és főleg Somogyi „irodalmi megörökítése" nélkül. Szentgyörgyi nem is akarta kinyomtatni, debreceni baráti körében forgó egyik kéziratát másolta le valamelyik „jurátus", és az juttatta el Somogyinak (uo.). Amikor aztán az 1813-ban megjelent veszprémi Mondolat Kazinczy kezébe került, megküldte Szentgyörgyinek, aki azonnal válaszolt. A válaszból: „csak elállott szemem, szám, látván, hogy az én tőlem ártatlanúl és csupa juchsból írt játékot ily gonosz végre fordítva" (VÁCZY J. 1891: 270; eredeti kiemelés). Ami pedig a debreceni grammatikusok mondolatellenes „eszmefuttatását" illeti, amely szerint az én *gondolok* stb. megléte indokolja a *gondolat* születését, az én *mondok* stb. miért csak a *mondolat* helyességét vitató álláspontot indukálta? Eszükbe sem jutott a *mond-ás* helyett a

A *mondat* legfontosabb része, az *állítmány* a latin *praedicatum* tükörfordítása: *Mondódott* (235). A rossz fordítás eredménye nem fejezi ki a legfontosabb mondatrész-szé válás funkcióját: az a legfontosabb szemantikai hordozója az egész mondat *állítás*ának, illetőleg a benne rejlő *tagadás*nak. Az *állít*ból, illetőleg *tagad*ból képzett melléknévi igenevek nem véletlenül váltak az *állító*, illetőleg *tagadó mondat* minősítő jelzőivé.

A másik fontosabb mondatrész, a *ſubjectum* magyar megfelelőjének a *Neveződ*ött*et* javasolták (20, 235). Emellett a *substantivum* magyar ekvivalensének tartott *magábanérthető*-t is használták a mai *alany* helyett: „... a *Magábannérthető kinevezi* [megnevezi] azt, *a kiről*, vagy *a miről* valamit ſzóllunk: és ezt mondjuk lenni [sic!] az Első ejtésbenn: *Nominativus*" (21). Itt tehát nem tükör-, hanem „keresztbefordítás"-sal van dolgunk: sem a *subiectivum*nak, sem a *substantivum*nak nem fordítása a *neveződött*, hanem az általuk „első ejtés"-nek minősített *nominativus*é! Ezzel azonban már az általuk képviselt *esetrendszer*hez érkeztünk el.

A latin *casus* magyar megfelelőjére megalkotott *eset* – mai napig élő – terminust nem fogadták el, helyette *Ejtés*-t javasoltak (233). A latin *esetrendszer* egyes tagjainak a megmagyarítására korábban megalkotott terminusokat egytől egyig elvetették, és helyettük az alábbiakat használták:

a. *Első Ejtés* 'nominativus' (21);
b. *Második Ejtés* 'genitivus' (uo.);
c. *Harmadik Ejtés* 'dativus' (uo.);
d. *Negyedik Ejtés* 'accusativus' (uo.);
e. *Ötödik Ejtés:* nincs a felsorolásban értelmezve, az utóidejű helyhatározókat, pontosabban azok ragjait sorolták ide: *-ba*, *-hoz*, *-ra*, *-ig* stb. (uo.);
f. *Hatodik Ejtés* 'ablativus' (uo.).

A magyar *esetrendszer* teljes tagadása egyértelműen visszalépés a korábbi grammatikusok álláspontjához képest! Ezt annak ellenére is meg kell állapítanunk, hogy az *esetrendszer* egyes tagjaira – Sylvester óta – megkísérelt magyarítások: *nevező*, *nemző* stb.

---

mond-at terminus ajánlása a *propositio*, illetőleg a *dictio* magyar megfelelőjének? (Mind az *-ás*, mind pedig az *-at* deverbális nomenképző!). Ez az – előttem nem teljesen egyértelműen motivált – polémia következetes végiggondolása megszülhette volna a grammatika egyik fontos terminusát, a *mondat*ot. Annak a megjegyzése is ide kívánkozik – mint a tudománytörténet egyik fintora –, hogy az *állítmány* a Mondolatban fordult elő első ízben 'assertio' jelentéssel, természetesen persziflált értékítéletben (VÁCZY J. 1891: 272). Ma a legfontosabb mondatrész terminusa!

nem honosodtak meg nemcsak sikertelen tükörfordítás mivoltuknál, hanem azon egyszerű oknál fogva, hogy a magyar *esetrendszer* strukturális elrendeződése különbözik a latinétól. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar nyelvnek nincs *esetrendszer*e. Ha van, akkor e rendszer egyes tagjait – egymástól megkülönböztetendő – el kell nevezni valaminek. Szerencsés esetben ezek a nevek, *terminusok* kifejezik az adott *eset* strukturális jellemzőit és szemantikai töltetét. Mert a debreceniek által javasolt „*első ejtés*, *második ejtés*" stb. – ha nincs mellettük a latin értelmezés – sem az egyik, sem a másik jellemző vonásra nézve nem igazítanak el, egyáltalán nincs információértékük. Ha ebből a szempontból vetjük össze az *eset* és az *ejtés* terminusokat is, megállapíthatjuk, hogy nem véletlenül maradt fenn a latin *casus* tükörfordításaként a magyar *eset*. Nem arról van szó, hogy ez utóbbinál rosszabb tükörfordítás az általuk használt *ejtés*, legfeljebb azt lehet – és kell – a két szó összevetése folytán megállapítani, hogy az *eset* etimonja – intranzitív voltánál fogva – jobban kifejezi a nyelv objektív mozgásrendjéből fakadó *esetrendszer*nek az egyes beszélőktől függetlenül létező és ható voltát, mintha helyette **ejtésrendszer* alakult volna ki.[108] Abban viszont tökéletesen igazuk volt, hogy rámutattak: a latin *casus*szal szemben a magyar *ragasztékok*kal 'affixum' (25, 236) fejezi ki az *igék* ragozásában a számot és személyt, továbbá a *nevek* szintagmatikai és mondatbeli szerepét: a *casus* „a Deák Grammatikábann nem a ſzónak Végezetit [affixum] jelenti, hanem azt az esetet, tekintetet, vagy alkalmatosságot, mellyekbenn a Nevek változást szenvednek" (20). A *ruhám*, *ruhád* stb., továbbá a *szeretem*, *szereted* stb. végén található „Végezetek" állnak szemben a latin *declinatio*, illetőleg *coniugatio* viselkedésével, megnyilvánulási formáival. „Ezeket a végső Betűket nevezhetjük *Ragaſztékoknak*. Ezek ragaſztódnak az Igékhez is a ſzeméllyeknek megkülönnbeöztetésére" (52). A *ragasztékos forma* 'ragozott igealak', pontosabban: 'tárgyas igeragozású alak' (88) áll szemben a *segítékes formá*val 'alanyi igeragozású alak'-kal (uo.), illetőleg a *csonka formá*val ('infixumos *l*-lel ellátott alak'-kal) (86–88).

A „*ragasztékos*" és a „*csonka*" *forma* vonzata „a tselekedetnek *egyenes tárgya* vagy *tzélja*... vagy az, a mit valaki tselekeszik" (21) az *accusativus*. A „cselekvés tárgya", más szavakkal; „amire a cselekvés irányul": a *mondat tárgya*.

---

[108] Talán nem felesleges itt megjegyezni azt is, hogy a latin *cado* (> *casus*) tömérdek jelentése között egyetlen tranzitív jellegű sincs. A francia *cas* – mint ez köztudott – a latin *casus*ból fejlődött. A francia egyébként az intranzitív *esik*et más tőből képezi: *tomber*, ennek a faktitív alakja a tranzitív variáns: *laisser tomber*, ugyanúgy, mint a német *Fall* 'eset' igei variánsa: *fallen* intranzitív, és a *lassen* módbeli segédige (faktitív „képző") segítségével válik tranzitívvá: *fallen lassen* 'ejt'.

Toldjuk meg ezt a gondolatmenetet azzal az idézettel, amivel a *casus*ok tükörfordítása ellen emelik fel a szavukat, amelyben – egyebek mellett – az alábbiak olvashatók: „... ezeknek [*nominativus*, *accusativus* stb.] jelentése, abbann a Nyelvbenn sem illik mindenik Ejtésre: az Accusativusbann lévő ſzó ritkánn jelent vádolást 's a t. annyival inkább ezeket szóról szóra fordítani így: *Nemző*, *Vádoló*, *Lopó* [*ablativus*] *Ejtés*, nevetség vólna; és Nyelvünkhöz alkalmaztatni lehetetlen" (23; az első kiemelés tőlem: K. F.). Az idézet első részében nem kevesebbről van szó, mint az *accusativus* terminus létrejöttében a görög eredeti *πτωςις αιτατικι* „félrefordításának" a felfedezése, illetőleg a több évszázados gyakorlat helytálló voltának a megkérdőjelezése és elvetése.

Mindezek végeredménye: ha az *accusativus* rossz latin terminus, akkor a *vádoló eset* – mint ennek tükörfordítása – sem lehet jó, de a fentebb kifejtettek miatt a debreceniek által javasolt *negyedik eset* sem fogadható el, akkor helyettük ismerjük el, hogy a debreceniek „véletlenül" megteremtették a magyar nyelvtanirodalomban elsőként a *tárgy* terminust (21, 233). Ezt annak ellenére meg kell tennünk, hogy nem vették fel a terminusok listájára, de a fenti módon értelmezték, ez pedig vitathatatlanul a *tárgy* terminus volta mellett érvel.

Annak a megjegyzésüknek az igazát sem lehet elvitatni, amikor a legfontosabb szintaktikai terminusok sikertelen voltát szóvá teszik: „A feljebb előfordult ſzók: Mondás, Propositio, Neveződött, Subiectum, Mondódott Praedicatum tsak ſzorultságból valók" (21). De hogy ezt a „szorultság"-ot csak a mindenáron újítani akarók „nevetséges" különcködései fiaskójának a számlájára írták, és nem a társadalmi szükségesség „szorító" hatásának tulajdonították, messzemenően nem volt igazuk, és joggal váltották ki a kiegyensúlyozott, de határozott beállítottságú neológusok szigorú bírálatát.

A társadalmi szükségességet nem lehet büntetlenül megkerülni! Ha az ilyen tőről fakadt kísérlet eredménye sikertelen, nem a kísérletet kell elvetni, hanem kielégítő eredmény reményében újabbal, megfelelővel kell felváltani, ahogyan ezt tették a debrecenieket megelőző és felváltó nyelvészek leghaladóbb képviselői.

A Debreceni Grammatika terminológiatörténeti helyét, szerepét e helyen nem kívánom megfogalmazni. A legfontosabb előre- és hátramutató megállapításaikkal kapcsolatos álláspontomat az adott helyeken kifejtettem, illetőleg a kortárs

szerzők véleményére utaltam. Itt csak az általuk használt *Mesterség-Szók* egyenlegét mutatom be, ami egyben alapvető újításellenes elméleti beállítottságuk és grammatikaírói gyakorlatuk között feszülő ellentmondásra is rávilágít.

A „Mesterség-Szók Lajstroma" (233–237) 160 terminust tartalmaz. Ebből ma is élő: 33. Ezen túl 107 nem lajstromozott terminus található szövegükben. Ezek közül 12 mindmáig fennmaradt. Könyvükben tehát összesen 267 nyelvészeti műszó található, és mindezekből 45 kiállta az idők próbáját.

Az egyenleghez hozzátartozik két elvi megállapításuk és az azokat illusztráló példáik: „...senki nem ítéli szükségesnek új Magyar Szókkal tserélni fel: mi szükség hát ezek helyett: *Prókátor*, *Szekretárius*, *Vicze-Ispán*, *Notárius*, *Protokollum*, *Dictionárium*, *Grammatika*, 's a t. újakat 's szokatlanokat koholni?" (XVI).

Az „V-dik Toldalék"-uk (304–333) „A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsinált új ſzók" között ilyenek olvashatók: *beiktat*, *czövek*, *haſznál* (*használ* vesz h.), *előzmény*, *felület*, *folyadék*, *gömb*, *henger*, *köb*, *külömbféle*, *lap*, *látſzat*, *Nyelv-Mivelés* (318), *nyomtatvány*, *személyessen*, *Szó-Tár* (*lexicon* h.: 322; „Megmaradhat ez a Szó is Lexicon, ha maradhat ez Biblia": 324), *természetes*, *tökélletesit*, *uradalom*, *ügyész* (333).

Súlyos és nem elhanyagolható tények! Ezzel együtt nem fogadható el Kazinczy summás értékelése, amely szerint a Debreceni Grammatika „az ortológia [ill. az »ortoglottusok«] kátéja". (Új magyar irodalmi lexikon. Budapest, 1994: 411; Pais-Eml. 57). Minden bizonnyal közelebb jutunk az igazsághoz, ha elfogadjuk Gáldi László értékelését: „Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a debreceniek neologizmusellenes kritikája elsősorban az új tudományos »mesterszókat«, különösen pedig matematikai és filozófiai [és hozzátehetjük: nyelvtudományi] fogalmak új magyar elnevezéseit támadta (GÁLDI: Szótir. 93). Azt is tudomásul kell vennünk, hogy a „debreczeni magyar társaság" Földi János tudatos erőfeszítései eredményeinek a „sajátságos adaptálásával" akaratlanul is ezeknek az eredményeknek az utókorra történő áthagyományozását szolgálta.

A „nemzeti tudomány" százada

A bemutatott spontán, majd egyre tudatosabb hazai nyelvtanírói törekvések – a belőlük fakadó terminusalkotó erőfeszítésekkel és eredményekkel együtt – a 18. századvégi, illetőleg 19. századi új humanitáseszmény, a felvilágosodás gondolatvilága által táplált reformkori törekvésekbe torkolltak, és ennek kereteiben teljesedtek ki. Ennek az országos mozgalomnak a kezdeti éveiben kiemelkedő tevékenységet fejtettek ki a hazai írók. Közöttük meghatározó szerepet töltött be „a magyar felvilágosodás első nagy írója, a kor irodalmának első vezéralakja" (SZAUDER J. 1953: 7), Bessenyei György, aki programadó írásának („Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék" 1781) „Elöl járó beszéd"-ében egyértelműen kijelenti, hogy „az Orſzág boldogságának egyik legfőbb Eſzköze a' Tudomány, és ez mentöl közönségesebb [ɔ: általánosabb] a lakosok között, az Orſzág is annál boldogabb (13)... a tudománynak kultsa – folytatja – a' Nyelv... és hogy a'melly Nemzet a' maga lakosai között a tudományokat terjeſzteni 's ezek által azoknak boldogságokat munkálkodni kívánja, annak leg elsö dolgának lenni [!] a' Nyelvnek tekéletességre való vitele" (13–14). A nyelv szerepe: „a' Tudományok' és kézi mesterségek elö menetelének tehát bizonyos meg esmértetö jele minden Orſzágbann a' Született Nyelvnek állapotja" (18). Mindezekből szükségszerűen következik az anyanyelv pallérozásának a kötelessége: „A' ki tehát a' Magyar Nemzetet Tudós Nemzetté akarja tenni, leg elöször is annak ſzületett Nyelvének ki ſzélesítésén és pallérozásán igyekezzék" (19).

A „Született Nyelv pallérozásának" az igénye egyben megadta a 19. század magyar nyelvtudományának a státusát is: az a nemzet tudományának a rangjára emelkedett (BARTÓK J. 1980: 361), a nyelvészeti terminusok pedig ennek a tudománynak legmarkánsabb részét alkották. A nyelv pallérozásának elengedhetetlen eszközei viszont okos *lexikon*ok és *grammatiká*k. A megállapítás lendületében Bessenyei György megteremtette mindkettőnek a magyar ekvivalensét: az elsőt *ſzó magyarázó*, a másodikat *Nyelvtanító Könyv*nek nevezte (SZAUDER J. 1953: 268).

Az eredményes Nyelvtanító Könyv feltétele szerinte: „Hogy valaki Magyar Nyelvtanító Könyvet írhasson, leg elöször meg kívántatik ugyan, hogy maga

ſzületett Magyar légyen" (25). Ezenkívül több nyelvet is kell ismernie, hogy a köztük levő lényeges különbségeket fel tudja ismerni, mivel „Minden nyelv különbözik a' több [többi] nyelvektől a ſzó öſzve rakatásában, a' dolog ki mondásában a köz ſzóllás formáiban: in constructionibus, phrasibus, et ideotizmis" (25).

Mindezeknek az egész nemzetet érintő feladatoknak a megoldására előterjeszti „Jámbor szándék"-át (Bétsben, 1781), azaz javasolja „Egy tudós Magyar Társaságnak felállíttatását" (29), a Társaság tagjainak megválasztását (32–33), hasznainak megalapozását (36–42).

A nem elhanyagolható részletekre is kiterjedő „Jámbor szándék" szerzőjének aláírása: „Egy Hazáját 's Nemzetét híven ſzerető Magyar" (46).

A rendkívül művelt, széles látókörű irodalmi vezéralak mozgósító szavai termékeny talajba hullottak. Csaknem szó szerint megismételte azokat a múlt század elejének egyik legnagyobb nyelvtudósa, Verseghy Ferenc, aki szerint, a „nyelvében él a nemzet" lelkesítő jelszónak a tudatos vallása nem kevesebbet céloz meg, mint hogy az anyanyelvet „a nemzet csínosodásának előmozdítására alkalmatosnak tegyék" (VERSEGHY F. 1818: 1). A „legszentebb hazafiúi szándék" indoklása: „Európának újabb történeteiből tudgyuk, hogy mikor valamelly nemzetnek bölcsebb emberei átlátván, hogy a' cultúrának avvagy nemzeti csinosodásnak eggyetlen eggy eſzköze az anyanyelv, ezt rendbe ſzedni, és kimüvelni akarták... Nem nézték ők a' nyelvet egyébnek, hanem csak eszköznek, mellyel az egész nemzetnek eszét lassankint megvilágosíthassák, szívét pedig a' jóknak szeretetére felhevíthessék" (uo.). A vázolt gondolatmenetből egyértelműen kicseng az új humanitáseszmény: „az észnek említett világosságából... s a' szívnek imént megírtt érzéseiből támad a *humanitás,* avvagy az emberség, melly nélkül sem a' magányos emberek, sem a' nemzetek boldogok nem lehetnek" (VERSEGHY F. 1818: 4).

A „nemzeti tudomány" rangjának és célkitűzéseinek megfelelő lendülettel láttak neki az anyanyelv tüzetes vizsgálatának, belső törvényszerűségei feltárásának. A nyelv lényeges vonásainak a megragadása új ismeretek tömegét eredményezte, ezek pedig új terminusok garmadájának a megteremtését igényelték. Minden elméletileg igényes hazai nyelvtaníró eltökélt tudatossággal kiveszi a részét a magyar nyelvészeti terminológia megteremtéséért megkezdett és igen gyorsan kiterebélyesedő egyéni és közös munkából.

Ezt az eredményes küzdelmet példázta a 18. század végén Földi János és Gyarmathi Sámuel. Ennek a munkának a folytatására vállalkozott a századforduló tájékán Révai Miklós, Márton József és Verseghy Ferenc, a 19. század

legjelesebbjei ezért álltak csatasorba, és betetőzték e nagyszerű és nehéz munkát kimagasló eredményeikkel.

A „veneranda antiquitas" avatott nyelvésze, Révai Miklós

A magyar nyelvtudomány történetének elgondolkodtatóan „visszaköszönő" vonása, hogy a grammatikai gondolkodás fejlődésében fordulatot hozó szerzők grammatikái latin nyelven íródtak, illetőleg jelentek meg. Az első, csak a magyar nyelv nyelvtani rendszerét tárgyaló művet a 17. század elején Szenczi Molnár Albert írta (Novae Grammaticae Ungaricae Libri Dvo, 1610). Közel kétszáz évvel később jelent meg Révai Miklósnak, a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb egyéniségének Elaboratior Grammatica Hungaricája (RÉVAI M. 1803–05. I–II. k.), amellyel európai kortársait is megelőzve megvetette a történeti nyelvtan alapjait. Révai munkásságának jelentőségét nem kisebb tudósnak, mint W. Humboldtnak az elismerő nyilatkozata fémjelzi: „Örülök, hogy ez alkalommal megnevezhetem azt a férfiút, kinek művei, úgy látszik, távolról sem annyira ismeretesek, mint megérdemelnék a bennük megnyilvánuló, a nyelveredet és alakulásra vonatkozó helyes gondolatoktól vezetett alapos kutató szellemnél fogva" (idézi TRÓCSÁNYI D. 1914: 55). Szerzőnk tudománytörténeti helyét szintén egy külföldi szerző úgy jelöli ki, hogy „a történeti filológia megteremtőjének", „Bopp és Grimm előfutárának" nevezi. (J. H. Schwicker magyar irodalomtörténetéből idézi Rubinyi M. Nyr. XXXII. 59.) Az idézetek tényfedezete: Bopp Conjugationssystemje 1816-ban, Grimm Deutsche Grammatikjának I. kötete 1819-ben jelent meg. A felsoroláshoz még hozzáfűzhetjük, hogy Gyarmathi Sámuel Affinitasa már 1799-ben napvilágot látott.

Hogyan vált Révai Miklós a „fényes század" „nemzeti tudományá"-nak egyik legkiemelkedőbb tudományos egyéniségévé? A „nemzeti gondolat" őt is a nemzeti nyelv fejlesztéséért vívott küzdelem tudatos résztvevőjévé tette. Ha a nemzetté válás kiteljesedése elsőrangúan történelmének a minél tökéletesebb feltárása révén következhet be, az így szerzett ismeretek jelenthetik a legjobb támaszt ezen célkitűzések megvalósításában, érthetővé válik nyelvszemléletének meghatározó vonása: a nyelv lényegét történetiségében vélte megragadni, ahogyan őutána a nyelvtörténeti iskola többi európai képviselői is tették. Az is tény, hogy ehhez a szemlélethez határozottan ragaszkodott, és ezért válhatott egy új nyelvészeti iskola, a historizmus megalapítójává. Így

érthető a „veneranda antiquitas" gondolata mint nyelvszemléletének sarokköve. Ezért választotta az Antiquitates mottójául Franciscus Sylvius szavait: „Reuerendae antiquitatis non minus iucunda, quam utilis est" (ő maga könyvének Praefatiójában „veneranda antiquitas"-t ír (RÉVAI M. 1803: 2–3). Egyáltalában ezért fogott hozzá a régi magyar irodalom kutatásához, és – az elsők között – adta ki őket bő grammatikai fejtegetések és rokon nyelvi összevetések kíséretében (Antiquitates).

A történeti szemlélet határozta meg a magyar helyesírásra vonatkozó nézetrendszerét is, az etimologikus elvet: a magyar helyesírás fő elve – nézete szerint – csakis az etimológiai szempont érvényesülése lehet, mivel ebben érvényesül a nyelv lényegének (történetének) minden fontos megnyilvánulása: „Orthographiae principium primum, est etymologia; quae tamen non omnem euphoniam [ɔ: pronunciationem] negligat, communi consensione firmatam" (RÉVAI M. 1803–05: 252). Ha igaza volt is a kiejtés szerinti elvet vallókkal szembeni fellépésben, az *atta*, *tutta*, *vattok*-féleségekkel kapcsolatban, és helyettük a ma is így írandó *adta*, *tudta*, *vagytok* formákat ajánlotta (255), de az ugyanott olvasható *üdvözség* javaslása az *üdvösség* helyett már az etimologikus elv mindenáron való érvényesítési szándékára utal. Erről árulkodnak saját szavai is: „De consuetudinibus variantibus ea est recta, quam etymologia probat." (158.) A különböző kiejtéssajátosságok, -szokások közötti elbírálás, a „communis consensio" alapja tehát – szerinte – csakis az etimologikus elv vizsgáját kiálló, az általa megerősített eljárás lehet. A magyar helyesírásban érvényesítendő etimologikus elv végeredményben tehát nem „principium primum", hanem „*solum*", nem hegemón, hanem monopolisztikus kritérium! Így vált Révai a *jottista–ipszilonista* háború orákulumává, a *jottisták* által képviselt, a nyelvtörténeti tényeket, a szavak alkotóelemeit figyelembe vevő etimologikus helyesírási elv elméleti megalapozójává és harcos védelmezőjévé.

A latinnyelvűség egyértelműen érvényesült az Elaboratior Grammatica Hungaricában. A század legrészletesebb és legkörültekintőbb grammatikájának tömérdek terminusa – a bevezető részekben lévő, alább bemutatandó alapvető magyar nyelvű terminusok kivételével – latin nyelvű. Ez vonatkozik definícióira is, amelyek közül – igen szigorú válogatás eredményeként – néhányat bemutatok szerzőnk éles elméjű megfigyeléseinek, nézetei előremutató voltának az illusztrálása céljából. (Az alábbi adatok, idézetek mind Révai Grammaticájából valók, ezért a lelőhelyeket csak a lapszámokkal jelzem.)

Magyar terminusok latin értelmezésekkel: *nyelv* 'lingua, sermo' (13), *hazai nyelv* 'lingua patria' (14), *özületett nyelv* 'ua' (uo.), *anyai nyelv* 'lingua materna,

Muttersprache' 'ua' (14). A grammatica magyar megfelelője: *nyelvtanítás* írva: Nyelv tanítás 'Linguae Institutio, Grammatica' (16).

Igen figyelemreméltó grammatikadefiníciója: „Hungarica itaque Grammatica est institutio ad capiendam fundatam cognitionem regularum linguae patriae, et ad obtinendam facultatem eam recte et expedite loquendi et scribendi" (uo.). Csak felhívom a figyelmet évszázadunk *competencia-* és *performancia*-felfogására, amelynek alapvető kategóriái Révai több mint másfél évszázaddal korábban napvilágot látott definíciójában felfedezhetők!

Grammatikafelosztásában viszont vannak a latin nyelvű definíciók, körülírások mellett magyar terminusok is:

Helyes olvasás 'orthoepia, Rechtschreibung' „est doctrina de recta locutione" (22).

Hangmérséklés 'prosodia, Tonmessung' „est doctrina de recto accentu, ac tono, in pronunciatione vocibus dando" (uo.).

Helyes írás 'orthographia, Rechtschreibung' „est doctrina de recte scriptione" (uo., illetőleg: „doctrina de vocibus recte scribendi": 152).

Szóvisgálás 'etymologia, Wortforschung' „est doctrina de vocibus recte inflectendis, deriuandis, et componendis" (uo.; tehát: *szóragozás*, *szóképzés* és *szóösszetétel*; itt már hiányoznak a magyar terminusok). Az *etimologia* a mai értelemben is előfordul másutt; itt sincs magyar terminus (26).

Ö fzvehelyeztetés 'syntaxis, Wortfügung' „est doctrina de recta vocum, et sententiarum, constructione" (22; tehát: *szavak és mondatok helyes összeszerkesztésé*-nek a tudománya; magyar terminusok itt sincsenek.)

A *hang = betű* 'littera, Buchstabe' (17).

valóságos, *természeti betűk* 'litterae naturales, wirkliche, natürliche Buchstaben' (uo.);

mesterséges betűk 'litterae artificiales, künstliche Buchstaben' (uo.), ezek jelölik a különböző jeleket (*signa varia*, magyar terminus nincs), és a jelöltekhez fűződő kapcsolatuk ö n k é n y e s (arbitraria, itt sincs magyar terminus). Rendkívül fontos megfigyelés több mint 100 évvel a saussure-i *signifiant* és *signifié*-kapcsolat *arbitraire* jellegének a megfogalmazása előtt!

Az *orationis partes* (18, magyar terminus nincs) részei:

nevező fzó 'nomen, Nennwort' (19).

Fajtái:

– *állatot nevező fzó* 'substantivum, Hauptwort' (uo.),

– *tulajdonságot nevező fzó* 'adiectivum, Beywort' (uo.),

névmása 'pronomen, Fürwort' (uo.),

ige 'verbum' (uo.; megemlíti az *időt foglaló fzót* is, de az előbbit jobbnak tartja),
réfzesülő fzó 'participium, Mittelwort' (20.),
utóljáró fzó 'postpositio, Nachwort' (uo.),
határozó fzó 'adverbium, Nebenwort' (uo.),
egybe foglaló fzó 'conjunctio, Bindewort' (uo.),
indúlatot jelentő fzó 'interiectio, Empfindungswort' (uo.).

A *dialectus*-t *fzóllás módjá*nak „fordítja" (15), a *regulát* pedig *szabás*nak (16): *linguae regula = nyelv szabásai* (uo.).

A bemutatott példákból egyértelműen kitűnik, hogy amennyire szívügye volt szerzőnknek az anyanyelv pallérozása, annyira nem vette ki a részét a magyar nyelvtudományi terminológia kialakításáért vívott küzdelemből.

Révai munkásságának az általános értékét nem ez a negatív vonás jellemzi, hanem a bevezető sorokban olvashatók. A nyelvi jelenségek részletes és a dolgok mélyére hatoló elemzése követendő példaként szolgált a terminológia-fejlesztő szerzők számára is. Ez volt az igazi Révai!

A magyar nyelv „bécsi napszámosa", Márton József

Az idézőjelben levő jelzős szerkezetben a „napszámos" jelző nem a „szellemi proletár" szinonimája, hanem olyan szorgalmas és termékeny „szellemi munkás", akinek a tevékenységét, eredményeinek az értékét a kortársak nem a jelentőségének kijáró elismeréssel illették, és ez az értékrend az utókorra is áthagyományozódott. Egy életre szóló program, a magyar nemzeti művelődésért kifejtett szakadatlan munkálkodás, ugyanakkor az elismerés hiányát is érzékeltető vallomás csendül ki disztichonjaiból: „A' mi dicső nyelvünk emelését látom örömmel | Mellyért fáradozom, negyven éve, sokat. | Vajha kegyelmével megvígasztalna Hazám!, mint | Nyelvét terjesztett – bár nyomorogva – fiát." A szerző halálának évében megjelent Olvasókönyv (MÁRTON J. 1840) „jelszózat"-a egyben számvetés is, aminek a tényfedezete: 3 nyelvelméleti munka, 22 magyar nyelvtan, nyelvkönyv, olvasókönyv, 2 német nyelvtan és nyelvkönyv[109], 9 szótár (közülük 6 magyar–német, 3 trilingvis: német–magyar–deák

[109] Ezek között szerepel első munkája, a Kassán megjelenő Német grammatika és olvasókönyv (MÁRTON J. 1799), amelyet még a megjelenés évében Bécsben is kiadtak, és további 11 átdolgozott kiadást ért meg ugyanott: 1802[2], 1804[3], 1807[4], 1811[5], 1816[6], 1819[7], 1821[8], 1825[9], 1828[10], 1836[11], 1840[13].

nyelvű *lexikon*, illetőleg *lexicon* vagyis *szókönyv*) és 7 „egyéb" kiadvány[110] (MIKÓ P.-né 1982: 7–9). Összesen 43 munka!

Az elismerésre méltó bő irodalmi termés terminológiafejlesztő szerepe meglehetősen ellentmondásos. Egyrészt vitathatatlan híve volt a magyar nyelvészeti terminológia megteremtésének, másrészt a vitatott terminusok dolgában nem az előremutató, időtálló véleményeket tette magáévá, illetőleg saját maga nem bővítette az időtálló terminusok számát.

A terminusok használatában sem volt következetes.[111]

Ami szerzőnknek a nyelvészeti terminológia megújítására vonatkozó álláspontját illeti, az a magyar nyelv megújítására, a „deák nyelv járma" alóli felszabadítását igénylő egyik állásfoglalásából egyértelműen kiderül: „Most azonban, minek-utánna a' magyar nyelv már valahára hazai nyelvé[!] lett... szükséges azt az erőszakkal ráadott köntösből kivetkeztetni, és... nemzeti köntösbe öltöztetni. Én részemről a' mit e' végre tehetek, véghezvinni

---

[110] Az „egyéb kiadványok" között három fordítást is számon tartanak a Márton-bibliográfiák: a) „Manifestum, azaz a 'Felséges Ausztriai Udvarnak a' háborút megelőzött nyilatkoztatása 1809. Bécsben magyarra fordította Márton József"; b) Brunn, F. Á.: ...Hermine ... Fejedelmi Hertzegasszonynak Confirmátziója' innepe. 1815 Bétsben. Németből fordította Márton József", c) Glatz J.: Az Ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott Reformátzio harmadik százados öröm-innepének előadása. Bétsben 1818. Magyar nyelven közrebotsátotta Márton József". Ezek miatt az aulikus beállítottságú írások miatt általában elmarasztalták. Csak a legújabb kutatások alapján derült ki, hogy az inkriminált fordítások egy másik Márton Józseftől származtak. (Mikó Pálné szíves szóbeli közlése. Ez az értesítés egyértelművé teszi Márton József munkásságának értékelését.)

[111] Márton József nyelvelméleti fejtegetéseivel – a terminológiához közvetlenül kapcsolódókon kívül – nem foglalkozom. (Mikó Pálnénak a közelmúltban megjelent írásai részletesen foglalkoztak velük.) Elméleti felkészültsége vitathatatlan, ami elsősorban a kor színvonalán álló kiadványok új mondanivalójának a birtokbavételében nyilvánult meg. Fő erőssége tehát nem új teóriák teremtése volt, hanem a meglévőknek a felhasználása a társadalmi igény kielégítését szolgáló nyelvkönyvek, szótárak készítésében. Egy elméleti felfedezésére azonban fel kívánom hívni a figyelmet. Egyik nyelvkönyvében a genitivus magyar *-é* ragjának a státuszát kétségbe vonja az ilyen esetben: *atyámé*. Ebben nem volt igaza, de amilyen általános következtetést vont le a helytelen premissza indoklására, azzal megelőzte korát: „Ha pedig az -é Genitivus jele [értsd: *a birtokos jelző ragja*] volna, úgy semmiféle végezet nem járulhatna többé utánna, valamint a' többi Casusokhoz nem járulhat." (MÁRTON J. 1815: 28–9. lábjegyzet). Ez nem kevesebb, mint a magyar szuffixálódási sorrend: *képző–jel–rag* korai megsejtése! Mint ez köztudomású, a *rag* terminust Kresznerics Ferenc alkotta a *ragaszt*, *ragad* stb. szócsalád tagjaiból elvonás révén, és az nála is mindenféle szuffixumot jelentett (Kreszn. I, TESz), a *jel* és a *rag* „keverését" tehát nem írhatjuk csupán Márton számlájára.

kötelességemnek tartom. A' ki a' hasznos jobbítások előmozdítására akarattal és értelemmel bír; az egyedül arról kíván meggyőződni, hogy jobbít az újítás, és azonnal kész azt elfogadni: a'ki pedig minden újítástól már előre irtózik; az szánakozásra méltó" (MÁRTON J. 1840: 50). Az újítás szolgálatában már az 1799-ben megjelent Német grammatika elejére (1–4. 1.) szerkeszti „A' Mesterszók Magyar–Deák Lajtsromá"-t, a későbbi nyelvtanok többségéhez kapcsolt szókönyvek elején is találhatók terminusjegyzékek (MÁRTON J. 1815: 305, uő. 1829: 377). Mind a magyar, mind a német nyelvtanai legtöbbjéhez szótári részt: *szókönyv*et csatol, amelyekben úgyszintén szerepelteti a magyar terminusokat.

Ennek az eljárásnak gyakorlati–didaktikai értéke vitathatatlan. Ezt még akkor is meg kell állapítanunk, ha tudjuk, hogy nem tartott ki töretlenül a „hasznos jobítások előmozdítására törekvő, szükséges újítások" mellett, magyar terminusait főleg a Debreceni Grammatika kelléktárából kölcsönözte. Egyetlen olyan terminust találtam szerzőnk írásaiban, amelyik nem található meg a Debreceni Grammatikában, ez a *környékszó* 'Landwort, Provincialismus', amit az 1811-ben megjelent „Ungarisch–Deutsches/ Deutsch–Ungarisches Lexicon"-ában szótározott. Igaz, hogy már egy korábbi írásában *tájjékszó*ként fordul elő (MÁRTON J. 1800: II, XI).[112]

A Debreceni Grammatika szerzőnkre gyakorolt hatása olyan formában is tetten érhető Márton terminológiai gondolkodásában, hogy amikor a debreceniek disputája az elődök és kortársak terminushasználatában az előremutató gondolatmenetet (magyar terminusok alkotása) támadta, Márton a debreceniek álláspontját tette magáévá. Csak néhány példát említek ennek illusztrálására.

A magyar nyelvtudományi terminológia rendszerének kimunkálása terén az egyik legfontosabb részfeladat a *grammatika* magyar megfelelőjének a megalkotása volt.[113]

A másik fontos terminus, a *lexicon* megmagyarítása körüli vitákban Márton az újításellenes álláspontot vallotta.

A *szótár-* vagy *lexicon*-perben némi ingadozás után a debreceniek meglehetősen naiv érvelése ellenére is megbukott „mellékszámításuk" (*fegyvertár*, *kincstár*, *könyvtár* elleni fellépésük) ismeretében is ugyancsak a debreceniek szótárellenességéhez csatlakozott. Egy darabig szinonimák könyvcímeiben a *lexicon* és a *szókönyv* (MÁRTON J. 1799–80, 1780, 1799/1815, 1799/80, 1812/a) aztán a

---

[112] A *dialectus* magyarítása körül kialakult terminológiai tarkaság jó ideig fennmaradt.

[113] Ezt a nagy horderejű és szerteágazó, hosszú életű küzdelmet a Grammatika, nyelvtan, nyelvtudomány c. fejezetben részletesen tárgyaltam. Ott mutattam rá Márton Józsefnek abban játszott szerepére.

debreceniek „jó tanácsát" („Megmaradhat ez a Szó is *Lexicon*, ha maradhat ez Biblia.": 324) megfogadva már csak a *Lexicon*t szerepelteti könyvcímeiben.[114]

A *syntaxis* definiálásánál átvette a Földi–Gyarmathi-féle álláspontot, amely egyébként megegyezett a debrecenieké vel a magyar terminus kivételével: a debreceniek magyar syntaxisa: *elrendelés*. Szerzőnk mindhárom grammatikát ismerte. A *syntaxis* magyar megfelelőjének a kiválasztásánál újból a debreceni tekintély győzött! Az 1799–1800-ban Lexicona elejére szerkesztett *mesterszók* lajstromában: a *Syntaxis = elrendelés, a' ſzóknak elrrendelése a' beſzédben* (I: 146), a *Wortfügung* c. a. ugyanez az értelmezés: *'a' ſzok elrendelése, Syntaxis.* Ugyanennek a munkának további részében a *syntaxis = beszédalkotás* (99, 100). Rossz terminus! A *beszédalkotás* folyamat, ami a *beszéd, beszélés* (parole) szinonimája. A *syntaxis*t minden komoly grammatikaíró a *beszédszerkesztés szabályai* összességének tartotta.

A *nomen proprium* Sylvester óta: *tulajdonnév*. Első grammatikai írásában Márton is átveszi ezt az értelmezést (MÁRTON J. 1799: 3), az 1811-ben megjelent Lexiconában viszont a *nomen proprium = keresztnév* (I. k. 1). A *substantivum* – ugyancsak debreceni hatásra: – *magábanérthető* (V. 1.). A *vocalis*t a debreceniek a Földi–Gyarmathi-féle *magánhangzó* helyett *magábanhangzó*nak fordították, mivel – szerintük – a *magánhangzó* „egészen mást teszen" (l. fentebb). Márton ingadozik a magyar terminus használatában: 1799-ben a debreceni „érvelés" hatására ő is *magábanhangzó*t használ (MÁRTON J. 1799: 2). Ez megismétlődik 1810-es írásában (MÁRTON J. 1810). Az 1840-ben megjelent Német grammatika és olvasókönyv c. munkájában a *Selbstlaut* a *vocal* német megfelelője, a *consonanté* pedig Mitlaut (I. 6–7). Az *eset ~ ejtés*-vitában is a debreceni *ejtés* mellett voksolt (MÁRTON J. 1799: 2), az *eset*et a 'történet' jelentésű német *Fall*-lal értelmezi.

A felvillantott példák – úgy gondolom – elégségesek annak illusztrálására, hogy Márton a vitatott terminusok esetében nem az időtálló variánsokat fogadta el. Ez természetesen csak az egyik – de nem elhanyagolható – része Márton Józsefnek magyar nyelvészeti terminológia népszerűsítése érdekében kifejtett tevékenységében.

---

[114] Itt jegyzem meg, hogy a debreceniek fellépése ellenére Sándor István 1808-ban megjelent írásában kitartott a *szókönyv* mellett (SÁNDOR I. 1808, könyvcím).

A „magyar jakobinus nyelvész", Verseghy Ferenc

A hazai felvilágosodás korának a legkiemelkedőbb alakjai közé tartozó Verseghy Ferenc élete és termékeny munkássága kitűnően példázza a társadalmi progresszió elkötelezett embere politikai magatartásának és a haladás szolgálatába állított bő tudományos termésének egy tőről fakadását. A felvilágosodás külföldi törekvéseinek és vívmányainak tükrében látta meg kora magyar társadalmának, különösen a kultúra, a tudományok és nem utolsósorban az anyanyelvi műveltség terén megmutatkozó elmaradottságát. „A kor legjobbjai között felismerte, hogy nyelvünk nem alkalmas a felvilágosult eszmék terjesztésére – mondta Kovács Ferenc Verseghy emlékének szentelt, 1972. december 14–15-én tartott ülésszakon, és így folytatta –: Legelső feladatának tartotta ezért a nyelv pallérozását, gazdagítását és csiszolását: a nyelv művelését, amely így alkalmassá válik a haladó eszmék átvételére és terjesztésére." (In: SZURMAY E. 1973: 34). A meghirdetett programnak megfelelően „aktív résztvevőjévé válik a nyelv fejlesztésére indult s egyre nagyobb méreteket öltő nyelvművelő mozgalomnak" (uo.).

A meglehetősen zaklatott életpálya (politikai tevékenysége következtében néhány hónap híján kilenc évet raboskodott különböző várbörtönökben) ellenére kifejtett szakadatlan szépirodalmi, tudományos tevékenység eredménye rajzolja meg az igazi Verseghy-portrét: a társadalmi elismerés hiányában, üldöztetései ellenére egy életet szentelt a közügynek, a nyelv pallérozásának. Joggal állapította meg az említett ülésszakon egyik méltatója, Vörös K.: „Ez a termésében gazdag, de anyagi-társadalmi körülményeiben mégis oly szánalmasan szerény élet... konfliktusai és problémái... érthetőbbé is teszik, hogy a jakobinus per vádlottjai közül végül is miért éppen Verseghy tölti ki a leghosszabb börtönbüntetést" (SZURMAY E. 1973: 19, az én kiemelésem: K. F.).

Verseghy Ferenc tudományos–nyelvészeti munkássága fejezetet nyit, illetőleg zár a magyar nyelvészeti terminusok kialakításáért kifejtett munkálkodás történetében. „Jól ismerte a kor szaknyelvének kezdetleges voltát s a balul sikerült magyarítási kísérleteket" (SZURMAY E. 1973: 43), ezért maga is nagy lendülettel látott neki a nyelvészeti terminusok magyarítási munkájának, és nem kevés időtálló terminus megalkotása fémjelzi gyakorlati nyelvújító munkájának eredményességét.

Folytatta azoknak a szerzőknek a munkásságát, akik legkülönbözőbb kiadványukhoz mellékelték az új magyar terminusok lajstromát. Az 1805-ben megje-

lent Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre című munkájához szakszójegyzéket csatolt. „Mesterséges Deák Szavak" címen kis latin–magyar műszótárt fűzött az 1818-ban megjelent A filozófiának talpigazságaira épített felelet a nemzeti Múzéum nevében a magyar nyelv iránt tett... kérdésekre című vitairatához. „Magyar Mesterséges szavak"-kal látta el az ugyanabban az évben megjelent Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány... című nyelvtanát. Mindezek betetőzéseként 1826-ban megjelentette „Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv" című műszótárát (VERSEGHY F. 1826), amely a 19. század első felének legjobb hazai műszótára. A magyar tudományosság 19. századbeli fejlesztésében játszott szerepe egyenértékű Apáczai Csere János több mint másfél századdal korábban napvilágot látott Encyclopaediájának a maga korában a hazai tudományos életre kifejtett hatásával.

Verseghy Ferenc Lexicona felöleli mindazokat a tudományos eredményeket, amelyeket a 19. század első negyedéig az európai tudományosság elért. Felismerte a tudományok terjesztésében és fejlesztésében a terminusok szerepét, azok megmagyarításának jelentőségét. A rá jellemző lankadatlan szorgalommal gyűjtötte össze a kortársak, de a megelőző korok e téren elért és szerinte időtállónak tartott eredményeit. A szorgos gyűjtőmunkához tudatos szelekció járult: a fehér foltokat és az alkalmatlannak ítélt terminusokat saját – legtöbbször sikeres – magyarítási javaslataival igyekezett eltüntetni, illetőleg pótolni. A „tudományos mesterszókönyv" igen széles spektrumú: felöleli mindazokat a magyar szavakat, amelyeket a hazai tudományos élet a filozófiától az egyéb tudományokon át a nyelvtudományig megalkotott. Amit Márton József megálmodott (l. a 10. számú jegyzetet: 21. l.), annak a megvalósítása Verseghy érdeme).

Témánk szempontjából a Mesterszókönyv lexikográfiai értéke a fontos, mivel szerzőnk e nagy horderejű munka elkészítésében nem elégedett meg a már meglévő, jónak bizonyult magyar terminusok összegyűjtésével, újak alkotásával, hanem könyvének elején („Előtudósítás") körültekintő gondossággal megfogalmazta azokat az alapelveket, „igazgató Regulákat" (VERSEGHY F. 1826: VIII), amelyeknek a mérlegére helyezte a már meglévő terminusokat – ez alól a latin nyelvűek sem kivételek – és ezek voltak a mérvadóak „A' Magyar Mesterszavaknak készítésé"-nél is (uo.).

Az alábbiakban a Verseghy-életműből az „igazgató Regulák"-kal foglalkozom, aztán pedig bemutatom azokat a nyelvészeti terminusokat, amelyek Mesterszókönyvében és a 8 évvel korábban megjelent Grammatikájában (VER-

SEGHY F. 1818) megtalálhatók. (A terminusok bemutatásánál – helykímélés céljából – az elsőt Lex.-szel, a másodikat Gr.-rel jelölöm.)

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a Lexicon „Előtudósítás"-ában olvasható Regulák terminológiatörténeti jelentőségét. A több mint másfél évszázaddal ezelőtt megfogalmazott regulák[115] olyan fontos elvi-elméleti kérdéseket taglalnak, amelyek szem előtt tartásával kell ma is mérlegelnünk a meglévő terminusok létjogosultságát, és megalkotnunk az újakat. Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha egyik-másik regulát ma másképpen fogalmaznánk meg, illetőleg mai tudásunk fényénél pontosítanánk.

Egyet kell érteni az első regulában megfogalmazott, mindenáron való magyarítást bíráló megállapítással, amely szerint „a' régi ſzokás által felſzentelt, megnemzetesített" helyesen képzett idegen (nemcsak latin) nyelvű terminust meg kell tartani, amennyiben az „a' nemzetekben és nyelveikben a cultúrára való alkalmaſſágot sem meg nem rontotta, sem meg nem rontya" (Lex. IX). Az álláspont indoklása is meggyőző: ezek a terminusok „az idegenekkel való vegyülés"-nek (uo.) is jó szolgálatot tesznek. (Ma így mondjuk: a nemzetközi tudományos együttműködést szolgálják.) Ugyanakkor a második regulában felemelte szavát a „korcsosított" idegen terminusok ellen: a *cardinál*, *admirál*-féleségeket vissza kell latinosítani az *-is* „*ragaszték*"-kal: *cardinalis*, *admiralis* (Lex. X–XI). Ezek előrebocsátásával ítélte el a bakafántos purizmus erőltetését, mi több, ezt az álláspontot nacionalista fennhéjázásnak minősítette a harmadik regulában: „Felette üdötlen iparkodás tehát az, melly a' Tudományok' [bevált] meſterszavainak [felesleges] fordításával bajlódik: sőt én ezt még igazságtalan kérkedésnek is tartom" (Lex. XII, az én kiemelésem: K. F.). Csak helyeselni lehet a nemzeti nyelvű terminusok megalkotására a negyedik regulában olvasható, javasolt szempontját: „a' választandó nemzeti ſzónak mindenkép alkalmatosnak kell lenni arra, hogy a' tárgyat *értelmesen* [félreérthetetlenül, az adott dolog, folyamat stb. leglényegesebb vonását magába sűrítve] kifejezze" (Lex. XIII). Az azonban már vitatható, vagy legalábbis pontosításra szorul, amit ugyanebben a regulában megfogalmaz: „Magyar mesterszavaknak tehát semminémű esetben sem [!] lehet akár *új gyökérſzavakat*, akár *kiavult régi ſzavakat* válaſztani" (uo.). Ha e mögött az apodiktikus megfogalmazás mögött az az ésszerű szándék húzódik meg, hogy az újonnan alkotott terminusok közül azok a legidőtállóbbak, amelyek a beszélt köznyelvből valók, és ruháztatnak fel sajátos jelentéstöltettel, ez csak helyesel-

[115] Az 1826-ban megjelent könyv Előtudósításának a kelte: 1819. február 7. (9. m. XVII). Itt jegyzem meg, hogy a latin eredetű *regula* jövevényszavunk már a 15. század első felében polgárjogot nyert szókincsünkben (BALÁZS J. 1987: 8).

hető (volna), de itt nem erről van szó. A tudományos élet terminusteremtő gyakorlata ellentmond Verseghy kategorikus fogalmazásának. De ellentmond a Verseghy hatodik regulájában olvasható helyes követelménynek is az előbbi „meredek" fogalmazás. Itt ugyanis az etimologikus elv alkalmazását javasolja: az igényes műszóalkotó „a Szó-nyomozásnak tudományát éjjel nappal forgassa", hogy ezáltal a nyelv „beſzemetezésétül magát megtartóztassa" (Lex. XV.). De – mint ez közismert – éppen az etimologikus elv alkalmazása folytán többször előfordult, hogy a szóban forgó régi szó – az adott kor jelentéstartalmából kiveszett – elemét felújították, különösen akkor, ha egy tudományos kategória nyelvi megvalósulására így a legalkalmasabb. Az viszont helyeselhető posztulátum, ami a hetedik regulában szerepel, hogy „a' tudományos neveknek fordításában ne tartsuk magunkat ſzolgaragaſzkodással csak eggy idegen nyelvhez" (uo.). Igen fontos elv, amit az idegen terminusok magyarra történő fordításánál megkíván a nyolcadik regulában: „A mesterſzavakat felette ritkán tanácsos [figyeljük a rugalmas fogalmazást] betü ſzerint ... ſzórul ſzóra fordítani, mint hajlítás [declinatio, ő *névragaſztás* mellett voksol: Lex. 128 – ami azért mégiscsak magában foglalja a mai *ragozás rag* etimonját] ..., hanem meg kell előbb vizsgálni az idegen szónak határozott értelmét tudományos definitiójából, és e' szerint kell az után Magyarúl kitenni" (uo.). Ebben a regulában marasztalta el a „deák" *genitivus*t, mert „nem fejezi ki a tárgyat" (Lex.. XVI, az én kiemelésem: K. F.), éppen ezért nem is veszi fel a magyarított latin mesterszók közé, hanem csak a *genitivum suffixum*ot szerepelteti, amit *birtokos ragaſztéknak* magyarít (Lex. 200). A kilencedik regulában „a tudós magyaroknak" a régi latin *influxus*t javasolja, a „közemberrel" való beszéléskor használt formulák: „nekem ehhez semmi közöm" vagy „ez én tőllem nem függ", a „nekem ebbe nincs befolyásom" helyett (Lex. XVII).

Verseghy lexikona már teljes terminológiai vértezetben jelenik meg előttünk, határozott terminológiai követelményekkel és korát messze meghaladó terminológiai alapelvekkel. Álláspontja szervesen ágyazódik bele a 19. század új nyelvtudományi törekvéseibe, mi több, a terminológiával szembeni kívánalmai ennek az új tudományágnak a nyitányaként értékelendők. A lexikon tehát olyan értelemben minősül korszakhatárnak, hogy lezárja a korábbi egyéni törekvéseket, értékeli eredményeiket, vitatja hibáikat, és ezek alapján állítja össze, lexikográfiai igényességgel rendszerezi – egyebek mellett – a magyar nyelvészeti terminológiának a 19. század első negyedéig létrejött eredményeit.

Ha az alábbiakban Verseghy terminusairól beszélek, ezt olyan értelemben teszem, hogy szerzőnk határozott értékelése következtében Grammatikájában felhasznált és Lexikonában lévő korábbi eredetűekre is gondolok, nemcsak szerzőnk új alkotásaira.

A terminusok bemutatásánál – az eddigi eljárásomnak megfelelően – nemcsak azokat veszem számba a korszakhatár „mérleg"-ének felvázolásánál, amelyek ma is ugyanolyan alakban, ugyanazzal a jelentéssel terminusok, hanem azokat is, amelyek a mai terminus kialakulásához vezető út jelentős állomásának minősülnek.

A terminusok abc-rendben:*

ajak 'labium' régóta szótározott közszó, Kalmárnál már szakszó (KALMÁR Gy. 1770: 221, 285, 305, 366, 372, 380), az *ajakbetű* 'labialis litera' (Lex., a Gr-ban is: 'litera labialis': XXXI), ma *ajakhang* de a *labiális* is: *labiálisok*, *labializáció* stb.; *allegoria* 'értelemmásítás, jelbeſzéd' (Lex.), ma inkább „magyarul is: *allegória*, *allegorikus; analógia* 'egyformaság' (Lex. Gr. XXXVII), ma inkább *analógia*, *analogikus*; az articulus „A' németeknél Nemjegyző" (Gr. XXXVII), nálunk 'íz, czikkely' (Lex.), 'névmutató' (Gr. i. h.), ma egyrészt *névelő*, másrészt *artikulál*, *artikulációs* (bázis); *állítmány* 'praedicatum' (Lex. 357, 431): ezt a fontos mondattani műszót szerzőnk alkotta!

A *beszéd*, *beszélgetés* és a *nyelv* egyaránt 'sermo', illetőleg 'enuntiatio', 'dictio' (Gr. 416, Lex), szemben a szerzőnk előtti 'sermo' értelmezésekkel.

A *betű* 'litera', de *sonus* is – főleg ez! (Gr. IX, Lex. 274: csak 'litera'), mint terminus régóta keveredik a *hang*gal; a *hangzó betű* szerzőnknél 'vocalis' (Gr. IX), ami Földinél, a Debr.Gr.-ban és Mártonnál már *magánhangzó*; a *litera* magyarításánál az említett kortárs szerzők előbbre jártak Verseghynél, különösen, ha a *lingualis litera* magyarítására gondolunk: *nyelvbetű* (Lex, Gr. XXXV.), a *nyelv*nek csak *beszédhangjai* vannak, ugyanez áll az alábbiakra: *fogbetű* 'litera dentalis' (Gr. XXXII), *ínybetű* (uo.), *magoshangú betű* 'vocalis acuta' (Gr. XXXIV); *mássalhangzó betű* 'litera consonans' (uo.), *torokbetű* 'litera gutturalis' (Gr. XXXVI). Gáldi László is „meglepő módon" tapasztalta, hogy szerzőnk Lexiconában a *hangzó* 'sonus', a *természetes hang* 'sonus naturalis' (XLI), a *czikkelyezett hang* 'sonus articulatus' (uo.) után a *vocalis literát hangzó betű*nek fordítja (XLII). Ugyanez a véleménye az itt felsorolt *„betűk*ről" is (GÁLDI L. 1957: 360). De az alábbi szerkezetek utótagjai ma is terminustagok: *foghang*, *ínyhang*, *magashangú* stb., a *mássalhangzó* viszont önállóan az; a

---

* A Lex-ből vett példák esetében, ha azok „szótárszerűen" szerepelnek, nem adom meg a lapszámokat, ha azonban magyarázatokat idézek vagy hivatkozom rájuk, természetesen feltüntetem őket.

birtokos ragaszték 'genitivum suffixum' (Lex.), az esetrendszerben viszont a *genitivus casus* nem *birtokos eset*, hanem *bíróeset* (Gr. XXXIII).

Az *egyeztetés* (a syntaxisban) 'concordantia' (Gr. XXXI), ma kongruencia; *értelemhatározás* 'értelmezés' (Lex.); az *eset* nála is 'casus' (Lex.).

A *főnév* 'substantivum nomen' (Lex.), a *gyüjtőnév* 'collectivum nomen' (Lex.), a *melléknév* 'adjectivum nomen' (Gr. XXXVII, Lex.), de 'adjectivum' is (Gr. XXXIX), a *tulajdonnév* 'nomen proprium' (Gr. XXXVIII), *közös név* 'nomen appellativum' (XXXVII.), a *számnév* 'numerale' (Lex.).

A *hangrend* 'euphonia' (Gr. XXXII) ma is élő műszó, csak 'vocalis harmonia' jelentéssel; szerzőnk példájából viszont 'hangrendi illeszkedés' értelmezés olvasható ki: „az *-as* ſzótag [képző] csak ollyan igékhez [szókhoz] függeſztessen, mellyeknek a' végsó ſzótagjaiban *a*, *o* vagy *u* találtatik, a' többiekhez pedig mindenkor *es* (Gr. 40).

A *határozó* 'adverbium'-ként már terminus volt szerzőnk előtt is, igaz, hogy hol *határozó*, hol pedig *határozó szó* alakban. Verseghy következetesen *határozó*-val felelteti meg az *adverbium*ot, csak különbséget tesz *igehatározó* (Lex. 15, Gr. XXXII, XXXIII, XXXVI) és *névhatározó* között; ez utóbbi a latinban pre-, a magyarban pedig posztpozicionális helyzetben van (Gr. XXXIX). Lexiconának egy másik helyén egyértelműen szótározza a *névhatározó*t 'postpositio, Nachsatzwort' (*postpositio* c. a.). A *Satzwort* a *szó*nak *mondat*beli szerepére utal, pontosabban: olyan szintaktikai eszközre, amely a szó mondatbeli szerepét szabályozza, és az a s z ó u t á n áll. A különbségtevés indoka tehát a két nyelv szerkesztési módjában meglévő különbség hangsúlyozása. A *névhatározó*t felváltó *névutó*, illetőleg a (hozzá) *rag*(aszt) is ezt a posztpozicionális helyzetet kívánja érzékeltetni.

A *helyesírás* 'orthographia' már meglévő és ma is élő terminus helyett szerzőnk az *írástudomány*t használja (Gr. XXXIII), igaz, hogy más helyen pontosítja terminusát: „Rechtschreibung a Grammatikában" (Lex. 330). Nyilván a tükörfordítás miatt tartózkodott a *helyesírás* elfogadásától.

A *hiányjel* nála mutatható ki először az *apostrophus* magyar megfelelőjeként (Gr. XXXVII, Lex.).

Az *ige* 'verbum' a korábbi poliszémiájával: 'a szentség formája, szó', de a modern 'verbum finitum' értelemben is megvan nála (Lex. 464, Gr. 200). Az utóbbinak a definíciója sokáig élt a hazai grammatikairodalomban: „Az ige olly szó a' beſzédben, melly létet, cselekedetet, vagy ſzenvedést jelent" (Gr. 200); az igefajták: *művelő* (a *cselekvő* szinonim párja) 'activum' (Lex, Gr. XXXIII), *ſzenvedő* 'passivum' (Lex.), *műveltető* 'factitivum' (uo.), *ſzemélytelen* 'imper-

sonale' (uo.), *kezdetjelentő* 'inchoativum' (uo.), *hiányos* 'defectivum' (uo.), másutt: 'impersonale' (Gr. XXXV).

Az *indulatszó* nála *indulatjel*, *indulatszócska* 'interjectio' (Lex.);

a *jegy* 'nota, praedicatum' (uo.), ettől elkülönítve szótározza a *jel*et 'signum' (uo.);

a *jelenteni* 'significare' (Lex., de itt a *jelent* a *tudtára ad*, *tudósít* szinonimája), a *significat* viszont 'jegyez, bedeutet, tesz' (uo.). Itt tehát nem a *jel*ből képezi a *jelent*et, hanem a *jegy*ből a *jegyez*t, ami a *bedeutet* magyar megfelelője, tehát *jelent*. Egyébként a *signare* is 'jegyez', a *significatio* pedig 'jelentés' (Lex.).

A suffixum differenciálódása következtében megjelenik a *képző szóképző* formában és 'formativa' értelmezéssel (Gr. XXXVI, másutt *formativa syllaba vel litera* = *szóképző*, *szótag* vagy *betű*: Lex.). Ugyanennek a folyamatnak az eredménye a *ragasztékn*ak – ami már Verseghy előtt is megvolt – a *képző*től való elválasztása: *birtokos ragaſzték* 'genitivum suffixum' (Gr. XXXI, Lex.), *foſztó ragaſzték* 'ablativum suffixum' (Gr. XXXVII, Lex.), a *helyeztető ragaszték* 'locativum suffixum' (Lex.) a *szenvedő ragaſzték* 'accusativum suffixum' (i. m. XXXVII, ugyanott az *accusator* is külön szerepel 'vádol' jelentéssel, tehát az *accusativus* „melléfordításától" ő is elhatárolja magát.). A *conjugatio*t Grammatikájában még *ígehajlítás*nak fordítja (XXXIII), de megjegyzi, hogy az csak a deák és a német nyelvben állja meg a helyét (Lex.), a magyar grammatikában csak az *igeragaſztás* 'conjugatio' 'verborum suffixio' jó (Gr. XXXIII); az *igeragaszték* tehát 'suffixum verborum' (uo.). Az *ejtegetés* helyét is a *névragaſztás* foglalja el a *declinatio* magyar megfelelőjeként (Lex., itt jegyzi meg, hogy *névhajlítás*-ról csak a deák grammatikában lehet szó.)

A korábban megszületett *mesterszó*t átveszi a *terminus technicus* magyar megfelelőjének (Gr. XXXII), de használja a *mesterséges ſzavak* terminust is (Gr. XXXI). Lexiconában már következetesen *mesterszó* olvasható (VI, VII, kk.), mint ahogyan a könyvcímben is ez a szinonimája a *terminus technicus*nak: „Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos mesterszókönyv..."

A *grammatika* nála : *Nyelvtudomány*, pontosabban: a két terminust szinonimaként használja: Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány..." (könyvcím).

A *nyelvjárás*ról 'tájnyelv, dialektus' az a véleménye, hogy „nagyon tágas értelmű", de dialektusként ő szótározza először (Lex., TESz.).

A *szinonimum*ot, *szinonim szavak*at *'eggy, vagy legalább ſzomszéd értelmű szavak*nak' fordítja (Gr. 27, Lexiconában viszont *ſzomszédnév*ként szerepelteti); ma is inkább *szinonim szavak*-at mondunk.

Szókötés a *syntaxis* (Gr. 4), *ſzóejtés* a *dialectus* (Lex.), de ugyanott a *nyelvjárás*-t szinonim párjaként használja, 1793-ban megjelent Proludiumában

viszont még *nyelvfelekezet*nek fordítja a *dialectus*t (78). A *fzójárás: idiomatizmus* (Lex.).

Szónyomozás az *etymologia* (Lex. NB. már 1808-ban megjelent a *szófejtő* 'interpres' értelmezéssel: Sándor I. 1808);

fzógyökér, gyökér az *etymon* (Lex. ma is szinonim szavakként használjuk a *szótő* és az *etimon* terminusokat);

fzószaporítás a *tautológia* (Lex.).

„A kor egyik legnagyobb nyelvtudósa" (SZURMAY E. 1978: 45) sokrétű szépirodalmi, tudományos munkásságának a jelentőségét – tudatosan leszűkítve a magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásában elfoglalt helyére – korszakhatárnak minősítettem. A „korszakhatár" jelző magában foglalja a zárás és nyitás mozzanatait is. Mesterszókönyvével lezárja a korábbi egyéni terminusteremtő erőfeszítések sorát, a „mesterszók lajstromának" a végére egy felbecsülhetetlen, enciklopédikus igényű könyvvel tesz pontot. Ugyanakkor megnyitja a különböző szakszótárak csaknem minden tudományt, mesterséget, művészeteket stb. felölelő sorozatát, amelynek első kötete kevéssel Verseghy Lexiconának megjelenése után (1834) látott napvilágot a Magyar Tudós Társaság gondozásában („Philosophiai műszótár"), és ez a folyamat napjainkig tart.

Verseghy Lexiconának jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha abba a kontextusba helyezzük el, amely a hazai szakszótárak számát és megjelenési idejét tartalmazza.

Mint arra már utaltam, századunk egyik szorgalmas nyelvésze összeállította „A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészeté"-t (SÁGI I. 1922). Sági István 23 tételben lajstromozza a 20. század elejéig megjelent „Szak- és műszótárak"-at (21–31); 1. Növény-, állat-, ásvány- és vegytan (21-22), 2. Jogi műnyelv (22–23), 3. Orvosi tudomány és gyógyszerészet (23–24), 4. Egyházi műnyelv (24), 5. Közigazgatás és törvénykezés (24–26), 6. Katonai műnyelv (26–27), 7. Középiskolai műnyelv (27), 8. Filozófia (28), 9. Vadászat és erdészet (uo.), 10. Gazdaság; 22. Mennyiségtani műnyelv (uo.), 12. Kereskedelem (29), 13. Természettudomány (uo.), 14. Bányászat és sókezelés (29–30), 15. Hajózás (30), 16. Zene (uo.), 17. Műszaki tudományok (uo.), 18. Posta (uo.), 19. Vasút (31), 20. Heraldika (31), 21. Nyomdászat és könyvkiadás (uo.), 22. Mesterségek (uo.), 23. Művészetek (uo.). A Sági-féle lajstrom 44 kötetet ölel fel. Mint a felsorolásból kitűnik, közöttük egyetlenegy nyelvészeti műszótár sincs! Legjobb tudomásom szerint századunk második negyedétől napjainkig sem jelent meg ilyen jellegű monografikus igényű kiadvány. Siptár Péter kis füzete (SIPTÁR P. 1980.) ezt a hiányt nem pótolja, mivel – mint ez az alcímből is kiderül

– a nyelvtudománynak csak egy – akármennyire is jelentős – szeletével foglalkozik.

Ugyanez mondható el az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1976-ban megjelent kézirat jellegű jegyzetének (H. BOTTYÁNFY É. 1976) a végéhez csatolt „A nyelvészeti műszók lexikona" című 78 lapos függelékről is, amely – az oda- és visszautalásokkal együtt – 787 adatot (tehát nem ennyi címszót!) tartalmaz. A szerzők szerint a terminuslajstrom „Elsősorban oktatási céllal készült, s ez módszerét is, lehetőségeit is meghatározza. Nem vállalkozhatott arra, hogy az egyes nyelvészeti szakkifejezésekkel kapcsolatosan minden tudományos nézetet ismertessen: teljesen le kellett mondania arról, hogy szakirodalmi utalásokat tartalmazzon." Ezzel nem kívánom a szerzők didaktikai szempontból rendkívül értékes munkáját lebecsülni – egyebek mellett azért sem, mivel a tudatos szűkítés a célkitűzés szerves következménye. A kapacitás szabta lehetőségek számlájára írandó a szerzők szerint az is, hogy a „modern nyelvtudomány terminológiájának még csak megközelítő számbavétele is sokszorosan szétfeszítené e fejezet kereteit" (H. BOTTYÁNFY É. 1976: 124).

Napjaink egyre fokozódó idegennyelv-tudási igényeinek a kielégítését szolgálja az egyetemi szintű németnyelv-oktatás színvonalának az emelését célzó kétnyelvű szótár: Földes Csaba: Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke... Szeged, 1992[2] c. munkája.

Bár nem szótár, de témájánál fogva ide kívánkozik Bartók János: A nyelvészeti terminológia kérdései c. tanulmány (in: BALÁZS J. 1980/b: 361–378) a megemlítése, amely mind terjedelmét (17 lap), mind tartalmát tekintve nem elégíti ki a cím felkeltette igényeket (11 külföldi szerző munkásságának az ismertetése és egyetlen terminusnak, az *Agglutination*nak a tárgyalása).

Az elmondottak ismeretében minősül a kor egyik legnagyobb nyelvtudósának Lexicona „a múlt század I. fele legjobb magyar műszótárá"-nak (SZURMAY E. 1973: 45), a modern szótárírás előfutárának, és válik szerzője a magyar nyelvészeti terminológia kialakulását betetőző század kimagasló egyéniségévé.

Zárófejezetek

A magyar nyelvészeti terminológia kialakulása érdekében kifejtett erőfeszítések befejező akkordjait és kiteljesedését a Magyar Tudományos Akadémia („A magyar Tudós Társaság") Széchenyi István kezdeményezte megalakítása jelentette (1825). A Társaság létrehozásának vezérlő motívuma: a magyar nyelv, a magyar tudomány ápolásának, fejlesztésének és terjesztésének szervezeti

biztosítása volt, ahogyan ez Bessenyei György 1781-ben megjelent „Egy magyar Társaság iránt való jámbor szándék" című munkájából is egyértelműen kiviláglik. A szervezeti keretet elsőrangúan a nyelvészeti munkálkodás összefogása, irányítása és a kiadványok intézményesítése igényelte.

A fejlesztés a kutatandó átfogó feladatok testületi kijelölésével és ellenőrzésével, a kiadások intézményesítése pedig a monografikus igényű feldolgozások akadémiai gondozásával, de főleg folyóiratok alapításával és alimentálásával valósult meg.

A nyelvészet kitüntetett helyének elperelhetetlen bizonyítéka, hogy működését a Habsburg-kormányzat gáncsoskodása következtében csak 1830-ban megkezdő Társaság első nagygyűlésén (1831) küldte ki az „első nyelvtani bizottságot" „a Magyar Helyesírás és szóragozás Elemei"-nek megírására (NyK. I. 131).

Az 1842-ben kiküldött bizottság viszont a „Magyar Szókötés" (syntaxis) elkészítését, 1845-ben pedig a „A' magyar nyelv rendszeré"-nek a kidolgozását (az alábbiakban: R) kapta feladatul. Bessenyeinek a „Magyarság"-ban (1778) kifejtett, e könyv mottójául választott mondása: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem" öltött testet a Társaság Állandó Nyelvtudományi Bizottságának a létrehozásában (NyK. 1: 131). A leíró nyelvtan szükségességének a fel- és elismeréséről tanúskodik az 1845-ben kiküldött bizottság összetétele is: Czuczor Gergely, Nagy János, Fábián Gábor, Jászay Pál és Vörösmarty Mihály (R. 132) és az a tény, hogy „Nyelvtörténeti tárgyakban... minden bizottsági hozzájárulás nélkül járt el egy tag" (uo.). A munka „előkelő helyét" az égető társadalmi szükséglet minél gyorsabb és magasabb színvonalú kielégítése biztosította, ami a Társaság 1846. november 3-i közgyűlésén Schedel-Toldy Ferencz titoknok által előterjesztett ajánlás alábbi soraiból is kiderül: „A' magyar nyelv' általános tannyelvvé váltával mind inkább érezhető lett olly munkának szüksége, melly magát e' tanulási közeget alaposan 's egyszersmind a' tudomány' jelen fokához mérten terjeszsze elő. Az academia sok oldalról nyilvánult óhajtásokhoz képest és hivatva érezte magát egy illy munka' előállítására" (R. III, az én kiemelésem: K. F.).

Az előterjesztés előtt a kiküldött bizottság „egy hónapig tartott mindennapi üléseiben... szorosan meg lőnek a' nyelvtan minden részletei vitatva; 's e' lelkiismeretes munkálkodás eredménye a' jelen nyelvtan, mellyet az academia, XVI. nagy gyűlésében magáénak fogadott" (R. V.), azzal a kiegészítéssel, hogy az 1843-ban megjelent Szókötést a „szükséges változtatásokkal a' jelen munka' harmadik részébe" be kell venni (R.).[116]

---

[116] Az előterjesztett nyelvtan szerzői és az általuk kidolgozott részek: 1. Czuczor Gergely: „betűtan és szómértan" (hangtan és prozódia), 2. Nagy János: „beszédrészek", Czuczor

Az első rendszeres magyar nyelvtan tehát egyben „az academia XVI. nagy gyűlésének", a legmagasabb magyar tudományos fórumának a véleményét is tükrözte.

A Társaság megalakulásától, illetőleg működésének megkezdésétől fogva kitartóan szorgalmazta a társasági folyóirat létrehozását. Ez a törekvése azonban különböző, de főleg politikai és pénzügyi okokból a megalakulástól számítva csak 15 év után, 1840-ben járt eredménnyel. Ekkor indították meg a Magyar Academiai Értesítőt (AkÉrt.), amelynek a feladatát az alábbiakban határozták meg: „E' lapok időről időre minden, az academiai gyűlésekben előforduló 's közzé tételre [!] alkalmas tárgyakat [székfoglalók rövid rezüméjét és más előadásokat], valamint az intézetet [intézményt] illető fontosabb hivatalos jelentéseket közlik" (AkÉrt. I: 1.). Az Értesítő tehát a Társaság mind a négy osztályáról[117] értesített. (A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1: II. l.)

A Társaság Állandó Nyelvtudományi Bizottságának megalakulása (1855) után a nyelvészeti cikkek és tanulmányok – mivel a „Nyelvosztály"-nak nem volt külön pénzforrása, mint a „Történelmi Bizottság"-nak (NyK. I: II.), az egységes Academiai Értesítőből kivált Nyelv- és Széptudományi Értesítőjében („Magyar Akadémiai Értesítő – A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönyében" (AkNyÉrt.), illetőleg a Magyar Nyelvészetben (MNyszet) jelentek meg (uo.). Az utóbbi nem a Társaság folyóirata volt, Hunfalvy Pál szerkesztette „magán vállalat"-ként (NyK. 1: Előszó 2), és összesen hat kötete (1856–1861) jelent meg. Ez volt az első, csak – főleg összehasonlító nyelvészeti tanulmányokat közlő magyar folyóirat, amelynek a szerkesztője nemes veretű ajánlásában olyan olvasóra számított, „ki inkább szereti a' valóságot, mint megszokott előítéleteit" (MNyszet I: 1) A folyóirat tehát a szerkesztő szerint „nem édesgetheti az olvasót előítéleteinek legyezgetésével" (uo.). Nagyfokú bátorság kellett ennek a tisztelettre méltó határozottsággal megfogalmazott ajánlásnak a megírásához, mivel a folyóirat – „magán vállalat" lévén „terjedelméhez képest áros" volt (MNyszet I: 1), amely „intézetet" „ a Magyar Akadémia pártfogására méltat" (MNyszet II: 1), azaz a szerkesztő olyan folyóiratot tesz le az olvasó asztalára, amely a tudományosság érdekében határozottan szembeszáll a divatos előítéletekkel, és ezért még előfizetési díjat is kér („áros")!

Gergely–Fábián Gábor–Jászay Pál–Vörösmarty Mihály: „szóalkotás" (szótan), és ez egészült ki harmadik részként a szintaxissal (R. IV).

[117] 1. Nyelv- és Széptudományi, 2. Philosophiai és Társadalomtudományi, 3. Történettudományi, 4. Mathematicai és Természettudományi (AkÉrt. I: 1).

Az első magyar nyelvészeti folyóirat európai színvonalat képviselő tudós szerkesztője, „a magyar összehasonlító nyelvészet alapítója, a magyar Bopp" (RIEDL Sz. 1859/b: XIV) a divatos „délibábos" illúziókat tudatosan szembesíti az igazi európaiság megteremtésének a követelményeivel, és ennek a szolgálatába állítja folyóiratát: „Nyelvtudományunk és irodalmunk szinte ollyan tartoznék lenni, hogy mindent magában foglaljon, minek segítségével a' régi és az uj [!] nemzetek nyelveivel és irodalmával megismerkedhessünk" (MNyszet 1: 6). Ez a program nem véletlenül alakította ki írógárdáját (Brassai Sámuel, Budenz József, Finály Henrik, Imre Sándor, Lugossy József, Mátyás Flórián, Szilády Áron); a szerkesztő mellett ott található a 19. század egyik legkiemelkedőbb nyelvteoretikusa, Riedl Szende is, aki a folyóirat jelentőségét, Hunfalvynak abban játszott szerepét igen elismerő szavakkal illette: „ennek [az összehasonlító nyelvészetnek] előmozdítására [Hunfalvy] külön közlönyt (Magyar Nyelvészet) alkotott, melly három év lefolyta alatt már eddig is olly fényes eredményeket hozott létre, mellyek nem csak a magyar és altáji nyelvészetre, hanem általában a nyelvtudományra is döntő befolyással kell hogy legyenek" (Mnyszet IV: 64).

Témánk szempontjából a legfontosabb a folyóirat programpontjaiból a magyar nyelvészeti terminológia kimunkálásából rá háruló feladat vállalása. Az első számban Halder Károly „a' műszók helyes használatára" figyelmeztet (HALDER K. 1856: 49–64), és arra is, hogy „a magyarnak helye s joga van a nemzeti mű-nyelvre" (HALDER K. 1856: 51), Hunfalvy az alábbi szerkesztői megjegyzést fűzi Halder óvatos megfogalmazásához: „A magyar műnyelv kiegészítése és tökéletesítése tehát elmulasztha-tatlan kötelesség... A Magyar nyelvészet közege akar lenni műszavak javaslatai és igazításainak... Az évi folyam végével pedig hű lajstromát igéri a' javasolt és megvitatott műszavaknak" (MNyszet 1: 51; az én kiemelésem: K. F.).

A Társaság Állandó Nyelvtudományi Bizottságának tehát megalakulásától (1855) kezdve 1861-ig anyagi okokból nem volt „állami" folyóirata. Az „1861-ki akademiai év" után ismét kérték a nyelvészeti folyóirat kiadásának engedélyezését és az alapítandó orgánum élére Hunfalvy Pálnak szerkesztőként történő megbízását. Az Akadémia igazgatósága megadta az engedélyt, hozzájárult Hunfalvy megbízatásához, és biztosította a költségeket (Mnyszet I: II–III). Így jött létre és napjainkig működik a „Magyar Tudományos Akadémia Nyelvosztályának Bizottsága[118] által irányított és fenntartott nyelvészeti folyóirat, a Nyelvtu-

[118] A *Bizottság* 1862-ben: elnök: Lukács Móricz; tagok: Arany János, Ballagi Móricz, Budencz József, Czuczor Gergely, Fogarasi János, Riedl Szende, Toldy Ferenc, Vass József. Bizottsági előadó és szerkesztő: Hunfalvy Pál (NyK. I: 1. számozatlan 1.).

dományi Közlemények, amelynek első szerkesztője másfél évtizeden át (1862–1878) Hunfalvy Pál volt, aki egész szerkesztői munkájának idején lankadatlanul működött a magyar nyelvészeti terminológia kialakításáért és állandó „igazításáért"!

A Közlemények megindulásával a „magán vállalat"-ként működő Magyar Nyelvészet megszűnt (NyK. I: 134).

Az Akadémia létrehozásának a magyar nyelvészeti terminológia kialakítására gyakorolt hatását a magyar nyelv rendszerének terminológiai megállapításai, az akadémiai és nem akadémiai folyóiratokban lezajlott viták, az ezekben igen aktívan részt vevő és a viták eredményeit felhasználó Riedl Szende munkássága legfőbb eredményeinek az alapján kívánom bemutatni. Azt vizsgálom tehát, hogy ezek révén kialakultnak mondható-e a hagyományos magyar nyelvtudomány terminológiai rendszere. Csak a legfontosabb mozzanatok és azok következményeinek a felvázolására vállalkozom, mivel egyrészt részletes tárgyalásuk kötetekre rúgna, másrészt a fő „mutatók"-at elégségesnek tartom a válasz kielégítő megadásához.

A három terminológiateremtő „faktor" lényegében egy időben működött és hatott: a Rendszer munkálatainak a megkezdésére 1842-ben, illetőleg 1845-ben küldték ki az akadémiai bizottságokat, az Értesítő 1840-ben indult, és követték a többi folyóiratok (Hunfalvynak ezekben meghatározó szerepe volt!). Riedl a legtermékenyebb terminusalkotó volt, és tevékenysége egybeesik ezekkel a munkálatokkal, a folyóiratok megindításával, éppen ezért nem is lehet kronológiai sorrendet közöttük megállapítani.

A tudománytörténet tanúsága szerint a nagy horderejű, összetett témákat általában megelőzték a folyóiratokban és egyebütt lezajló viták, és ezek után szokott következni azok eredményeinek az összegzése, a szintézis. Az említett „sok oldalról megnyilvánult óhajtások" azonban elkerülhetetlen szükségességként diktálták az újonnan létrejött Akadémiának „a tudomány jelen [akkori] fokához mért" munka „előállíthatását" az adott terminológiai vértezet latbavetésével és új terminusok alkotásának a szükségességével. Ez a helyzet óhatatlanul váltotta ki a nyelvészeti folyóiratokban lezajló pezsgő vitákat, de azt is, hogy azok eredményei alapján visszatérjenek egy újabb nyelvtan megírására.[119]

---

[119] A Nyelvtudományi Bizottság 1862-es programjában egy új leíró nyelvtan megírásának az előkészületeit „az akadémia egyik főfeladatának" tartotta Fogarasi János (NyK. 1: 138; ugyanígy vélekedett Riedl Szende is (NyK. I: 139–42), aki már 1859-ben mutatványt közölt egy újabb „magyar nyelvrendszer alapvonalaiból" (RIEDL SZ. 1859/a: 21–41), amelynek első kötete meg is jelent „A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan"

A tény tény marad: helyes volt az Akadémia állásfoglalása a leíró nyelvtan megíratására, mivel a 19. század közepére a grammatika legalapvetőbb kategóriáinak a terminológiai készlete: *hang*, *szó*, *mondat* és a grammatika velük foglalkozó részdiszciplínái: *hangtan*, *szótan*, *szintaxis*, illetőleg *mondattan* és a hozzájuk tartozó részletkérdések terminusai kialakultak, és a kiküldött bizottság „egy hónapig tartott mindennapi üléseiben" a részletes vitákban megszülettek.

A mondottak illusztrálására az R-ből, Riedl írásaiból hozok fel példákat és a nyelvészeti folyóiratok legfontosabb adataira utalok. (Ha az adatok az R-ből valók, akkor helykímélés céljából csak a lapszámokat közlöm.)

Az R. tárgyáról és felosztásáról a munka bevezető soraiban az alábbiak olvashatók: „Ezen munkában a' magyar nyelv elemei [vö. Laziczius Gyula: „*elemtan*"-terminusával], a' beszéd részeinek alakulása, különféle viszonyok szerinti elválasztása, 's összekötési és hangmértéki szabályai tárgyaltatnak. [Bek.] Fő részei: Betűtan [*hangtan*] Szótan, mondattan, és Szómértan [prosodia]" (R. 3).

Hangtan

Az R-ben a *hangtan* helyett *betűtan* szerepel a IV. lapon értelmezés nélkül. A mű végén (368–74) levő „Műszók"-ban nincs lajstromozva. (Ott olvashatók a latin értelmezések is.) Vitathatatlan, hogy a *betűtan* a *hangtan* szinonim párja. Definíciója: „A' betűtan a' magyar nyelv elemeit, azaz a' betűket [a nyelv elemei a *hang*ok!], azoknak szótaggá alakulása 's helyesírása szabályait adja elő" (4). A *hang* és írásos képe, a *betű* keverése annál kevésbé érthető, mivel a *hang* maga – szóösszetételben – többször előfordul: *hangejtés* 'pronuntiatio' (369), *hangcsere* 'permutatio vocalium', *hanghasonúlás*, *hanghasonítás* 'assimilatio vocalium' *hangékezés*, *hanghosszító* 'prolongatio vel accentuatio vocalium', *hangkilökés* 'syncope vocalium' (uo.), *hangrend* [nem 'vocalis harmonia', hanem] a *hangzatosság széphangzás* 'euphonia' szinonimája (uo.), *hangrövidítés* v. *hangkurtítás* 'abbreviatio v. decurtatio vocalium', *hangutánzás* 'onomatopoesis', *hangutánzó szó* 'onomatopoion' (uo.), a *hang* önmagában is 'beszédhang' jelentéssel (6), de továbbképzett alakban is: *hangzó 'magánhangzó'*-ként (uo.).[120]

---

címen (RIEDL SZ. 1859/b). Mivel azonban Riedl belátta, hogy ilyen nagy horderejű munkát az első kötet részletességével egyedül nem képes elvégezni, 1864-ben kiadott egy rövidebb nyelvtant (RIEDL SZ. 1864).

[120] NB. A *hangzó* 'vocalis' ma is terminus bizonyos összetételekben; *félhangzó* 'semivocalis', *kettőshangzó* 'diphthongus', *hangzóközi* 'intervocalicus' stb.

Czuczor Gergely 1851-ben már szinonimákként használja a *bötű*, illetőleg *hang* terminusokat. A magyar hangtan főbb kérdéseit taglaló írásának címe „A magyar bötűk, illetőleg hangok fejtegetése" (AkÉrt. 17: 121–45). Ezzel szemben Hunfalvy Pál ugyanabban a folyóiratszámban – Czuczor tana kiegészítésének szánt tanulmányában következetesen „bötűk"-ről ír (AkÉrt. XVII: 445–65). Tanulmányának címe: „A magyar bötűk".

Riedl különbséget tesz a *hang* és a *betű* között (RIEDL SZ. 1856/b: 146) a *szóhang*okat így definiálja: a szavak „alkotó tényezői s végső elemei a szóhangok [beszédhangok]" (RIEDL SZ. 1859/a: 69). A *betűk* viszont „A szóhangok írásbeli jegyei" (uo.). Ez egyértelmű és mai tudásunk fényénél is helytálló megkülönböztetés. Ennek alapján nem azonosítja a *hangtan*t az *írástan*nal (RIEDL SZ. 1864: 1), és ezért két munkájában is a nyelvtan felosztása: *hangtan*, *szótan*, *mondattan* (1864: XVI, illetőleg 1859/b: 64–65). Az ő *hangtana* = *fiziológiai-akusztikai fonetika*, ami definíciójából is kiderül: „... hová [= ahová, t. i. a *hangtan*ba] azon jelenetek [jelenségek] tartoznak, mellyek csak a nyelv érzéki oldalára, a hanganyagra vonatkoznak, a nélkül, hogy a nyelv fogalmi tartalmát módosítanák" (RIEDL SZ. 1859/b: 65). A „fogalmi tartalmat módosító" hangtulajdonságokkal a *fonológia* foglalkozik, ami Trubeckoj és Laziczius óta a n y e l v é s z e t i *hangtan*i vizsgálatok alapvető feladata, mivel az ilyen értelemben felfogott *hangtan*, a *funkcionális fonetika* érdekli a nyelvészt, a nyelvtudományt. Itt jegyzem meg, hogy Riedl a *fonetika* helyett a *fonológiát* használja, amikor *fonológiai törvények*ről ír (RIEDL SZ. 1859/b: 130).[121]

---

[121] E helyen nyilván nem a mai értelemben felfogott *fonológiá*ról, *fonológiai törvények*ről van szó, ugyanúgy, mint a terminus első hazai előfordulása alkalmával: Bugát Pál, az orvos, az orvosi és természettudományi magyar szaknyelv megalkotója az Akadémia Nyelv és Széptudományi Osztályának 1854. április 3-i „kis gyűlés"-én az emberi nyelv hangjairól kialakított „physiologiai nézeteit" adta elő (AkÉrt. XIV 103). Az előadásról szóló tudósításban ezt a felolvasást és folytatását „phonologiai értekezés"-nek nevezték (AkÉrt. i. h. 109). Kétségtelen, hogy itt is a *fiziológiai fonetika* helyett használták a *phonologiát*, de maga Bugát is így értelmez: *phonologia* 'fonetika' (i. h. XVII: 76), illetőleg *szóhangtan* 'phonologia' (AkÉrt. XIV: 233). Hunfalvy Pál 1856-ban *phonologiai törvények* 'fonetikai törvények' terminust használt (AkÉrt. XVI: Függelék 3). Mint ez köztudott, a korábbi terminológiai ingadozás: *pszichofonetika* (Baudouin de Courtenay és tanítványai) után a prágai konferencia (1930. dec. 18–21.) határozta meg egyértelműen a *fonológia* fogalomkörét. Mindezekkel együtt a tény tény marad: a *fonológia* terminust a magyar nyelvészek közül Riedl használta először, igaz, hogy a maitól eltérő jelentéstartalommal. Egy évvel később is csak egy külföldi szerző könyvcímére utalva jelenik meg a *fonológia*: „Allgemeine Phonologie" Fogarasi János tollából (AkNyÉrt. I: 89), de Fogarasi ugyanott „magyarul" *phonetikát* használ.

Riedl nyelvtanfelosztásában fordul elő először egyértelműen a nyelvtan egyik részdiszciplínájának a terminusa, a *hangtan*. Igaz az, hogy 1851-ben a *hang ~ betű* vagylagossága még fennállt: az első akadémiai közlönyben (AkÉrt.) szinonimák, ebből adódóan a velük foglalkozó részdiszciplínára is a *bötűtan*, illetőleg a *hangtan* terminust javasolták (AkÉrt. XIII: 206), tehát itt és ekkor a *hangtan* vagy *betűtan* dilemma még nem dőlt el. A *betű* 'hang', a *betűtan* 'hangtan' vitája tehát megindult, a *hangtan ~ betűtan* alternatívája az R-ben foglaltakhoz képest előrelépés, de a vitát Riedl említett egyértelmű terminushasználata döntötte el a *hangtan* 'fonetika' javára.

A hangok két nagy csoportra történő felosztása közül a *mássalhangzó*kat 'consonans' átvették az R-be, ugyanígy szerepelnek Riedl írásaiban is (R. 371, RIEDL 1859/b: 79, 1864: 2), a *magánhangzó* 'vocalis' helyett viszont *önhangzó*, illetőleg *önhangzó* v. *hangzó* olvasható (R. 372, RIEDL SZ. 1864: 2, 1859/b: 71). Ha jól meggondoljuk, pontosabban: az *önhangzó*t összevetjük *ön* előtagos összetételekkel (*önálló*, *önerő*, *öngyújtó* stb.), szemantikailag semmivel sem tűnik rosszabbnak a *magánhangzó*nál, formailag pedig jobb, mert rövidebb. Annak ellenére tehát, hogy a NyUSz 1763-ból feljegyzett egy *magánhangzó betűk* szerkezetet, egy 1777-ből származó munkában viszont már előbukkan a *magán hangzó* prozódiai terminusként: „ezen ... magán hangzóknak rövidségek fenn marad ezen másokkal hangzók [consonans] következések utánn is" (BARÓTI SZABÓ D. 1777: 2. levél 2), a *magánhangzó* 'vocalis' terminus tárgyalt korszakunkig nem honosodott meg. Nyilván ennek az okai között német mintára (*Selbstlaut*) alkotott nyelvújítási tükörszó eredete is jelentős szerepet játszott, és inkább a *vocalis*t fordították le *hangzó*nak.[122]

Mint fentebb láttuk, az R-ben a *hang* a *nyelvi elem* szinonim párja, ugyanígy értelmez Riedl is: a *szótag* „végső elemei az egyes szóhangok" (RIEDL 1859/a: 21).

Új terminusokkal is gazdagodik és válik egyre kialakultabbá, teljesebbé a magyar *nyelvtan*. Ezek közül a legfontosabbak a *hangtörvény* és a *hang(zó)rendszer*. Mind a kettő az általános nyelvészet legfontosabb korabeli kategóriáinak a *törvényszerűség*nek és a *rendszerszerűség*nek a *hangtan* területére történő vonatkoztatása.

A *hangtörvény* fogalma – a terminus megszületésének a korában – a nyelvtörténeti kutatás alapkategóriája volt (de nemcsak azé!). A természettudományos fogantatású *hangtörvény* sarkalatos ismérve volt objektív meghatározottsága, az egyes beszélők szubjektív szándékától független

[122] Itt jegyzem meg, hogy pár szláv nyelvben is a német tükorfordítása honosodott meg: szb–hv. *samòglasnīk*, cseh *samohláska*, lengy. *samogloska* (TESz.)

volta, és ennyiben megegyezett a *természettörvény* meghatározó vonásával. Ezért nevezte a terminus megszületése alkalmával a *hangváltozás*t irányító szabályszerűséget maga Humboldt is *törvény*nek: „miután [Humboldt] felismerte, hogy a fonetikai jelenségek és változásaik a nyelvközösségek természeti alkatától feltételezettek, a változások törvényre való visszavezetése magától értetődő következmény volt."[123] Ez a hangtörvény-koncepció tükrözi Humboldt egész tudományos habitusát, amit – mint cseppben a tengert – az alábbi idézet egyértelműen tükrözi: „Ha ki akarjuk fürkészni az alkotó természet képződményeit, úgy nem kell ideákat belecsempésznünk, hanem úgy kell elfogadnunk, ahogy az magától megmutatkozik."[124]

Az ilyen értelemben felfogott hangtörvény-koncepció jelentőségéről a 19. századi német nyelvteoretikusok így nyilatkoztak: „csak annak lehet szilárd talaj a lába alatt, aki szigorúan ragaszkodik a hangtörvényekhez, egész tudományunk alappilléréhez."[125] Ugyanilyen egyértelmű határozottsággal nyilatkozik Riedl Szende a *nyelvi törvények* átfogó jellegének a jelentőségéről: „A nyelvek törvényeinek meghatározása képezi tehát a mai nyelvészet ha nem is egyedüli, de legfőbb feladatát" (AkNyÉrt. III/9. sz.: 4).

Az újgrammatikus hangtörvény-koncepció militáns képviselőit 18 évvel megelőzve a magyar Brassai Sámuel ugyanilyen határozottsággal nyilatkozik a természettudományos fogantatású *nyelvi törvény* egzakt, objektív jellegéről, és gúnyosan állítja szembe a szubjektív „légből és phantasiából kapkodott állítások"-kal: „igen sokan (s nem mind a Parnass alján állók) ... eleve megállított [megállapított] általános szabályok alá akarják erőltetni a tényeket" (BRASSAI S. 1860: 285). Ilyennek tartja Fogarasi János „A magyar nyelv metaphysikája" című munkáját és ehhez hasonló más „légből és phantasiából kapkodott állítások"-at (296) „a betük erejéről és jelentőségéről, a hangsúly mindenhatóságáról" (uo.). Az ilyesféle „teóriák"-kal szembesíti az „exact természettannak" a termé-

---

[123] „...nachdem er [Humboldt] erkannt hatte, daß die phonetischen Phänomene und ihre Veränderungen durch die natürliche Konstitution der Sprachgemeinschaften bedingt sind, war die Zurückführung derselben auf Gesetze eine selbstverständliche Folgerung." (WECHSLER, E. 1900: 392.)

[124] „Will man hier der Bildungen der schaffenden Natur nachspähen, so muß man ihr nicht Ideen unterschieben, sondern sie nehmen, wie sie sich zeigt." (STEINTHAL, H. 1884: 191; Wechsler, E. 1900: 392–93; az én kiemelésem: K. F.)

[125] „Nur wer sich an die lautgesetze, diesen grundpfeiler unserer ganzen wissenschaft, sträng hält, hat bei seiner forschung überhaupt einen festen boden unter den füssen." (OSTHOFF, H.–BRUGMAN, K. 1878. XIV–XV; az én kiemelésem: K. F.)

szet folyamatait „elfogó" s „törvényeit kiszabó" (feltáró) követendő példáját (uo.). Brassai kimondottan a *hangváltozási törvények*ről, azok jelentőségéről már 5 évvel korábban is hasonló szellemben nyilatkozott: „Gyarmathi rövid idő alatt sokat tett; ha sok helyütt hibázott, onnan van, mert nem törte fel még a' kérget; a' bötük 'változásainak törvényeit nem sejtötte." (AkÉrt. XV: 105; eredeti kiemelés). Így folytatja: „Magyar szókkal hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat összevetni, a' nélkül, hogy azok gyökereit egymáshoz hasonlítsuk, annyi, mintha valaki az emberek' nemzetségét hajaik' száma, vagy orraik' szabása szerint határozná meg. Illyen nyelvészködés játékká lesz, melly nem mozdítja elő a' nyelvtudományt, 's a' régiséget kutató történelmi tudományt, akaratlanúl is rászedi" (i. h. 106). Hunfalvy Pál metaforikus kifejezései is a *hangtörvény* fontosságáról vallanak: „A' bötűk változásainak törvényei több a' nyelvek boncztanánál, azok a' nyelvek természettanát fejezik ki" (237). A *hangváltozás*, de a nyelv grammatikai szerkezetét megszabó (diakrón és szinkrón) *törvények* jelentőségéről és jellegéről a század másik nagy elméjének, Riedl Szendének ugyanez a véleménye: „... e hangváltozás, bár többnyire külső befolyás következménye, mégis bizonyos meghatározott, 's magában az illető nyelvek szellemében [természetében] gyökerező törvények szerint megy végbe" (RIEDL SZ. 1856/b: 141). Ezeket a törvényeket nevezi Riedl *hangtörvények*nek (RIEDL SZ. 1859/b: 84). A *hangtörvények* ilyen szigorúan determinált jellege alapján nem véletlenül nevezte metaforikusan a *hangtan*t „a nyelvtudomány vegytaná"-nak (Riedl 1859/b: XIII). A nyelv grammatikai szerkezetét megszabó *törvények* határozzák meg „a' nyelv anyagainak a' gondolatok kifejezésére mikénti felhasználását" (RIEDL 1856/a: 23).

A felvillantott véleményekkel talán sikerült érzékeltetnem a *nyelvi törvény*, ezen belül is különösen a *hangtörvény* kategóriájának és a neki megfelelő terminusnak a hazai nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt hatását. Ilyen értelemben realizálódott a természettudományos egzaktsággal megfogalmazódott *nyelvi törvény ~ hangtörvény* kategóriája Riedl Szende nagy szintézisének torzójában is.[126]

Az ugyancsak természettudományos indíttatású *rendszer, rendszerszerűség* gondolata mába torkolló történetével messze megelőzte a modern európai nyelvészetbe (Saussure) való behatolását, jelentőségét és világméretű elterjedését.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a Magyar Tudós Társaság által 1846-ban „közre bocsátott" első monografikus igényű nyelvészkiadvány címét: „A magyar nyelv rendszere", mivel az elvitathatatlanul arról tanúskodik, hogy a szerzők

---

[126] A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan. Prága–Lipse[!]. 1859: 84.

„nyelvleírási" szemléletét – a munka minden fejezetében – a rendszerszerűség határozta meg, legalábbis ennek az érvényesítésére törekedtek.

A rendszerszerűség gondolata azonban már az akadémiai nyelvtan megjelenése előtt felbukkant a hazai nyelvtanirodalomban. A Fogarasi-féle nyelvtan (FOGARASI J. 1843) gondosan vizsgálta az *ön hangzók* 'magánhangzók' szabályos elrendeződésének a fő vonásait, és azok rövidség–hosszúság szerinti megfelelésének a rendjét így vázolta fel: *a ~ â, ȧ ~ á, e ~ ê, ė* [ë] *~ é, i ~ í, o ~ ó, u ~ ú, ö ~ ő, ü ~ ű* (29). Még korábban megjelent írásában (FOGARASI J. 1834) a magánhangzók labiális ~ illabiális oppozíciója alapján igyekszik a *fejtöget, következött, nyelvhöz* és más hasonlók *ö*-jének a létjogosultságát igazolni az alábbi argumentáció alapján: Ha az írogat, hadakozik, házhoz, gondolkodik stb. kifejezések „vastaghangú (veláris) ragasztékait" vesszük per analogiam alapul, akkor a fejtöget stb. „ragasztékokkal" ellátott formák szabályszerűbbek, nem pedig az „önkényesen használt" fejteget stb.-félék (FOGARASI J. 1834: Vezérbeszéd, 3). Ha Fogarasi példái nem is meggyőzőek, az a tény, hogy a modern fonológiai elvek alapján kikristályosodott *magánhangzórendszer* felvázolásánál, a *hosszúság ~ rövidség, palatalitás ~ velaritás* mellett a *labialitás ~ illabialitás* korrelációja a rendszerben elfoglalt helyet meghatározó vonás. Riedl Szende 1864-ben kiadott nyelvtanában ezek közül a vonások közül „a mély és a magas hangok közti ellentét" alapján helyezi el az egyes *hangzó*kat (vocalis) „A *hangzórendszer*"-ben (72, fejezetcím); ugyanabban a munkájában szintén fejezetcím: „*A magyar mássalhangzók rendszere*" (79; a terminus már 10 évvel korábban megvolt: *mássalhangzók rendszere* 'consonantensystem': AkÉrt. XIV: 17), alcím viszont: „A hangsúly befolyása a magyar *hangzórendszerre*" (RIEDL SZ. 1864: 102). Riedl egy másik írásában (RIEDL SZ. 1856/b) az egyes *hangzók* hangértékét a *hangzórendszer*ben elfoglalt helyük, a többi *hangzó*hoz való viszonyuk alapján állapítja meg: „a rövid hangzó csak annyiban rövid, a' mennyiben bizonyos meghatározott viszonyban van a' megfelelő hosszú hangzóhoz" (i. m. 138).

Ugyancsak *hangzók rendszer*ének, *hangzói rendszer*nek mondja Hunfalvy Pál a *magánhangzórendszer*t (AkÉrt. XIV: 144), Czuczor Gergely viszont *önhangzók rendszer*ének (AkÉrt. XVII: 135, egy másik helyen viszont *hangrend*nek: 129).

A magánhangzók bemutatott „viselkedésrend"-je alapján történő magánhangzó-osztályozás, a rendszerben elfoglalt helyüknek a meghatározása több mint fél évszázaddal megelőzte a prágai fonológiai iskola oppozíciós hangrendszer-koncepciójának a megszületését! Ez már sokkal több, mint a Riedl által *fonológiá-*

nak mondott *fiziológiai fonetika* (l. fentebb), közülük egyik-másik hangtulajdonság funkciójának felismerése vitathatatlanul fonológia!

A *hangtan* teljességét szolgáló további terminusok: a *hangrend* 1841-ben már 'vocalis harmonia' (AkÉrt. II: 357), ugyanott már *hangrendi szabályok*ról is olvashatunk. Az R-ben szintén megvan már a *hangrend* a mai értelemben (9). Az R. egy helyén a *hangzatosság*, a *széphangzat* szinonimája 'euphonia' (369), másutt viszont 'vocalis harmonia' (9). A *hangsúly*t Riedl Szende 1859-ben így definiálja: „nem egyéb, mint azon erő, mellyel a szóhang kiejthető, vagyis a szóhangot kísérő emelkedése és leszállítása a hangnak" (RIEDL SZ. 1859/b: 85). Ugyanezen a helyen a hangsúly jelentőségéről így ír: „A hangsúly a szó lelke", 1864-ben 'accentus'-ként értelmezi (RIEDL SZ: 1864: 12; Hunfalvy már 1856-ban ugyanígy jár el: Hunfalvy P. 1856/b: 153). A *hangsúly* nyelvi (fonetikai–fonológiai) jelentőségét a kortársak közül Ballagi Mór is felismerte, s már 1858-ban külön tanulmányban foglalkozott vele (BALLAGI M. 1858: 285–99). A *hangsúly*hoz közvetlenül kapcsolódik a *kiejtés* 'pronunciatio' (R. 71, 22), amelynek a helyesírásban játszott szerepéről Riedl Szende az etimologikus elvet vallókkal ellentétben így nyilatkozik: „A hangzók helyesírását kizárólag [!] a k i e j t é s határozza meg" (RIEDL SZ: 1864: 40). Ugyanez volt a véleménye a mássalhangzók helyesírásának a meghatározó tényezőjéről is, csak a *szóképzés*nél s *-ragozás*nál ismerte el az etimologikus elv érvényesülését (uo.). Ide kívánkozik még a *palatalizáció*, *palatalizált* magyarítása: *lágyítás* 'palatalizácio' (RIEDL SZ. 1856/b: 150), *lágyított* 'palatalizált' (RIEDL Sz. 1864: 105). Riedl Szende 1859-ben felhívja a figyelmet a zárt *e* [*ë*] külön jelölésének a fontosságára (nála: *közlő ë*: 1859/a: 25).

A k o r a i h a n g t a n e g y i k l e g f o n t o s a b b f e l f e d e z é s e a r e l e v á n s é s i r r e l e v á n s h a n g t u l a j d o n s á g o k k ö z t i k ü l ö n b s é g t e v é s és e különbségnek a magánhangzórendszer feltárásában való alkalmazása. A releváns hangkülönbségeket nevezi a fonológia fonematikus különbségeknek, olyanoknak, „amelyekkel valamely nyelvben, vagy nyelvjárásban szavakat vagy nyelvtani alakokat lehet megkülönböztetni" (LAZICZIUS GY. 1942: 168), és az ilyen hangtípusokat nevezi Laziczius Gyula *fonéma*knak (ő *fonémek*ről) ír „A nyelv hangrendszerét alkotó hangokat *fonémeknek* hívjuk." LAZICZIUS GY. 1932: 4). Az egyik nyelvben bizonyos hangtulajdonságok fonematikusan irrelevánsok, a másikban viszont relevánsok lehetnek. Ennek az eldöntése helyesírási szempontból igen fontos: ha az adott nyelvben az adott hangulajdonság fonematikus volta bizonyítható, az adott hangtulajdonsággal rendelkező beszédhangnak külön betűt kell kapnia: „... c s a k a z o k a

hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben, vagyis a *fonémek*." (1932: 25).[127]

Az idézetekkel az előző bekezdés elején olvasható hangtulajdonságnak a tárgyalt korszakban történt felfedezését, annak jelentőségét kívántam érzékeltetni. Már Laziczius Gyula is felhívta a figyelmet a tárgyalt korszak tudósaira, akik a nyelvi fontosság szempontjából releváns hangtulajdonságokra rámutattak: „... nemcsak Jones-ra, az angol fonetika jelenlegi fejére gondolok – írja –, aki fonétikájában (An Outline of English Phonetics. Leipzig, 1932[3]) épp úgy dolgozik a fonémek[!] és változatok fogalmával, akár csak egy fonológus, hanem azokra a múltszázadi tudósokra is, akik a fonológiának hírét sem hallották, mégis különbséget tettek a hangtípusok között nyelvi fontosság szempontjából." (LAZICZIUS Gy. 1942: 75–76).

A tárgyalt korszak magyar tudósaira is tökéletesen illenek Laziczius Gyula megállapításai. A több felhozható példa közül a zárt *ë* hang nyelvünkben való megléte, funkciója és önálló betűjele körül kialakult és ma is tartó vita érzékelteti e hangtulajdonság (zártsági-nyíltsági fok) fonológiai jelentőségét, éppen ezért ennek a múlt századbeli megjelenését és a körülötte kialakult vitát mutatom be illusztratív példának szánva.[128]

Meggyőződésem, hogy a 18. század utolsó harmadának elején a magyar nyelvtudományban felbukkanó probléma (bizonyos hangtulajdonságok nyelvi relevanciája) és annak helyesírásbeli következménye nem valamilyen nyelvjárásbeli különbség szubjektív töltetű lecsapódásának írásban is jelölendő erőltetése, hanem – mai tudásunk fényénél is – annak a tudományos meggyőződésnek a nyílt vallása, amely szerint „A kétfajta rövid *e* megkülönböztetése (bár helyesírásunk nem jelöli) ősi sajátsága nyelvünknek (KÁLMÁN B. 1975: 181). Nyilván ennek az „ősi sajátság"-nak a megbecsülése következtében írta következetesen a reformkorbeli grammatikus, Kalmár György a zárt *e* hangokat kétpon-

---

[127] Mellesleg századunk egyik legnagyobb fonetikusának, a nem a prágai iskolához tartozó D. Jones-nak ugyanez a véleménye a prágai fonológiai előterjesztéssel egy időben megjelent írásában: „... dienen sie [die Laute] in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden so müssen für sie in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden" (JONES, D. 1928: 19; az én kiemelésem: K. F.).

[128] Az „illusztratív" jelző nem csak azt „illusztrálja", hogy megvolt-e az inkriminált hang korabeli betűjele, hanem azt is, hogy az adott különbség felismerése és írásbeli alkalmazása milyen fontosságú volt a nyelvi kifejezés ökonómiája szempontjából: a jelentésbeli különbség kifejezése a fonetikus különbség hangjelölésbeli alkalmazásával egyszerűbb a bonyolult körülírásnál. Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha tudomásul vesszük, hogy a vitatott hang (*ë*) kiveszőben van a magyar nyelvterületen, a hangjelölésbeli alkalmazása pedig már ki is veszett.

tos *ë* betűkkel (KALMÁR GY. 1770). Benkő Loránd hívja fel a figyelmet arra, hogy Verseghy Ferenc 1793-ban megjelent Proludiumában utal az alábbi szópárok ejtésében meglévő különbségre: *melly* 'pectus', *melly* 'qui'; *szeg* 'scindit', *szëg* 'clavus'; *vesz* 'perit', *vësz* 'accipit' (i. m. 18, BENKŐ L. 1963. 9). Vályi András kéziratban megmaradt munkájában szintén következetesen jelöli a két *e* hang közötti különbséget (VÁLYI A. 1798; BENKŐ L. i. m. 13). Beregszászi is észreveszi, hogy a nyílt meg a zárt *e* közötti különbségnek jelentésváltoztató funkciója van (BEREGSZÁSZI NAGY PÁL 1797: 226). Simon Antal következetesen egypontos *e*-vel [ė] jelölte az *e* zártsági fokát (SIMON A. 1808:21), Kassai József is megkülönbözteti a két *e* hangot (KASSAI J. 1817: 60), a zárt *ë* fölötti két pontot „két mellesleges böket"-nek nevezve (uo.). Ugyanebben az évben Georch Illés is kiállt az ejtésbeli és írásbeli megkülönböztetés mellett, mivel „ha oly nagy különbség van a kettőnek [*e* ~ *ë*] hangzatjában, sőt néha a 'külömbféle hangzathoz képest még a' szó értelmében is: illő, sőt szükséges, volna azokat írásban és nyomtatásban egymástól megkülömböztetni ... hogy így az előfordulható kétes értelmet ... jobbára megkülömböztethessék" (GEORCH I. 1817/1821: 10–11, az én kiemelésem: K. F.). Riedl Szende nyelvtanában „a ragozásoknál játszott fő szerep"-re való tekintettel következetesen jelöli a zárt *ë*-t [nála *közlő é*], annak ellenére, hogy a „közírásban" általában elhanyagolják (RIEDL SZ: 1859/b: 29).

A kétféle *e* hang megkülönböztetésének a fontossága – a fentiek alapjána – tehát a reformkor grammatikusainak a szemléletében általánosnak mondható. Külön hangsúlyoznunk kell azonban Verseghy Ferenc e téren kifejtett tevékenységét, aki következetesen kiállt az *e* ~ *ë* jelölésmód elfogadtatása mellett.

Verseghy Ferenc 1805-ben megjelent munkájában (VERSEGHY F. 1805) megkísérli a magyar magánhangzórendszer felvázolását. Ebben a kritikus *e* hangok hangtulajdonságait és helyét így érzékelteti:

1) élesek: *e, ë*

2) sívók: *é, i, í* (i. m. 34).

Grammatikájában (VERSEGHY F. 1818) –más terminusokkal ugyan –, szintén háromfajta *e*-t különböztet meg:

1) magashangúak: *e, ë*

2) éleshangúak: *é*... (i. m. 51)

A háromfajta *e* (nyílt, zárt, hosszú) korabeli meglétét vitathatatlannak tartja: „Arrúl, hogy a' Magyar nyelvben háromféle *e* betű találtatik..., azt tartom, senki sem kételkedik" (i. m. 52). Meg is magyarázza a különböző *e*-knek szükségességét, pontosabban szerepüket: „a' középsö *ë* a Magyar ſzavakban az értelmet véghetetlenűl ſokszor megváltoztattya" (Uo.). Ezen *e*-knek a magyar magán-

hangzórendszerben elfoglalt helyét az alábbi megfelelésekkel illusztrálja: *a ~ e, á ~ é, o ~ ë* v. *ö, ó, ő, u, ű* (uo.). A magyar magánhangzórendszer bemutatott jellegét olyan főtörvénynek tartja, amelyből „a' ridegebb regulákot is sükeresen meg lehet határozni" (uo.)

Verseghynél megtalálhatók mindazok a szempontok, amelyeket a két *e* (nyílt–zárt) megkülönböztetését vallók napjainkban fontosnak tartanak: jelentésváltoztató funkció, rendszerbeli hely, széphangzás.

A század közepén Czuczor Gergely is igen fontosnak tartja a beszédhangok fonematikus jellegének jelentésmegkülönböztető funkcióját. Az *e* hang nyíltsági ~ zártsági fokának jelölését magától értetődőnek véli, és arra figyelmeztet, hogy a kiejtésben is ügyelni kell „szabatos használatára": „A zárt *é* hangrendünk egyik lényeges alkatrésze, miért rajta kell lennünk, hogy nem csak írásban [ez tehát vitathatatlan!], hanem kiejtésben is szabatosan használjuk." (AkÉrt. XVII: 144). Másutt a *mentek e*-jének összes kombinációs lehetőségei közül (*mentek, mentëk, mëntek, mëntëk*) az utolsó kettőt hozza fel a jelentésváltoztató funkció érzékeltetésére: *mėntek* 'iverunt', *mëntëk* 'itis' (i. h. 13: 339). A nyelvi szempontból releváns hosszúság ~ rövidség korrelációra is ügyel: „... kiejtésben és írásban lényegesen megkülönböztetjük az illy szókat, mellyekben az elhatározó különbséget egyedül a' hangok' mértéke teszi; pl. *lep* 'tegit', *lép* 'graditur' (i. h. 338).

A bemutatott vélemények és példák alapján megállapítható, hogy – a terminológiai sokszínűség és a jelölésbeli ingadozás ellenére – a reformkor grammatikusainak többsége egységes volt a nyílt és zárt *e* hang megkülönböztetése fontosságának megítélésében, többségük a zárt *e* jelölésében az *ë* betűt használta. „Elterjedését nyilván annak köszönheti – írja Fábián Pál –, hogy jól beilleszkedik a magyar magánhangzó-betűk rendszerébe, [ezért] az *ë*-t különösebb vita nélkül elfogadták" (FÁBIÁN P. 1967: 43).

Nem véletlenül foglalkoztam részletesebben a *hangtan* körébe vágó problémákkal. A rendelkezésemre álló elvi–elméleti állásfoglalások, terminológiai viták és azok eredményei alapján kialakult véleményem: a magyar nyelvtudomány alapvető kategóriáinak (nyelvi törvények, a nyelv rendszerszerű felépítettsége, a nyelvi szempontból releváns tulajdonságok és aspektusok, a nyelvfejlődés és -működés objektív és szubjektív tényezői) feltárása, azok terminológiai vetületének az összessége valóban a magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának záróakkordjai. Amiket a *hangtan* keretében részletesen elemeztem – mutatis mutandis –, érvényesek a hagyományos nyelvtanfel-

osztás másik két részének (*szótan*, *mondattan*) alapvető kategóriáira és terminológiai vetületeire is.

A helykímélés is azt diktálja, hogy elégedjek meg a legfontosabb *szótani*, *mondattani*, *általános nyelvészeti* kategóriák terminológiai megnyilvánulásaira vonatkozó szelektív utalással, és néhány *helyesírási* terminus bemutatásával. Eljárásom indoklására még azt említem meg, hogy a hazai klasszikus (hagyományos) nyelvtan terminológiai fegyvertárának elemei többségükben nyelvújítási képződmények, és ezek mind megtalálhatók Szily Kálmán szótárában (NyUSz.).

Szótan

Sorjában: *szótan* 'ua.' (R. 3). A *szó* előtag régóta lejegyzett szavunk meglehetősen szerteágazó poliszémiával (45–56. l.). A tárgyalt korszakban már egyjelentésű köznyelvi szó és terminológiai elem: 'vox'. Az *alaktan* 'morfológia' Hunfalvy Pál szava (MNyészet III: 233; 1858-ban a *morfológiát* még *ragozástan*nak fordítja: AkÉrt. XVIII: 17). A terminus előtagja szintén régóta adatolt tagja a magyar szókincsnek, mint az *idom*, *nyelvidom*, *alak*, *forma*, *nyelvalak* szinonimasor tagja (AkÉrt. XIII: 329). Az *idom* Fogarasi Jánosnál 1858-ban 'rythmus' (AkÉrt. XVIII: 198), és külön figyelmeztet arra, hogy „ne zavarjuk össze az idomot az alakkal" (uo.), nyilván a terminológiai ingadozás ellen emelte fel szavát. 1860-ban már az *alak* is egyértelműen 'forma' (AkNyÉrt. I: 425), az *alaktan* pedig 'morfológia' (i. h. 97). A *szótő* az R-ben még *tőszó* 'vox primitiva' (373). Az új szók alkotásának, a *szóalkotás*nak 'formatio vocum' (R. 373) két módjára is megvoltak a terminusok: *szóképzés* 'formatio' (uo.) és a *szóösszetétel* 'compositio' (R. 372). A *tőszó*val szemben a *képzett szó* = *származékszó* 'derivatum' (R. 20), az *egyszerű szó*val szemben a *szóösszetétel* révén létrejött *összetett szó* 'vox composita' áll (R. 372). A *képző* 'formativum' (R. 370). A *declinatio* 'ejtegetés, hajtogatás' helyét a *ragozás* 'toldalékolás, suffixio' foglalta el (R. 372), a *rag* pedig – a korábbi 'praefixum ~ suffixum' helyett – egyértelműen 'suffixum' (uo.) lett. A *coniugatio* magyarításának kísérletei is lezárultak: az *igeragozásé* ugyanúgy, mint a *particuláé*: *igekötő* (R. 370).

Valamennyi *beszédrész* 'pars orationis' (R. 368) magyar terminusai kialakultak: *ige* 'verbum' (370), *főnév* 'nomen substantivum' (369), *melléknév* 'nomen adiectivum' (371), *számnév* 'nomen numerale' (171), *névmás* 'pronomen' (371), *névelő* 'articulus' (uo.), *névutó* 'postpositio' (uo.), *kötszó* 'coniunctio' (uo.), *indulatszó* 'interiectio' (370). A felsorolásból kitűnik, hogy az R. minden beszédrészének ugyanaz a jelentése, mint a maiaké, formailag egynél van különbség, és ez is csak egy hang: az R. *kötszava* ma *kötőszó*. (Ha már a *–szó*-nál tartunk, itt említendő a *műszó* 'nomen technicum'

[R. 371]; ma 'terminus technicus') is. Kialakultak az *igenemek*, *igemódok*, *igeidők* terminusai is: *cselekvő*, *szenvedő*, *középige* (276; az utolsó ma *visszaható*), *míveltető* (187), *átható*, *bennható* (uo.), *gyakorító* (191), *jelentő* (194; ma *kijelentő*), *parancsoló* (uo.), *jelen idő* (195), *múlt idő* (uo.), *jövő idő* (uo.), az *igei személyragok* (142). A *főnevek* differenciálódásának terminusai: *tulajdon név* (21), *köznév* (140; ma *közös főnév*). Teljessé vált a *melléknevek* fokozásának hármassága: *alapfok*, *középfok*, *felsőfok* (122), a *számnevek* a mainál gazdagabb rendszere: *tőszámnév*, *sorszámnév*, *osztószám* (ma *törtszámnév*: *tized*), *különző* (*-féle*), *sokszorozó* (*-szor*), *határozatlan számnevek* (171) stb.

A szótannal kapcsolatos r e n d s z e r s z e r ű s é g gondolata egyrészt a *ragok rendszer*ének és a *toldalékolás* általános *törvényszerűség*einek tükrében mutatkozik meg. Czuczor Gergely „kétágú módosító ragok és képzők rendszeré"-ről (AkNyelvÉrt. 1: 73) és „három ágú képzők és ragok rendszeré"-ről ír (81). Mind a kettő a *magánhangzó*k palatális~veláris hangmegfelelésének törvényén alapul: „az önhangzók bizonyos rendszert követnek, a) gyöktani, b) alaktani vagy is ragozási, c) érteményi tekintetben" (97) a *-nak*, *-nek* stb. (73), az *-ėdik*, *-ödik*, *-odik* (81) esetében. Az R. *rag* definíciójából és példáiból a *toldalékolás* szekvenciatörvénye sejlik ki: „*Rag*nak neveztetik azon betű vagy szótag, melly önálló szóhoz vagy beszédrészhez ragasztatván... 's az így alakúlt szó rendesen, vagy legalább teljes ragozást többé nem vehet fel" (32). A *képző*, *jel*, *rag* szekvenciából annyit felfedeztek, hogy a *szótőhöz* mindenféle „rag" ɔ: toldalék (*képző*, *jel*, *rag*) járulhat, a *birtokos személyrag* (*-jel*) után többes jel és más birtokos személyjel nem állhat (153) és ez általánosítva a definíció végén olvasható: *rag* után semmiféle más „*rag*" (toldalék) nem következhet. Ugyanez a véleménye a toldalékszekvenciák utolsó esetéről Ballagi Mórnak is: „a ragozott szó többé képzés alá nem eshetik" (AkÉrt. XVII: 421). Hunfalvy Pál 1855-ben még alaposabb megfigyelésének következménye a *rag* terminus pontosítása: mi *rag* és mi nem az. Az *é*-t (*apámé*) azért nem tartja a genitivus *rag*jának, „mert általában különbözik a ragoktól. A viszonyi ragnak [a tárgyat és a különböző határozókat kialakító nyelvi eszköznek, a tulajdonképpeni *esetrag*nak] ugyanis az természete, hogy valamely viszonyt [hely-, mód-, idő- stb.] kifejezvén, nem viszonyíttathatik többé [helyviszony után pl. módviszony nem következhet]; azaz v i s z o n y i r a g v i s z o n y i r a g g a l n e m t e t é z t e t i k [eredeti kiemelés]. A' többes *k* rag kap ugyan viszonyi ragokat, mert m a g a n e m a z" (AkÉrt. XV: 209; az utolsó az én kiemelésem: K. F.). Ugyanígy „az *é* minden viszonyi ragot felveszen; maga tehát nem lehet viszonyi rag, hanem casus rectusféle rag [jel], mint a többes nevezője [jele]" (209). Riedl Szende Nyelvtanában „A képzők egymásután való következésének a törvényei" címet

adja könyve egyik fejezetének (RIEDL SZ. 1864: 164). A magyar nyelv képzőrendszerének egyik fő jellemző vonása, hogyan következhetnek egymás után, ha új szavak alkotásának egyik fontos eljárásáról a *szóképzés*ről van szó. A *szótő*höz minden *képző* járulhat. De ha már egy képző kapcsolódott a tőhöz, csak bizonyos más képzők következhetnek utána. Riedl példái:

1. gyök + ható: *zárhat* (165);
2. gyök + gyakorító: *zárogat* (uo.);
3. gyök + tétető (factitív): *zárat* (uo.);

Ezek kombinációs lehetőségei:

4. gyök + gyakorító + ható: *záro-gat-hat* (uo.);
5. gyök + gyakorító + ható (elírás tétető h.): *zár-ogat-tat* (166);
6. gyök + tétető + gyakorító: *zár-at-gat* (uo.);
7. gyök + tétető + ható: *zár-at-hat* (uo.);
8. gyök + gyakorító + tétető + ható: *zár-ogat-tat-hat* (uo.);
9. gyök + tétető + gyakorító + ható: *zár-at-gat-hat* (uo.).

Ha nem kérjük számon a teljességet a szerzőtől (egyéb kombinációk is vannak), a *törvény* felfedezése éles szemű megfigyelésre és elemzésre utal!

Mondattan

A *mondattan* (R. 265; RIEDL SZ. 1864: 241) körének terminológiai kiteljesedése: *mondat* 'sententia' (R. 371; Riedl szerint: „A mondat nem egyéb, mint szóhangok által kifejezett gondolat": 53). Itt megjegyzendő, hogy a *mondat*tal ellentétben a *mondattan* – annak ellenére, hogy a szövegben definiálva van – nincs az R. végén lévő műszólajstromban, tehát nincs értelmezve, de megvan ott a *szókötés* 'syntaxis' (373), ami egy másik helyen definiálva is van: „A' szókötés az egyes szók' vagy beszédrészek' viszonyait 's értelmes mondattá alakításuk' szabályait adja elő" (265). Ezzel a szintaxisdefinícióval – a lényeget tekintve – teljesen egybevág az R. *mondattan*-definíciója: „A' mondattan az egyes szók' vagy beszédrészek', továbbá a' mondatok egymás közti viszonyait 's azon szabályokat adja elő, mellyek szerint a' szók mondattá, a' mondatok értelmes és díszes beszéddé [szónoklat] fűzetnek össze" (uo.; az én kiemelésem: K. F.). Az R. terminológiai rendszerében a *szintaxis* és a *mondattan* – a definíciók alapján – tehát szinonimák. Egyébként „a szavak mondattá alakításának (»fűzésének«) szabályai"-t ma is *szintaktikai törvények*nek nevezzük. Ha a *szókötés* terminus nem is honosodott meg – ma is *szintaxis*t használunk –, ez a szintaxiskoncepció figyelmet érdemel.

A mondatok szerkezet szerinti osztályozása: „*egyszerű mondat* (RIEDL SZ. 1864: 242), *összetett mondat* (uo.), *sokszorosan összetett mondat* (uo.) ma is

helytálló, csak az utolsónak a határozója: *többszörösen*. A *körmondat* 'periodus'. Az azonos mondatrészeket és az összetett mondatok tagmondatait – ugyanúgy, mint ma – *kötőszó*val választjuk el egymástól. (Az R. 371. lapján *kötszó* olvasható.)

A mondatrészek terminológiai fegyvertára: *alany* 'subiectum' (R. 368; már 1790-ben is *Allany:* subjectum: TESz), az *alanyeset* v. *nevező* 'nominativus' (R. 368), az *állítmány* 'praedicatum' (uo.; már 1826-ban is az *állítmány* 'Prädikat': NyÚSz.). A mondat két fő tagjának, a *tém*ának és a *rém*ának a korai definíciója: „Minden gondolatban megkülömböztetjük 1) a személyt vagy dolgot, melyről gondolunk [valamit], vagyis az a l a n y t ; 2) azt, a mit az alanyról gondolunk, mit felőle állítunk, vagyis az á l l í t m á n y t s 3) azt, hogy az állítmány az alanyra vonatkozik, vagyis az állítmánynak v o n a t k o z á s á t az alanyra". (RIEDL SZ. 1864: 241; a definíció egyben a terminusok magyarázatát is megadja.) A *tárgyeset* v. *szenvedő* 'accusativus' (R. 373; ugyanígy RIEDL SZ. 1859/a: 23, 1859/b: 73, a *tárgy* mint mondatrész nem szerepel egyikben sem, annak ellenére, hogy 1806-ban már megvolt, mint 'Akkusativobjekt': TESz).[129] Kialakult a határozórendszer: *határzó*, de *határozó* is 'adverbium' (R. 370). Úgy tűnik, hogy a *határozó* egyaránt jelentette mind a *határozószót* 'adverbium', mind a *határozót* 'determinans'. Az *igehatározó* 'adverbium' pl. Riedlnél a mai értelemben vett *határozószó*nak felel meg (RIEDL SZ. 1864: 56), a *viszonyrag* viszont 'esetrag, határozói rag' (RIEDL SZ. 1864: 109), a *viszonyszó* pedig 'névutó' (uo.). Más helyen a *névutó* a *névviszonyszó* szinonim párja, és jelentése 'postpositio' (RIEDL SZ. 1864: 56), az R-ben viszont a *névutó* szinonim párja: *névhatározó* (31). A *névrag* 'suffixum nominale' (331) pedig egyértelműen *határozói rag*. Annyi azonban megállapítható, hogy a határozók kifejezőeszközei (*határozószó*, *főnév* + *rag* és *főnév* + *névutó*) a tárgyalt korszakban – ha ingadozó használatban is, de – terminusok. Megvolt a *jelzős* szerkezet mindkét tagjának a terminusa: a *jelző* 'attributum' (RIEDL SZ. 1864: 246) és a *jelzett szó* 'ua.' (285). A *birtokviszony* 'birtoklás' (R. 283) a *birtokos* 'ua.' (uo.), de *birtokos név* is 'ua.' (294), és a *birtok* is 'ua.' (293). A fentebb már említett összetett *mondatot* részletesen tárgyalja Riedl hivatkozott munkájának egy másik helyén. Eszerint az *összetett mondat* 'ua.' (Riedl Sz. 1864: 273) *tagmondatok*ból áll (uo.). Ez utóbbiak *főmondat*ból és *mellékmondat*ból (268, 276), illetőleg *főmon-*

[129] Vége szakadt tehát a több évszázados „melléfordítás"-nak: gör. *πτωσις αιτιατικη* > lat. *casus accusativus* > magy. *vádoló eset*. A *tárgy* hagyományos definíciója egyébként tökéletesen megfelel a görög terminus egyik jelentésének: 'akire vagy amire a cselekvés áthat, vonatkozik', azaz „a tárgy a mondatnak az a része, amelyre az állítmányban kifejezett cselekvés irányul".

*dat*ból és *alárendelt mondat*ból (276) állnak. Az *alárendelt mondat*ok fajtái: *alanyi, jelzői, tárgyi, igehatározói mellékmondatok* (276). Az *összetett mondat*ok rendszere némi terminológiai ingadozást mutat: az *alárendelt mondat* néha *mellékmondat* (276), másutt *függő mondat* (276), a *főmondat* viszont *fölérendelt mondat* is (uo.). Az *alárendelt mondat* és a *mellékmondat* (amit könnyen össze lehet téveszteni a *mellérendelt mondattal*) a kései hagyományos nyelvtan terminológiai ingadozására is utal, mivel szinonimákként használják őket. Az *alárendelt mondat* terminus egyértelmű: kifejezi a *főmondat*tal szembeni alárendelt szerkezeti viszonyt: a *főmondat* valamelyik részének (*alany, tárgy, határozók, jelzők*) egész mondattal való kifejezése.

Ennyit a *mondattan* „terminológiai megnyilvánulásaira vonatkozó szelektív utalások"-ról, ami talán – egy kis jóindulattal, a teljességre való törekvés igénye nélkül – a korszak *mondattan terminológiai rendszere* bemutatásának is nevezhető.

Általános nyelvészet

Az általános nyelvészet (a nyelv legáltalánosabb törvényszerűségeivel foglalkozó nyelvtudományi részdiszciplína) már érintett kategóriáinak terminológiai termésén (*rendszer, rendszerszerűség, hangtörvények, a toldalékolás törvényei*) túl néhány idevágó fontosabb terminusra kívánom a figyelmet felhívni.

Ide kívánkozik elsősorban tudományunk differenciálódásának terminológiai vetülete. Míg korábban a *nyelvtan* 'grammatica' volt az összefoglaló terminus, fokozatosan különbséget tettek a *nyelvtan* és a *nyelvészet*, a *nyelvtudomány* között. Riedl Szende nyelvtanában még szinonimapárok a *nyelvtan* és a *nyelvészet*. Amikor Riedl Szende a *nyelvtan* fő feladatának a „*történelmi*" (ɔ: *történeti*) *nyelvtant* tartja, már átlépi a szorosabb értelemben felfogott *grammatika* fogalomkörét: „a nyelvtan feladata a nyelvet nem csak úgy fogni fel, mint az megvan, hanem mint lett azzá, a mi; az az: annak történelminek kell lenni" (RIEDL SZ. 1864: XI); ez még *nyelvtan*, méghozzá *történeti*, de amikor – tovább folytatva gondolatmenetét – így fogalmaz: „A történeti nyelvtannal legbensőbb kapcsolatban van az összehasonlító nyelvészet" (uo.) már átlépi a *nyelvtan* határait, még ha nem is tesz egyenlőségjelet a két nyelvi stúdium közé, de nem is tudja az egyiket a másik nélkül elképzelni. Az *összehasonlító nyelvészet* egyébként a 19. század magyar nyelvtudományának egyik középponti kategóriája volt. „Semmi sem bizonyítja inkább a rokon nyelvekkeli hasonlítás mindnek előtti szükségét..." – írja Fábián István „Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság" című tanulmányában (AkNyÉrt. I: 511). Minden korabeli nyelvész állást foglalt vagy mellette vagy ellene. A legjelentősebbek természetesen mellette. Mindene-

setre a *történeti–összehasonlító nyelvtudomány* terminus előzménye a riedli distinkció. A *nyelvhasonlítás* 'collatio linguarum' (R. 371) fogalomkörébe tartozik a *nyelvrokonság* 'cognatio linguae' (372), aminek a lényege Hunfalvy Pál szerint a grammatikai–szerkezeti szabályos megfelelés, nem pedig a hangalaki egybeesés. Az ő szavaival: „minden nyelvnek rokonsága is főkép az ő idomából ismerhető meg" (AkÉrt. 2: 105; eredeti kiemelés). A *szókincs*-beli rokonság – éppen a jövevényszók garmadái miatt – csak akkor jöhet számításba a rokonság megállapítása szempontjából, ha nincs ellentétben az előbbivel: „a nyelvnek idomi rokonsága után és mellett az ő anyagi rokonsága is nyom 's kiegészíti amazt" (uo.).

A *nyelvtan* az R-ben még 'grammatica' (R. 372), a *nyelvtudomány* ezzel szemben 'philologia' (uo.). 1851-ben viszont Hunfalvy Pál megkülönbözteti a *filológiát* a *nyelvtudomány*tól (*nyelvészet*től), mivel szerinte – helyesen – „a' philológia... tágabb fogalmú mint a' nyelvészet" (AkÉrt. XI: 1).

Hogy a *nyelvtudomány tudomány* jellegét mi biztosítja, igen sok nyelvész szerző a *tudomány törvényeinek* az egyes emberek akaratától függetlenül létező és ható mivoltát hangsúlyozza, és itt érhető tetten a korabeli *természettörvény-fogalom* megtermékenyítő hatása. Hunfalvy Pál 1854-ben a *tudomány* feladatát abban jelöli meg, hogy tárgyának objektív mozgásrendjét, önmagában rejlő belső szükségszerű összefüggéseit feltárja, és ne kívülről vigyen bele szubjektív fogantatású nézeteket: „Egyébként a' tudomány 's annak belső kényszerűséggel [objektív szükségszerűséggel] bíró tárgya, valamint a 'tudománykodásnak útja nem önlegi [szubjektív] tetszés, asszonyi izlés [?!] után szabódik; az tárgyilagi szükségesség [a kutatási tárgy objektív szükségszerűségeinek az elismerése]" (HUNFALVY P. 1854: 10; az én kiemelésem: K. F.). Ugyanez a véleménye a *nyelvészet*ről a század nagy polihisztorának, akit szintén „megbabonáztak" a természettudományos módszerek és az így elért fényes eredmények: „Ime a nyelvészet, átalános és működésökben, eredményeikben csupán csak odajáruló idegen [külső] körülmények által módosuló törvényeket keres és állít fel [tár fel], mint a physica; elemeket és egyleteket [összefüggéseket], átalános és választó [egyedi] rokonságokat (affinitas) mutat ki [nyelvhasonlítás], analysist és synthesist gyakorol, mint a kimia; rendszerez, azaz osztályoz és családosít, seregeket, rendeket, nemeket, fajokat és hasonfajokat (varietas) különböztet és határoz meg, mint a leíró természettudomány... végre anyagi és szellemi... erők együtthatását, a köztük húzandó határvonal keresését tárgyalja" (BRASSAI S. 1860: 297). Még Czuczor Gergely természettudományos párhuzama kívánkozik ide: „És valamint a' természettudós nem elégli az anyagi világ tüneményeit csak észlelni; hanem iparkodik azok' törvényeit is felsőbb

elemzések által kitanulni: hasonlóan a nyelvtudós' törekvése oda van irányozva, hogy miután az okozatokat fölkereste, és szervezte [rendszerezte], végre ok- és észszerüségöket, mint lehet, kiokoskodja [a jelenségek lényeges vonásait, összefüggésrendjüket absztrahálja]" (AkÉrt. XIII: 217).

A tárgyalt korszakban *nyelvfilozófiá*nak nevezett *általános nyelvészet*től is ezt várja Fogarasi János 1859-ben írt ismertetésében: „Minden philosophia feladata: a tüneményben a törvényt, a létezőben a lényegest, a szükségbelit [szükségszerűt] megismerni, és a tapasztalt tények összességét mint a lényeges törvényeknek önmagában szükségképen összefüggő rendszerét fogni fel. A nyelvphilosophia is erre törekszik a nyelvet illetőleg – majd így folytatja – Mi nem csak azt akarjuk tudni, mi van, hanem azt is akarjuk megismerni, minek kell lenni és miért van az úgy és nem másképen [kauzális feltételezettség]" (FOGARASI J. 1859: 53; az én kiemeléseim: K. F.). Ilyen tudományos hitvallás, *általános nyelvészeti* nézőpont alapján tesz különbséget Hunfalvy Pál is a *(nyelv)leírás* és *(nyelv)elemzés* között (AkÉrt. XI: 181, 78).

Csodálatos *általános nyelvészeti* program, megejtő tudományos célkitűzés! Ez a sokat szapult, úgynevezett *természettudományos nyelvészet* lényege, nem pedig a joggal bírált szimplifikáció (a *nyelvészet* = *természettudomány*, ahogyan azt Brassai Sámuel is gondolta: BRASSAI S. 1860: 291).

Helyesírás

Fentebb szóltam arról, hogy a klasszikus ókor grammatikusait követve egészen a 18–19. századig az *ortográfiát* is per definitionem a grammatika részének tartották. Így határozta meg például „az első tudatos magyar grammatikaíró", Sylvester János is a grammatikát: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi..." (SylvGr. 6). A sylvesteri grammatikafelosztás (71) első helyén szereplő *ortographia* tágabb jelentéstartalmú, mint a mai értelemben felfogott *helyesírás*: a *hangtani* kérdéseket is magában foglalja. A sylvesteri *orthographia* tehát az ilyen értelemben felfogott: *Igaz irás*nak todomānya (uo.). De még a 19. század közepén is találkozunk ilyen *nyelvtanfelosztás*sal:

a) „A magyar Helyesírás és Szóragozás Főbb Szabályai,

b) a Magyar Szókötés szabályai,

c) A Magyar Nyelv Rendszere" (AkÉrt. XVI: Függelék 3).[130]

---

[130] Emlékeztetésül: a Tudós Társaság 1831-ben kiküldött „első nyelvtani bizottsága" is „a Magyar Helyesírás és Szóragozás Elemeinek" a kidolgozását kapta feladatul, azt követte az

Az akadémiai „Állandó Nyelvtudományi Bizottmány" – amelynek előterjesztésében ez a „nyelvtanfelosztás" olvasható – az alábbiakat említi indokolásában a helyesírás egységesítésének a fontosságára hívá fel a figyelmet: „... miután az írásmódban ez utolsó tíz–tizenöt év alatt kifejlett különbözések és tétovázások az e tárgyban netán eszközölhető köz megegyezést kívánatosnak tüntetik fel: a bizottmány először is a helyesírás szabályait vizsgálta keresztül; s tekintettel a tudomány [!] s az időközben nyilatkozott véleményekre, ez iránt terjeszti elő köz megegyezéssel megalapított nézeteit" (uo.). Ezután előterjeszti a helyesírás meghatározását: a helyesírás „nem egyéb lévén azon tannál, mely az írásjelek [itt nyilván nem csak az interpunkciós jelekről van szó!] helyes használatát adja elő az illető nyelv hangjai és szavai hű leábrázolására" (uo.; az én kiemelésem: K. F.). Itt, a „zárófejezetek" vége felé már nem ilyen értelemben definiált nyelvtanfelosztás alapján kívánok néhány helyesírási terminust bemutatni, hanem tudományunk differenciálódásának (l. fentebb) eredményeként megszületett *alkalmazott nyelvészeti* részdiszciplína legalapvetőbb terminusainak a tárgyalt korban való meglétére kívánok utalni.

A *helyesírási alapelvek* (*etimologikus*, *ejtés szerinti* és *tradicionális*) közül a korábbi szerzők legtöbbje az *etimologikus elv* érvényesítését tartotta az egyetlen tudományos kritériumnak (l. fentebb). Az itt idézett definíció ezt az „egyetlen tudományos elvet" megkérdőjelezi, amikor az adott „nyelv hangjai és szavai hű leábrázolásá"-ban jelöli meg a helyesírás feladatát, más szavakkal az etimologikus elv helyére a *kiejtési normát* teszi nem egyedüli, de fő helyesírási elvnek (AkÉrt. XVI: Függelék 9). A *kiejtési norma* nem a divatos beszédmód, de nem is az egyes nyelvjárások valamelyikének az alapján alakul ki, hanem az úgynevezett „mívelt nyelvszokás"-t veszi alapul, amely a „csínosabb társalgás és irodalmi alkalmasság által nemesítve, a széphangzás által módosítva, a tudomány által... szabályozva bizonyos pontig öntudatos [tudatos] figyelem mellett fejlődik, s a gondosan beszélők ajkairól végre hallgatag [hallgatólagos] megegyezéssel zeng felénk" (4; az én kiemelésem: K. F.). A *kiejtési elv* bizonyos megszorításokkal érvényesül, azaz a „ragozott, származtatott és összetett szók" esetében „a szófejtés által korlátoztatik aszerint, hogy a ragok, képzők és összetételi részek, ha kiejtésök lényegesen nem változik, eredeti hangoztatások szerint iratnak le" (5). Erről a határozott, ugyanakkor elég rugalmas álláspontról bírálják a *hagyományos elv*et vallók merev ragaszkodását a *c* hang *cz* betűkapcsolattal való írásához,

---

1842-ben kiküldött bizottság a „Magyar Szókötés" (sintaxis) kidolgozására, és 1845-ben egy újabb bizottság a „Magyar Nyelv Rendszeré"-nek a kidolgozásával megbízva.

és a bizottság „a sokak által használt tiszta *c*-t tartotta a magyar ábécében is meghagyandónak" (10; ugyanígy a kiejtés szerinti fő helyesírási elv alapján léptek fel a ki nem tett ragokat pótló hiányjel (') ellen: 9). A bizottmány egyértelműen kijelentette: „A magyar írásban annyi betűt kell fölvennünk, ahány önálló külön egyszerű hang [ma így mondjuk: *fonéma*] magyar szókban előfordul (8), „önálló, külön egyszerű" *cz* hang pedig köztudottan nincs a magyarban. A *hangjelölés* területén a *fonematikus elv* érvényesülését, tehát csak a nyelvileg releváns hangtulajdonságok alapján történő hangjelölés fontosságát már három évvel a bizottmány előterjesztése előtt Czuczor Gergely szóvá tette: „egyetlen nyelvet sem tudunk, melly az emberi hangok' minden árnyéklatát különös jegyekkel, azaz betűkkel képes volna kifejezni" (AkNyÉrt. XIII: 206). Mintha előre megsejtette volna a *diakritikus jelek* tobzódását, a „furor phoneticus"-t (Laziczius Gy.)!

A Nyelvtudományi Bizottmány előterjesztésében olvasható helyesírási alapelveket, azok előremutató voltát, határozottságát és elaszticitását nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez terminusaikra is vonatkozik.[131]

A Bizottmány határozott hangvételű általános helyesírási elveinek bemutatása után végezetül a tárgyalt korszak helyesírási műszavai: *helyesírás* 'ua' (R. 28), *írásjel* 'interpunctio' (370), *pont* 'ua' (uo.), *vessző* v. *vonal* 'ua' (26), *pontosvessző* v. *pontvonal* 'ua' (uo.), *kötjel* 'signum copulativum' (371), *gondolatjel* 'signum pausae' (369), *idézőjel* 'ua' (uo.), *kérdőjel* 'ua' (uo.), *felkiáltási jel* (ma *felkiáltó~*) (uo.), *zárjel* ma *zárójel* 'parenthesis' (371).

---

[131] A helyesírásban az *etimologikus elv* uralmát megtépázták azok a „vad etimológiák" is, amelyek jó ideig kompromittálták a hazai nyelvészkedés tudományos jellegét, és nem véletlenül váltották ki a tudományosság igényével fellépő hazai nyelvészek lesújtó bírálatát. Hunfalvy: „Tehát az egészen járatlan hihet csak illyen származtatásoknak, millyenekkel Otrokócsi, Horvát István, Dankovszky és többen gazdagították a' magyar irodalmat: az ítélni tudó mosolyog néha, amikor mulatni akar; de valahányszor tanulni óhajt, elszomorodik azon, meggondolván, mennyi hátramaradást okoztak ezek részint az által, hogy a' magyar tudományt nevetségessé tették, részint és leginkább azáltal, hogy az olvasókban a' természetes érzetet, melly a' helyest meg tudja különböztetni a' helytelentől, elfojtották, a' tanulókban pedig a' komolyat megérdemlő szorgalmat képzelődésekre irányozták." (AkÉrt. XV: 123). Ballagi: „Ily hasonlítások könnyen emlékezetünkbe hívhatják Voltaire csípős mondatát, hogy az etymologia oly tudomány, melyben a szók önhangzói igen keveset, a mássalhangzók meg semmit sem nyomnak (AkÉrt. XVII: 49). Brassai: „... oly tüzesen kikeltem az etymologia, túlságos hatalmaskodása ellen, melylyel a nyelvészet terét csaknem egyedűl veszi igénybe" (AkNyÉrt. I: 388).

Csaknem teljes helyesírási terminuskészlet – itt-ott egy-egy hangbeli eltéréssel!

* * *

Összefoglalásként megállapítható, hogy a kezdeti egyéni próbálkozások, a bemutatott intézményes erőfeszítések, a bő terminológiai termés kritikai megrostálásának eredményeként a 19. század derekára kialakult a hagyományos magyar nyelvészeti terminológia rendszere. E rendszer a nagy európai szellemi áramlatok jegyeit viseli magán. Létrejöttének elvitathatatlan szerepe van annak bizonyításában, hogy „az Elbától keletre ugyanaz a szellemi égöv húzódik, hogy itt sem csupán magyarul, lengyelül, oroszul stb. beszélünk, hanem »európaiul« is" (FENYŐ I. 1986: 7).

* * *

A magyar nyelvészeti terminológia megteremtéséért folyó küzdelemnek, e küzdelem vezéralakjainak az a legmegszívlelendőbb üzenete a ma nyelvészének, hogy szakmai tevékenységében az eruópai színvonalat nem az importterminuszuhatag fémjelzi (ez a fajta, már említett, „furor terminologicus" – adott körülmények között ellenkező hatást válthat ki), hanem az előremutató külföldi elméleti irányzatoknak, ezek terminológiai vetületének a magyar nyelv szerkezeti és szemantikai törvényszerűségeit figyelembe vevő adaptálása. Így jártak el a magyar terminológia megteremtéséért küzdő legjobbak: a magyart a „szent nyelvek"-kell, összevetve meggyőződéssel vallották, és ezt bizonyították is, hogy anyanyelvünk ugyanúgy grammatizálható, mint az előbbiek. Tévedéseik jelentős része e tétel túlhangsúlyozásának a számlájára írandó, de mindegyikük felfigyelt a magyar és az adott „mintanyelv" közötti alapvető különbségekre is. Ez irányú megfigyeléseik eredményeit az anyanyelv grammatikai-terminológiai leírásában tudatosan alkalmazták is. Úgy beszéltek tudományos munkásságukban „európaiul", hogy soha sem felejtették el: ennek az európaiságnak szépen csengő, igaz magyar nyelven kell megnyilvánulnia.

* * *

Zárómondat: Ezt az írásomat Hunfalvy Pál emlékének szántam, aki olyan mérhetetlenül sokat tett a magyar nyelvészeti tudományosság és terminológiai rendszer kialakításáért.

IRODALOM

Az Irodalom tartalmazza az általam hivatkozott szerzők nevét, munkáját (-it) és az alkalmazott rövidítések feloldását is. Külön fejezetben történő megismétlésüktől eltekintek.

ALBRECHT, E. 1961: Die erkenntnistheoretische Problematik des sprachlichen Zeichens. Zur Auseinandersetzung mit der idealistischen Zeichentheorie in der modernen Sprachwissenschaft. (Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1961. 3. sz. 358–367).

APÁCZAI CS. J. 1653/1959/1977: Magyar Encyclopaedia. Ultrajecti Kiadás. bev. Bán I., újra kiadta Szigeti J. Bukarest.

AÚO.=Árpádkori új okmánytár. 1860. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest [később] Budapest. 1860.

BALÁZS J. 1956/a: A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. Kandidátusi értekezés.

BALÁZS J. 1956/b: A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. A vulgáris nyelvek harca a latin ellen (Mtud. 1956: 7–12, 313–22).

BALÁZS J. 1958: Sylvester János és kora. Budapest.

BALÁZS J. 1980/a: A magyar deákság. Budapest.

BALÁZS J. 1980/b: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat, Budapest.

BALÁZS J. 1987: A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS J. (szerk.): Nyelvünk a Duna-tájon. Budapest 95–140.

BALLAGI M. 1858: A magyar hangsúlyról (AkÉrt. XVIII: 285–99).

BARÓTI SZABÓ. D. 1777: Új mértékre vett külömb külömb verseknek három könyvei, Kassa.

BARTÓK J. 1980: A nyelvészeti terminológia kérdései. In: BALÁZS J. 1980/b: 361–78.

BENKŐ L. 1960: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest.

BENKŐ L. 1963: Mikor dőlt el az *e* írásának sorsa? (Nyr. LXXXVII: 3–20).

BENKŐ L. (főszerk.) 1967–1984: A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–IV. Budapest.

BEREGSZÁSZI NAGY. P. 1797: Versuch einer magyarischen Sprachlehre... Erlangen.

BESSENYEI GY. 1781/1953: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bétsben. In: SZAUDER J. (s. a. r.) Bessenyei György válogatott művei. Budapest (264–279).

BesztSzj.=Besztercei Szójegyzék. 1395k Kiad. Finály Henrik. A besztercei szószedet. Budapest, 1892.

Bible 1611: The Holy Bible... Újra kiadva: London é. n.

BORNEMISZA P. 1577: Négy könyvetske a keresztyéni Hitnec Tudományáról. Sempte.

H. BOTTYÁNFY É. 1976: H. BOTTYÁNFY É. – HORVÁTH M. – KOROMPAY K. – D. MÁTAI M., Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Budapest.

BRASSAI S. 1860: A magyar mondatról (AkNyÉrt. I: 279–399).

BrassSzt.=(Brassói Szótártöredék.) 1600 k. Kiad.: Melich János, A brassói latin–magyar szótártöredék. (AkNyÉrt. XIX: 4) Budapest, 1905.

BugátSzóhalm. 1843=Bugát Pál: Természettudományi szóhalmaz. Budán.

CAL.=CALEPINUS, A. 1585/1912: Ambrosii Calepini Dictionarivm Decem Lingvarvm... Lvgdvni, M.D.LXXX. S. a. r. MELICH J.: Calepinus latin–magyar szótára. Budapest.

COM:JAN. 1633/1722: Johannis–Amosus Comenius: Januae Lingvarum...Januae Latinitatis Vestibulum. A' Deák-Szó Ajtajának Tornátza. Leutschoviae.

CORPGR.=TOLDY F. 1866: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig – Corpus grammaticorum Linguae Hungaricae veterum. Pest.

CSEPREGI TURKOVITS M. 1648: Csepregi Turkovics Mihály levele a dicséretes hírű tudós férfinak Debretei Mártonnak... Amsterdam aug. 10. 1648. (In: CorpGr. 705–707).

CSÓKA J. L. 1967: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest.

CZUCZOR G. 1853: A magyar hangtan (AkÉrt. I: 206–217).

DebrGr.=Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bétsbenn, 1795.

DévaiOrth.=DÉVAI BÍRÓ M. 1549: Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz iras Modiarol valo tudoman' Mag'ar n'eluenn irattatott. Moſtan pedig vionnan meg igazytatott, és ki niomatatott. Craccouiae. (In: CorpGr. 79–114). Hasonmásban kiadta MELICH JÁNOS Budapest 1908. MnyTK. 8. sz.

DUDEN 1963: Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. In: Dem großen Duden. Band I. Mannheim.

ERASMUS, R. 1519: Novum Testamentum... Basileae.

ERDEY–GRÚZ T. 1965: A világ anyagi szerkezete. Budapest.

ETTINGER, K. 1985.: Die vielen Wörter wachsen uns über den Kopf. (Die Presse 25–27. Mai. 1985. IV.)

FÁBIÁN I. 1859: Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság (AkNyÉrt. I: 497–515).

FÁBIÁN P. 1967: Az akadémiai helyesírás előzményei. Budapest. (Nyelvészeti tanulmányok 9.)

E. FEHÉR P. 1987: Egy legenda forrásáról (Népszabadság, 1987. június 10.)

FejérCD.=Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opere Georgii Fejér I–XI. (in 43 vol.). Budae. 1829–1844.

FENYŐ I. 1986: Európa – szellemi minőség. (Népszabadság 1986. április 9.).

FERENCZY G. 1954: A tudományos tolvajnyelv (In: Természet és Társadalom 1954: 683–5)..

FLUDOROVITS J. 1937: A magyar nyelv latin jövevényszavai. Budapest. (MNyK. I/12. sz..)

FOGARASI J. 1834: A' magyar nyelv metaphisicája vagy a' betűknek eredeti jelentése. A' magyar nyelvre alkalmaztatva. Pesten.

FOGARASI J. 1843: Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten.

FOGARASI J. 1859: Külföldi nyelvtudományi munkák ismertetése (AkNyÉrt. III: 45–54).

FOK, V. A. 1962: A kvantummechanika interpolációjáról (megjelent *A modern természettudományok filozófiai problémái* című gyűjteményes kötetben. Budapest, 265–293).

FÖLDES CS. 1992[2]: Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke... Szeged.

FŐLDIGR.=FÕLDI J. 1790/1912: Magyar Nyelvkönyv, avagy Grammatika. Sajtó alá rendezte Simonyi Zsigmond. Kiadta Gulyás Károly (in: RMKt. 28.) Budapest.

FRISK, H. 1970: Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

GÁLDISzótir.=GÁLDI L. 1957: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest.

GELEJI KATONA I. 1636/1866: az Öreg Gradvalhoz írt előszavából. (In: CorpGr. 695–699).

GELEJI KATONA I. 1645/1866/1906: Magyar Gramatikatska, A'vagy Az igaz magyar irasban, és ſzollásban kévántató néhány ſzukſeges Observatiok. ... Gyula-Fejir-Váratt. A.D. MCDXLV. (In: CorpGr.: 291–329. Újabb kiadása Simonyi Zs. által NyF. 30).

GEORCH I. 1817/1821: A' magyar helyes irás' fő rendszabályairól. (In: HORVÁT ISTVÁN szerk.: Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről... II. Pesten, 1–59).

GRIMM, J. – GRIMM, W. 1913: Deutsches Wörterbuch 14/2–7. Lepzig.

GYARMATHI S. 1794: Okoskodva tanito magyar Nyelvmester. Első darab. Kolozsvár, második darab. Kolozsvár és Szeben.

GYARMATHI S. 1799: Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Göttingen.

GyöngyGl. 1520=Gyöngyösi Glosszák. (Kiad. MELICH J. NyK. XXVIII. 304–324.) Budapest.

GyöngySzt. 1560k./1898=Gyöngyösi Szótártöredék. (Közrebocs. + jegyz. Melich János. Budapest)

GYÖRFFY Gy. 1977: István király és műve. Budapest.

GyS. 1315k/1929=Gyulafehérvári sorok (in ÓMOlv. 136–138).

HALDER K. 1856: Figyelmeztetések a' műszók helyes használatára; 's némelly nyelvtudományi anyag felvilágosítása (MNyszet I: 49–64).

HARSÁNYI I. 1925: A Debreceni Grammatika szerzői (ItK XXVIII: 121–123).

Heg.=Hegendorf, Christophorus 1527/1912: Rudimenta grammatices Donati. Craccoviae. Kiadva: Melich János: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Budapest.

HONTER, J. 1532: Jo. Honter Coronensis: De Grammatica libri duo... Krakkó.

HORVÁTH J. 1943: A reformáció jegyében. Budapest.

HORVÁTH M. – TEMESI M. (szerk.) 1972: Összevető nyelvvizsgálat. Az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó nemzetközi munkaértekezlet (Pécs, 1971. október 14–16.) anyaga. Budapest.

HUNFALVY P. 1854: Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön, különösen az elmult év alatt. (AkÉrt. XIV: 1–18).

HUNFALVY P. 1856/a: Mit akar a' Magyar Nyelvészet? (MNyszet. I: 1–9).

HUNFALVY P. 1856/b: A' magyar helyesírásrul. (MNyszet I: 151–172, 177–214).

ILLÉS E. 1985: Torzók. (Népszabadság 1985. október 12.)

INFOTERM: Terminological Data Banks. Proceedings of the First International Conference. Vienna, april 2–3. 1979. (INFOTERM Series 5).

INFOTERM 1973: Internationales Informationszentrum für Terminologie. Wien.

JANCSÓ B. 1881: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Budapest.

JONES, D. 1928: Das System der Association Phonétique Internationale. „Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten." Berlin.

KALMÁR GY. 1770: Prodromvs Idiomatis Scythico–Mogorico–(Sev, Hvnno–)Avarici... Posonii.

KASSAI J. 1817: Magyar nyelv-tanító könyv. S. Patakonn.

KAZINCZY F. (kiad.) 1808: Magyar régiségek és ritkaságok. Pesten.

KÁLDI GY. 1626: Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötűből. Magyarra fordította a' Jesus alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap. Bécs.

KÁLMÁN B. 1975: Köznyelvi-e a zárt *e*? (Látóhatár 1975. február).

KÁROLI G. 1590: Szent Biblia. Visolban.

KIEFER F. 1976: A generatív nyelvelméletről. (Nyr. C: 63–82.)

KLAUS, G. 1964: Die Macht des Wortes. Berlin.

KLÁR J. – GÁL E. 1953: Műszaki fordításelmélet és technika. Budapest.

KLÁR J. – KOVALOVSZKY M. 1955: Műszaki tudományos terminológiánk alkalmazása és fejlesztésének főbb kérdései. Budapest.

KLUGE, F. 1975: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin–New York.

KolGl.=Kolozsvári Glosszák 1. kéz 1550, 2. k. 1577. Kiadva: Pálfi Márton: Kolozsvári Glosszák. Budapest, 1907 (NyF. 45. sz. Klny. a Nyr. XXXVI. kötetéből.)

KOMÁROMI CSIPKÉS Gy. 1655/1866: Georghii Csipkés Comarini: Hungaria Illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio... Ultrajecti. CorpGr. 331–402.

KOVÁCS F. 1970/a: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest.

KOVÁCS F. 1970/b: Irányzatok, tanulságok. NyK. LXXII: 11–30, 275–296.

KOVÁCS F. 1983: Köznyelv, szaknyelv. (MNy. LXXIX: 21–28).

KOVÁCS F. 1985: A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei. (NyK LXXXVIII: 351–367.)

KOVÁCS F. 1988: Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában. (MNy. LXXXIV: 155–167, 270–283)

KOVÁCS F. 1989: Die Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie. (In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Budapest–Wien, 423–429).

KÖVESDI P. 1686/1866: Pauli Kövesdi Elementa Linguae Hung. sive Grammatica Hungarica. Leutschoviae. CorpGr.: 546–584.

Kreszn. 1831–1832=KRESZNERICS F.: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I–II. Budán.

KUNOSS E. 1835: Gyalulat vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, mellyek különféle nyelvekbül kölcsönöztetvén, a' magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak. Pesten.

LAKÓ GY. (főszerk.) 1967–1978: A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Budapest.

LAZICZIUS Gy. 1931/1932: Bevezetés a fonológiába. (NyK XLVIII: 1–30, 165–206, 349–381. Különlenyomat a NyK CLVIII kötetéből a MNyT. kiadásában. Budapest, 1932.).

LAZICZIUS Gy. 1942: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest.

LUTHER, M. 1556/1864: Das Neue testament... Berlin.

R.= A' magyar nyelv' rendszere. Közre bocsátá A' Magyar Tudós Társaság. Budán. 1846.

MÁRTON J. 1799: Német grammatika és olvasókönyv. Kassa.

MÁRTON J. 1799–1800: Új német–magyar és magyar–német lexicon vagy is szókönyv 1–2. Béts–Pozsony.

MÁRTON J. 1803: Magyar–német/német–magyar Lexicon. Bécs.

MÁRTON J. 1805: Ungarische Grammatik, wodurch der Deutsche die ungarische Sprache richtig erlernen kann. (Farkas János nyelvkönyvének átdolgozása.) Wien 1805[6].

MÁRTON J. 1810: Magyar–német/német–magyar Lexicon. Bécs.

MÁRTON J. 1810[9]: Praktische Ungrische[!] Sprachlehre. Wien.

MÁRTON J. 1810/1811: Ungarisch–deutsches und deutsch–ungarisches Lexicon, oder Wörterbuch. (Magyar–német és német–magyar lexicon, vagyis szókönyv) 1–2. Wien.

MÁRTON J. 1812: Második magyar olvasókönyv ahoz tartozó szókönyvel együtt. Bétsben.

MÁRTON J. 1815: Német grammatika és olvasókönyv. Bécs. (Az 1799-ben Kassán és Bécsben megjelent mű 6. átdolgozott kiadása.)

MÁRTON J. 1818: Lexicon Trilingve Latino–Hungarico–Germanicum. Pestini.

MÁRTON J. 1840[13]: Német grammatika és olvasókönyv. Kassa.

MEDGYESI P. 1650: Medgyesi Pál Előszavából az Egyházi Tanácsról írt könyvéhez. (CorpGr.: 708–712.)

MELANCHTHON 1526: Grammatica Latina... Haganoae.

MELICH J. 1906: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből (AkNyÉrt. XIX. 9: 3–141).

MELICH J. 1907: A magyar szótárirodalom (NyF. 46).

MELICH J. 1527/1912: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. I. Hegendorf–Sylvester: Rudimenta grammatices Donati. II. Heyden–Sylvester: Puerilium colloq. formulae. Cracoviae/Budapest.

MÉSZÁROS I. 1961: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből (Magyar Könyvszemle 1961: 371–398).

MEZEY L. 1979: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest.

MEYER–LÜBKE 1935[3]: Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

MIKÓ P.-NÉ 1982: Márton József a magyar nyelvért. Budapest.

MIKÓ P.-NÉ 1986: Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffel. Budapest.

MIKOLAI HEGEDÜS J. 1648/1866: Utószó „Az mennyei igaſſág tüzes oszlopá"-hoz". (In: CorpGr. 700–704.)

MNYR. 1846: A' magyar nyelv rendszere. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Budán.

MMNyR. 1961.= A mai magyar nyelv rendszere. Budapest.

MOLLAY K. 1982: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. (Nyelvészeti Tanulmányok 23.)

MORTIER, R. 1953[7]: Dictionnaire encyclopédique Qillet. Paris.

Murm. 1533=Lexicon Joannis Murmellii ... Krakko.

NÁDOR GY. 1957: A természettörvény fogalmának kialakulása. Budapest.

NEMESKÜRTY I. 1959: Bornemisza Péter az ember és író. Budapest.

NEMESKÜRTY I. 1980: Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Budapest.

НОВЫЙ ЗАВЕТ 1945: НОВЫЙ ЗАВЕТ ГОСПОДА НОШЕГО ИИСУСА ХРИСТА. ЛОНДОН.

NYÍRI A. 1971: A Müncheni Kódex 1466-ból. Budapest.

NyÚSz.=Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. I–II. Budapest 1902/1908.

OSTERVALD, J. F. 1724: La sainte Bible... Amsterdam – Rotterdam.

OSTHOFF, H.–BRUGMAN, K. 1878. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Leipzig.

PACH ZS. P. (főszerk.) 1975: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Budapest.

PÁNTZÉL D. 1795: Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca. H. n.

PERÉNYI J. 1918: Aranka György magyar nyelvművelő társasága. (ItK. XXVIII. 13.)

PERESZLÉNYI P. 1682/1866: Grammatica Linguae Hungaricae. Tyrnaviae. In: CorpGr. 405–548.

PESTI G. 1536: Nouum Testamentum... Vienne.

PestiN. 1538=Nomenclatvra sex Lingvarvm, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae... Vien.

PETRIK G. 1888: Magyarország bibliographiája 1712–1860. I. k. Budapest.

PPB.=Dictionarium Latino–Hungaricum a Francisco Páriz Pápai...locupletatum intentione labore Petri Bod. Cibinii. Anno MDCCLXVII.

PRT.=ERDÉLYI L.–SÖRÖS P.: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Budapest, 1902–1916.

RMGl.=BERRÁR J.–KÁROLY S. (szerk.) 1984: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest.

RÉVAI M. 1803: Antiqvitates Literatvrae Hvngaricae. Pestini.

RÉVAI M. 1803–1805/1908: Elaboratior Grammatica Hvngarica vol. I–II. Vol. III. Edidit Sigismundus Simonyi. Budapestini.

RIEDL SZ. 1856/a: A' nyelvészetről általában (MNyszet I: 20–30).

RIEDL SZ. 1856/b: A többes szám képeztetése (MNyszet I: 137–150.).

RIEDL SZ. 1859/a: Mutatvány a magyar nyelvrendszer alapvonalaibul. (i. h. IV: 21–41.).

RIEDL SZ. 1859/b: A magyar nyelvrendszer alapavonalai. Magyar hangtan. (Prága–Lipcse).

RIEDL SZ. 1864: Magyar nyelvtan. Pest.

RIEDL SZ. 1873: Van-e elfogadható alapja az *ik*-es igék külön ragozásának? (AkNyÉrt. III/9. sz.).

SágiKönyv. = SÁGI I. 1922: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest. (MNyTK. 18. sz.).

SÁNDOR I. 1808: Toldalék a' magyar-deák szókönyvhez... Bétsben.

SAUSSURE, F. 1955[3]: Cours de linguistique générale. Paris.

SchlSzj.=Schlägli szójegyzék 1405k./1894. Kiad. Szamota István, A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből. Budapest.

SermDom.=Sermones Dominicales 1456k. Kiad.: Szilády Áron, Sermones Dominicales. Két XV. századból való magyar glosszás latin kódex. I–II. Budapest, 1910.

SCHWARTZER A. 1817: Magyar nyelvtanító könyv a siketnémák számára 3 rész. Budapest.

SIMON A. 1808: Igaz mester a'ki tanítváñit igen rövid idő alatt minden unalom nélkül eĝśerre írni és olvasni is megtanítja. Budán.

SIMONYI ZS. 1906: Geleji Katona Magyar Gramatikatskája. (NyF. 30. sz. 1–32).

SIPTÁR P. 1980: Alapvető terminus technikusok a modern nyelvészetben. A Marx Károly Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézetének kiadásában. Budapest.

SKEAT, W. W. 1901: A Concise Etymological Dictionary of the English Language. Oxford.

STEINTHAL, H. 1884: Die sprachphilosophischen Werke Wilhelms von Humboldt. Berlin.

SylvPuer. 1527 = SYLVESTER J.: Pveriliv̄ colloquiorum formulae. Cracoviae. (Újra kiad.: Melich J. 1912).

SylvRud. 1527 = SYLVESTER J.: Rudimenta Grammatices Donati... Cracoviae. (Újra kiad.: Melich J. 1912).

SylvGr. 1539 = Gramatica Hvngarolatina in uſum puerorũ recẽs ſcripta Joanne Syluestro Pannonio autore. Neanesi. (A belső cím: Grammatica Hvngarolatina in vsvm puerorum nunc primum ſcripta Ioanne Syluestro authore).

SylvUt. 1541 = Erdősi SYLVESTER J.: Újtestamentum... Sárvár-Újsziget.

SzalkGl. 1490=Szalkai László glosszái. 1490. Kiad.: Szamota István: Szalkai László magyar glosszái 1490-ből (NyK. XXV.: 452–9).

SZABÓ Á. 1981: A nyelv leírásainak kibontakozása a görögöknél (ÁNyT. XIII. 137–161).

SZATHMÁRI I. 1968: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest. (Nyelvészeti tanulmányok 11.)

SZAUDER J. (s.a.r.) 1953: Bessenyei György válogatott művei. Budapest.

SZENCI MOLNÁR A. 1610/1866: Novae Grammaticae Vungaricae... Libri Dvo. Hanau (CorpGr. 115–290).

MA = SZENCI MOLNÁR A. 1604: Dictionarium Latinovngaricvm / Vngarico–Latinvm ... Noribergae.

SzikszF. 1590/1606 = SZIKSZAI FABRICIUS B.: Nomenclatura Dictionarium Latino-ungaricum. Debrecen. Kiadva: MELICH J.: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Budapest.

SZILY K. 1886: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa? (ÉrtNySzt. XIII. k. VIII. sz.).

NyUSz. = SZILY K. 1902–1908: A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével I–II. Budapest.

SZŐNYI NAGY I. 1695/1866: Magyar Oskola, melynek mesterségével az okos és serény tanító kiváltképpen az idősebbeket írás, olvasásra XII. órák alatt meg taníthattya. Kolosvárott. (In: CorpGr. 585–604).

SZURMAY E. (szerk.) 1973: In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14–15-én tartott ülésszak anyagából. Szolnok.

TOLNAI V. 1929: A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története (MNyTK. II. k. 12 füzet).

TÓTFALUSI KIS M. 1697/1866: Nicolai de M. Tótfalusy Ratiocinatio de orthographia... Claudiopoli. In: CorpGr. 605–660.

TörvtudMűsz. 1843=Törvénytudományi műszótár. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Budán.

TRÓCSÁNYI D. 1914: Humboldt Vilmos nyelvbölcselete. Budapest.

TSÉTSI J. 1708/1866: Observationes Ortographico–Grammaticae. In: CorpGr. 661–688).

TURÓCZI-TROSTLER J. 1933: A magyar nyelv felfedezése. Budapest.

Újszövetség 1967: Újszövetségi Szentírás. Az eredeti görög szövegből a fordítást a magyarázó jegyzetekkel készítette a Szent István Társulat Szentírás Bizottsága. Budapest.

VÁCZY J. 1891: A „Mondolat" keletkezéséről (ItK. I: 264–274).

VAJDA P. 1840: Magyar Nyelvtan. Buda.

VÁLYI A. 1798: A' magyar nyelvnek grammatikája. Kézirat. OSzK. Hung. 612. Hung. 612.

VASMER, M. 1953: Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

Ver. 1595=Verancsics Faustus: Dictionarivm qvinqve nobilissimarvm Evropae lingvarvm... Velence.

VERSEGHY F. 1793: Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae, Ad Systema Adelungianum. Pestini.

VERSEGHY F. 1805: A' tiszta Magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pest.

VERSEGHY, F. 1805: Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre. Pest.

VERSEGHY F. 1818: Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány... A' Magyar Nemzeti Oskolák' számára. Budánn.

VERSEGHI F. 1826: Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv. Próba képen kéſzítették Némelly Magyarnyelvszeretők. Budán.

VOIGT V. 1985: Zur Vorgeschichte der ungarischen Vorsemiotik (Historiographia Semiotica-Studien zur Rekonstruktion der Theorie und Geschichte der Semiotik. Münster.)

Vulgata 1913: Novum Jesu Christi Testamentum. Vulgatae editiones. Ratisbonae et Romae.

WAGNER, F. 1750/1822: Universae phraseologiae latinae corpus. Tyrnaviae. Editio 3: novissimis curis emendata et aucta. Budae.

WALDE-HOFMAN 1938: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

WECHSLER, E. 1900: Gibt es Lautgesetze? – Festgabe Suchier. Halle a. S.

WÜSTER, E. 1931: Internationale Sprachnormung in der Technik. Besonders in der Elektrotechnik. (Die nationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung.). Berlin.

WÜSTER, E. 1955: Bibliography of Monolingual Scientific and Technical Glossaries. I. Paris.

WÜSTER, E. 1979[2]: International Bibliography of Standardized Vocabularies. München–London–Paris.

ZSINKA I. 1939: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története (MNyTK. 49. sz.)

Szómutató

A, Á

(πτῶσις) αἰτιατκή (casus) accusativus 'vádoló (eset)' 89
abécé 'ua.' 46
abecedarium 'szótártöredék' 41, 43, 46
abecedarius 'ua.' 46
ablativus 'ua.', 'eluiuő' 89, 101, 102
accusativus 'vádoló eset' 164
accusativus 'vádoló', 'vádló' [!] vö.: vádoló eset (< πτῶσις αἰτατική, casus accusativus) 'accusativus' 101, 102, 125, 129, 147
accusator 'vádoló' 164
activum 'mü̈velő̈' 128
activum verbum 'Tselekvő időszó', 'Tselekvö Idöszó' 128
adfixa 'ragaszték' 122
adiectivum 'melléknév', 'rávetőszó', 'társige', 'máſſalértő' 128
Adó 'dativus' vö.: adóeset 89, 101, 129, a DebrGr.-ban: „Harmadik Ejtés" 145
adverbium 'beßidhezualó', 'határzó', 'határozó' 128, 130, 138
affixálás 'toldalékolás' 121
affixáló eljárásmód 'ua.' 122
affixum 'pronomen', 'toldalék' 80
affricata 'kettőshangú mássalhangzó', 'affrikáta' 135, 136
agens 'Tselekedő' > activum 104
Agglutinatio 'ua.' 166
agrammaticus ~ illiteratus 'deáktalan' vö.: grammatista 'féltudós', 'Tudoſotska' 60
ajak, írva: ayak 'labium' 46, 105
ajakbetü̈ 'labialis litera', 'ajakhang' 136, 162
ajakhang 'labiális', 'labializáció' 105
Akkusativobjekt 'mondatrész, amelyre a mondatban kifejezett cselekvés irányul' 146, 184
alak 'Puppe', 'forma', 'nyelvalak', 'idom', 'nyelvidom', 'alak' 23, 46, 181
alaktan 'morfológia' >< vö.: ragozástan 'morfológia' 23, 181
alany 'hely', 'fundamentom' >< vö.: alanyeset 'subjectum', 'substantivum', 'nominativus', 'Magában érthető', 'alája vettetett', 'nevezödött' 91, 145, 184
alanyeset v. nevező 'nominativus' 184
alanyi ragozás 'határozatlan tárgyvonzat' 90
alárendelt mondat 'ua.', 'mellékmondat' 185
allegória 'ua.', 'értelemmásítás', 'jelbeſzéd', allegorikus 'ua.' 162
állítás 'ua.' 145
állítmány 'róla mondatott', 'praedicatum' 91, 162, 'assertio' 144, 145, 184
állító mondat 'ua.' 145
általános jeltan 'ált. szemiotika' 18
általános nyelvészet 'ua.' 185, 'nyelvfilozófia' 187
általvivő jegy 'elválasztó jel' 141
analogia 'egyformaság', ma inkább analógia, analogikus 'ua.' 102
anyai nyelv 'lingua materna', 'Muttersprache' 152–153
anyanyelv ~ latin nyelv összevetése 161
anyanyelv, ~i, ~ű 'ua.' 150
apasztó jegy 'hiányjel', 'aposztróf' 129
ars epistolandi 'a levélszerkesztés tudománya' 39–40
articulus 'íz', 'cikkely', 'czikkely szó', 'névelő', 'hitágazat' 105, 137, 162
átható időszó 'verbum transitivum' 131
átható ige 'verbum transitivum' 182
átható ige 'verbum transitivum' 182
átvitt jelentés 'significatio impropria' (l. fenn)
auxiliare verbum 'segittő időszó', 'segédige' 131

B

(„A magyar) Beszédnek Részeiről", 'pars orationis' 139
(a') beszéd részeinek alakulása 'ua.' 171
(deáki) beszélgetés 'colloquium latinum' 102
(hangzó) betű 'vocalis', 'magánhangzó' 162
(kettős szótevő) betű 'diftongus' 77
(kisebb) betű 'litera minuscula' 77
(magoshangú) betű 'vocalis acuta' 162
(mással zengő) betű 'consonans' 76
(mássalhangzó) betű 'litera consonans' 162
(öreg) betű 'littera maiuscula', 'initialis' 77
(szóló) betű, szótévő betű 'vocalis' 77
Beſéd réſzei 'partes orationis' 129
beſedi szn. 46
beſzéd 'Rede', 'Wort', 'sermo', 'oratio', 'verbum', 'nyelv' 46, 52, 68, 69, 71, 72, 85, 102, 123, 139, 162
Beſzédnek ... Réſzei 'partes orationis' 143
bélyeg 'caracter', 'signum', 'figura' 46
bennható 'intransitiv' ige 182
bérekesztő beszéd 'conclusio' 102
Beßid 'verbum', 'sermo' 71, 78, 81
Beßidhezualo 'adverbium'; önállóan: 'Határozó', később: 'igehatározó' 78, 81, 82
beszéd 'sermo', 'verbum', 'eloquium' 139
beszéd részei 'ua.' 121
beszédhang 'hang', 'hangzó', 'betű' 29, 136
beszédhez való 'határozó szó', 'határzó', 'adverbium' 81
beszédrész 'szóbeszédnek egy része', 'pars orationis' 51, 79, 123
beszédrészek 'partes orationis' 167
beszélgetés 'colloquium' 102
betű 'litera', 'sonus', 'hang', 'hangzó betű', nyelvbetű' 162
betű 'minima pars vocis articulatae' 76
Betűkről ualō tudomān 'Grammatica' 73
betű 'litera' 69, 71, 77, 102
betű, írva: beto 'littera' 46
betűk 'a szóhangok írásbeli jegyei' 172
betűtan 'hangtan' 167, 171, 173
bezárójel 'parenthesis' 125
biro (eset) 'genitivus casus' 127, 129, 163
birtok 'ua.' 184
birtokos ragaſzték 'genitivum suffixum' 162–163, 164
birtokos személyjelek 'névmássa béli ſzemélyes ragaſztékok' 91
birtokos személyrag (ɔ: jel) 'ua.' 182
birtokos, birtokos név 'ua.' 184
bőtű 'litera' 117
bőtű 'litera', 'gramma' 102
bötük változásának törvényei 'hangtörvények' 175

C

casus 'eſet', 'eset', 'ejtés' 88, 121, 157, eset 'Full', 'történet' [!]
casus accusativus 'πτῶσις αἰτιατική', 'vádoló eset' 89
casus rectus féle rag (ɔ: jel) 182
catalogus onomasticus 'szótárszerű töredék' 43
causa 'Oka valaminek' 104 > okhatározó 'ua.' 104
célhatározó 'ua.' 91
competencia ~ performancia 'ua.' 153
composita 'összetett szó' 112
compositum 'öſzve foglaltatott szó', 'összetett szó', 'öszvetetetett, egybetétetett szó' 112
coniugatio 'foglalás', 'hajtogatás' 128, 141
coniugatio >< declinátio szétválasztása (coniugatio 'igeragozás', declinatio 'névszóragozás') 86, 99, 105
coniunctio 'Eggbefoglalás', 'eggbefoglaló', 'kötőszó, 'foglaló', 'füzögető szó' 100, 124, 130, 138
conjuncta 'foglalt' 117
conjugatió 'igehajlítás', 'igeragaſztás', 'verborum suffixio' 164, igeragaszték

'suffixum verborum', igeragozás 164, 181
consona 'consonans' 99
consonans, egyező szavú, 'együttzengő betű' 45, 105, 136, parafrázisa 77, 96, 102
contextus, egybeszőtt, 'kontextus', 'szöveg', 'szövegnyelvészet' 96
copula 'kőtél', 'ősszuefoglaló' 96
czikelyezett hang 'sonus articulatus' 162
czikkely szó 'articulus ' 129
konyugáció 'igerag.' 86

Cs

cselekvő igeragozás 'ua.' 104
cselekvő, befejezett ~ 'ua.', 'activum' 90
csonka forma 'infixumos', 'l-lel ellátott igealak' 146

D

datiuus 'ua.', 'adó' 101, 102
deák 'latinus', 'literátus', 'scholasticus' 106
deák nyelv 'latina lingua' 106
deáki beszélgetés 'colloquium latinum' 102
deáki mesterség 'tudomány', 'ars' 106
deákosság 'ua.' 38
deáktalan 'tudatlan', 'illiteratus' 106
Debreceni Grammatika 'ua.' 132, 133, 134
declinatio, 'Le haytás', 'deklináció' 96, 101, 142, 'főnévragozás', 'ejtegetés', 'hajtogatás', 'ragozás', 'toldalékolás, 'suffixió' 181
Demonstr. Pron. 'Mutató Névmáſſa' 131
derivátio 'származtatás', 'a szók formálódása' 141
derivatum 'származó' 128
designatio 'megjegyzés', 'jelentés' 96 > designatum, designativ 96
determináns 'ua.', 'határozó' 96
diakritikus jelek 'ua.' 189
dialectus 'ua.', 'nyelvjárás', 'Szóllás módja' 154, környékszó, tájjékszó, Landwort 156, 'nyelvjárás', 'ſzóejtés', 'nyelvfelekezet' 164
dialektika 'ua.' 10
dictionariolum 'szótárszerű töredék' 43
dictionarium 'szótár' 43, 148
diftongus 'ua.', 'kettőshangzó' 45
diminutivum 'kitsinzö' 128
distinctionis notae 'olvasó jelek' 131
dűlős betű, dűlő ~, 'kurzivált ~'

E, É

Eg̈g̈be foglalás, egybe fogattatás 'coniunctio' 78, 117, 124
Eg̈g̈befoglaló 'coniunctio', 'coniunctivus' 77
egybe foglalo ſzó 'conjunctio', 'Bindewort' 154
egybe ßerkeßtés 'compositio' 197, 'ößveßerkeßtetés', 'syntaxis' 143
egybefoglalás 'conjugatio', 'egybefoglaló', 'syllaba' 77, 'conjunctio' 83, 91
egyes bőtű 'rövid mássalhangzó' 110
egyeztetés a syntaxisban 'concordantia' 163
egyféle v. egyſzeres szó 'simplex' 140
egyszerű mondat 'ua.' 183
egytagú, 'egy szótagú' 137
ejtegetés 'declinatio' 121, 122, 127, 'hajtogatás', 'ragozás', 'toldalékolás', 'suffixio' 181
ejtés 'kiejtés' 188
ejtés szerinti (helyesírási) elv 'ua.' 152
ejtés szerinti 'kiejtés szerinti' (helyesírási elv) 118
ejtődik 'ua.' 111
elegyes természetű betük (veláris i) 136
elemtan 'ua.' 171
éles (hangok: e, ë, 'magas hangok'), 'palatálisok' 179
elhajtás, hajtogatás 'declinatio' 117
ellenkeztetö 'ellentétes', 'adversativae' 128
elöhozó jel 'idézőjel', 'citationis signum' 125

elöljáró 'ua.', 'praepositio' 108
Eloluadok 'liquidae' 77
Előluetŏ 'elöljáró', 'praepositio' 23, 78, 83
Elölutoljáro 'Prae- et Postpositio' 138
Előlvetŏ 'praepositio', 'elöljáró', 'Προτεσις', a magyarban általában posztpozicionális helyzetben áll 83, 84
elölvető v. előzgető v. követgető szó 'Prepositio', 'toldalék' 83, 84, 130
előtétel 'igekötő' 138
előzgető v. követgető szó 'praepositio' [!], 'toldalék' [!] 138, Elölutoljáró 'Prae et Postpositio' 138
Elrendelés 'Syntaxis' 135
Első Ejtés 'nominativus' 145
Eluighezett (ma: befejezett) 'perfecta' 91
emócionalis, emfatikus 'ua.', emfatikum 'ua.' 30
encyclopedia 'tudománytár' 117
episztemológia 'ismeretelmélet' (DebrGr. 21) 145
eredet vetés 'Etymológia' 128
eredetet vesz, 'ered', 'származik valahonnan' 111
erős hangú, kemény hangú 'durva vocalis', 'mélyhang', 'veláris' 135
értelem 'sententia', 'jelentés' 91
értelemváltozás, jelentésváltozás 109
eset 'casus', 'lapsus', 'der Fall', 'le cas', 'Ejtés' 23, 71, 78, 101, 102, 106, 122, 129, 145, 146, 163
esetrag 'ua.' 182
Etimologia 'Eredetvevés', 'Szónyomozás' 165, 168, 'ſzóknak eredeſek' 111, etimológia 'ua.' 99, 153, 'Szóvisgálás', 'Wortforschung' 153
etimologikus (helyesírási) elv 'ua.' 152
Etymologia 'ighiknek [szavaknak] igaz tulajdonságáról való tudomány', 'szótan' 75, 78
etymon 'szógyökér', 'gyökér', 'szótő' 165
Exclamationis Nota 'Felkiáltó Jegy' 131
ἐπιτρεμα > adverbium 81

F

Fachsprache 'szaknyelv' 6
factitivum 'Tselekedtető', 'miveltető' 142
fejezet 'capitulum', 'rubrica' 46
Félſzotiuŏk 'semivocales' 77
félhangzó 'semivocales' 174
felhozó jegy (ɔ: jel) 'signum citationis' 141
Felkiáltó jel, felkiáltási jel, signum exclamationis 125, 129, 141, 189
Fēlriſſuiuŏ 'participium' 78
felső fok 'ua.', 'gradus superlativus' 182
felszólító (mód) 91
Feltételt jelentŏk 'feltételes', 'conditionales' 125
finis 'vég' 106
fiziológiai fonetika 'ua.', 'hangtan' 172
foſztóragaſzték 'ablativum suffixum' 164
fog 'dens' 46
fogbetŭ 'foghang', 'litera dentális' 162
foghang 'ua.' 46, 162
foglaló, foglalás 'coniugatio', de: 'coniunctio' is 138
folyó és könnyű kimondású betűk 'liquidae' 136
fonéma 'ua.' 23, 30, 189
fonematikus 'ua.' 30, l. fonematikus különbségek 'relevánsa' 177, 189
fonetika 'ua.' 23, 45
fonetika írva: phonetika 'ua.' 172
fonetikai törvények 'fonológiai törvények' 172
fonológia 'ua.' 23, 29, 45, 172
fonológiai törvények 172
forma 'forma', 'kép', 'ábrázat' > tartalom és forma 'ua.', formáns 'toldalék' 96, 106
formativa syllaba vel litera 'szóképzŏ, szótag vagy betŭ' 164
főmondat 'ua.' 184, 185
főnév 'substantivum nomen' 163
főnév 'ua.', 'substantivum nomen' 72, 79, 85, 130, 140, 163, 181

főnevek 'ua.' 91, 181, 182
főnévi igenév 'ua.' 91
főnévi igenév 'ua.', 'infinitivus' 91
főnévragozás 'ejtegetés', 'declinatio' 87
főnévragozás 'ua.' 87
Frequentativum 'Gyakorló' (ma: gyakorító) 128
funkcionális fonetika 'fonológia' 172, de: phonologia 'fonetika' uo. 177
funkcionális megterheltség 'ua.' 29
Fűzögető v. Öſzvekötőſzó, Szókaptſok v. kaptsoló ſzók 'coniunctiones' 124
Fűzögető ſzó, 'Öſzvekötő ſzó', 'kötőszó', 'coniunctio' 124

G

(a) grammatica etimológiája: γράμμα 'litera' 58, 59 > Γραμματική > literatura > grammatica > grammatika > „a Betűkrűl ualō tudomāñ" 73 (L. még a gör. γράμμα magyar értelmezését 'bötű' 96)
(a) grammatica poliszémiája: 'glottológia', 'nyelvészet', 'nyelvtudomány', 'nyelvmesterség', 'nyelvtanítókönyv', 'nyelvtan', 'Sprachlehre', 'Sprachwissenschaft' 61–63, 'szótudomány', 'nyelvmű', 'nyelvészség' 61, 'lectura', 'betűkről való tudomány' 106, 'literatura' 106
gemináták 'ua.', 'megkettőzöttek' 96
generativ szemantika 'ua.' 33
genitivum suffixum 'birtokos ragaſzték' 161
genitivus 'nemző', 'bíró' 101, 102, 106
genitivus casus 'bíróeset' 163
Глагол 'ige' 56
glossza, glossus 'ua.' 41, 43, 44
glosszárium 'szótárszerű töredék' 43
gnoszeológia 'ua.', 'ismeretelmélet' 27
gondolatjel 'signum pausae' 189
grammatica tudó 'írástudó', 'grammatistes' 46, 58
grammaire 'grammatica' 58
grammar 'grammatica' 58
grammàtica 'grammatica' 58
gramatica 'grammatika', 'gramatik', 'grammatika' 58
grammatica, grammatika 'ua.', 'nyelvtan', 'nyelvkönyv', 'Nyelvtanító könyv', 'nyelvmesterség', 'nyelvtudomány', 'Betűkről való tudomány' 58, 59, 60, 61, 62, 76, 118, 125, 134, 135, 148, 149, 164, 185
grammaticus 'a tudományosság, a felkészültség jelzője', 'Az ki a Grammatikahoz [!] jol [!] ért', 'nyelvtudós', 'nyelvtanító', 'Sprachlehrer, 'Sprachkündiger', 'ein glerter' [!], 'magyarázó' 106 >< agrammaticus, illiterátus 'tudatlan, kevéstudó deák' 106, Grammatista 'Fél-tudós', 'Tudóſotska', 'deáktalan' 60
grammaticus 'grammatikus', 'ein Gelehrter', 'Magyarázó', 'deáktudományú', 'Az ki a Grammatikahoz [!] jol [!] ért', 'nyelvmíves', 'nyelvtanító', 'nyelvtudó' 46, 60, 63, 96, 106
Grammatik 'nyelvtan' 58
grammatikai kategóriák 'ua.' 92
grammatikai terminusok 'ua.' 75
Grammatikaíró 'ua.' 134
grammatikalitás 'ua.' 60
Grammatiker 'grammaticus' 58
grammatizál 'ua.' 58
grammatizálható 'ua.' 58, 87, ~ság 74
Грамматика (R. or.) 'grammatica' 58

Gy

gyakorló, gyakorító 182
gyakorolgató 'frequentativum' 123
gyengébb hangú 'palatalis', magashang 'mollis' 135
gyökérſzavak 'etimonok', 'tőszavak' 160
gyűjtő név 'collectivum nomen' 163

H

(beszéd)hang 'hang' 171
(Meg)határozatlan 'indefinitivus' (névelő, névmás') 131

(szó)hang 'hang', 'nyelvi elem' 173
haſonjelentéſűek 'Synonima' 131
haſonjelűek 'Synonima' 131
haſonlító (mondatok kötőszavai) 'comparativae' 125
hang 'sonus', 'Ton, 'Laut', 'betü', 'littera', 'Buchstabe', 'syllaba' 23, 47, 77, 90, 135, 153, 171, 172, 180
hangcsere 'permutatio vocalium' 171
hangejtés 'pronuntiatio' 171
hangékezés, hanghosszító 'prolongatio' vel 'accentuatio vocalium' 171
hanghasonulás, hanghasonítás 'assimilatio vocalium' 171
hangjegy 'ua.' 114
hangjelölés 'ua.' 189
hangjelölés 'ua.', a hang és a betű keverése 171, 172
hangkilökés 'syncope' 171
hangmérséklés 'prosodia', 'Tonmessung' 153
hangó [!] betű 'vocalis' 102
hangok kapcsolódásának törvénye 'magánhangzó illeszkedés', 'vocalis harmonia'' 135
hangrend 'euphonia' [!], 'vocalis harmonia', 'hangrendi illeszkedés' 163, 171, 177
hangrend 'ua.', de a hangzatosság, széphangzás (euphonia) szinonimája is 171
hangrendszer 'ua.', hangzórendszer, 'magánhangzók rendszere' 176, hangzók rendszere, magánhangzók ~ uo., 'hangrend' uo.
hangrövidítés v. hangkurtítás 'abbreviatio v. decurtatio vocalium' 171
hangsúly 'ua.' 177, ~ kiejtés 'ua.'
hangtan ~ betűtan 'ua.', de hangtan >< betűtan 172, 173
hangtan 'ua.' 23, 29, 135, 171, 177
hangtörvény 'ua.' 173, 175, 185, hangtörvény-koncepció 174
hangutánzás 'onomatopoesis' 171
hangutanzó szo 'onomatopoion'
hangváltozási törvények 'ua.', 'a hangváltozást irányító szabályszerűség' 174
hangzatosság ~ széphangzás 'euphonia' 171
hangzó 'sonus' 162, 'magánhangzó' 171
hangzó 'vocalis' 171
hangzó betü 'vocalis', 'hangzó' 'ua.' 176
hangzóközi 'ua.', 'intervocalicus' 171
hangzórendszer 'ua.' 173
Harmadik Ejtés 'dativus' 145
három ágú képzők és ragok rendszere 182
hasonlító mondat 'ua.' 131
Határos Idöszó, 'verbum finitum' 127
határozatlan számnév 'ua.' 182
határozatlan tárgy 'ua.' 137
határozó 'adverbium', 'determinans', 'határozó szó', 'határzó' 184, 'határozószó 184
határozó 'determináns' 138
Határozó ſzó 'adverbium' 123, 154
határozott névelő 'ua.' 137, 138, 140
határozott tárgy 'ua.' 137
Határtalan (ma: határozatlan) Idöszó 'verbum infinitivum' 127
határzó 'adverbium' 138, 184
-ható ige 'verbum potenciale' 123
Hatodik Ejtés 'ablativus' 145
Haytogatáſ 'declinatio', 'coniugatio', 'konjugáció' 47, 86, 117, 124, 128
hazai nyelv 'lingua patria' 152, 155
Hellyi Más. Hat. '„Loci Subst. Verb. Adverb."' 128
Hellyiek '„Loci Adject. Adverb."' 128
Helyes olvasás 'orthoepia', 'Rechtschreibung' 153
helyesírás 'ua.' helyes leírás, 'Helyes írás', 'orthografia', 'funkcionális fonetika', 'fiziológiai ~' 172, 'írástudomány', 'Rechtschreibung' 137, 'Igaz írásnak tudománya' 75, 87
helyesírási alapelvek (etimologikus, ejtés szerinti, tradicionális) 188
helyeztető ragaszték 'locativum suffixum' 164

-hető ige 'verbum potenciale' 123
hiányjel 'apostrophus' 163
Hívó 'vocativus' 47
homonyma 'Sok jelentésü szók' 131
hossszúság ~ rövidség fonematikus funkciója (lep ~ lép) 'ua.' 180
hosszú mássalhangzó 110

I, Í

Idei Más v. Határzó 'Temporis Adj.' 128
idejűség 'ua.' 69, igeforma 'ua.' 91
idézőjel 'ua.' 189
idiomatizmus 'ſzójárás' 164
idő 'tempus', 'aetas', 'aevum', 'tempestas' 42, 47, 69, 72, 107
Idö ſzó 'verbum temporale' 123
időhatározó 'ua.' 72
Időszó 'verbum temporale', < ném 'Zeitwort' 122
iecczis 'jelentés' 92
Igaz írásnak tudománya 'Orthographia', 'helyesírás', 'hangtan' 187
igecentrikus mondatszemlélet 'ua.' 51
ige, írva: ighe, ighi, 'verbum' 82, 'verbum (finitum)' 138, 'szó', 'szólás', 'beszéd', 'beszélés', 'mondás', 'betű', 'verbum temporale', 'időszó', 'időt foglaló szó', 'vox', 'Wort', 'Ige', 'Isten', 'Λόγος', 'Deus', 'God', 'Dieu', 'Gott', 'Слово', 'Word' 47, 51, 52, 55, 69, 78, 89, 90, 91, 101, 107, 138, 141, 154, 160, 163, 181
igeforma 'ua.' 91
igeformák fajtái: Eluighezett 'perfecta', gondolkodó 'meditiva', ġakorló 'frequentativa', kezdis tiuŏ 'inchoativa' 91
igehajlítás > '~ ragozás', 'conjugatio' 87, 89, 90, 91, 101, 141
igehatározó 'adverbium' >< névhatározószó 'prae-, ill. postpositio' 163, 184
igei személyragok 'ua.' 182
igeidők 'ua.' 182
igeidők 'ua.' 90
igeidők fajtái: jelen ~ 'ua.' 182, múlt ~ 'ua.' 182, jövő ~ 'ua.' 182
Igekről 'verba (finita)' 137
igemód 'ua.' 90, 123
igemódok fajtái: mutató v. Jelentö 'indicativus', paranȝoló 'imperativus', kívánó 'optativus', eġġbefoglalo 'coniunctivus', vighezis nelkŭl valo 'infinitivus' 90, Jelentö 'indicativus', óhajtó 'Verb. desiderativum' 128
igenemek 'genera verborum' 90
igenemek fajtái: tselekvő v. Mivelö 'activ', szenvedő 'passiv', közép 'neutrum', míveltető 'factitiv', átható 'transitiv', bennható 'intransitiv', álszenvedő 'deponens', commune 'semideponens', Gyakorlást jelentő, de Gyakorló is 'frequentativum', jelentő 'kijelentő', 'indicativus', tehető, ható, hető 'potentiale', kezdetjelentő 'inchoativum', ſzemélytelen 'Impersonale' 142, 143, 163, 163–164
igeragasztás '~ ragozás', 'verborum suffixio', 'conjugatio' 90, 164
igeragaszték '~ rag' 91
igeragaszték '~ rag' 91
igeragasztó '~ ragozás' 90
igeragozás 'coniugatio', 'Hajtogatás', 'foglalás' 87, 89, 90, 91, 101, 141
igeragozási rendszer 'ua.' 90, 91
ighiknek (ɔ: szavaknak) igaz tulajdonsāgāroll ualō tudomāny 'Etymologia', 'szótan' 75
ighiknek 'szavaknak' 75
ighiknek igaz tulaydonsāgāról ualō tudomāny 'Etymologia' 75
illiterata 'műveletlen', 'tanulatlan' 74
indeclinabilis 'El kerwlhetetlen', 'ragozhatatlan' 96
indicativus 'ua.' 91
indulat 'mentis affectus' 91
indulatot jellemző ſzó 'indulatszó', 'interiectio', 'Empfindugswort' 154
infinitivus 'ua.', 'főnévi igenév', de: diffinitivus 'Meg-határozó' 96, inde-

finitus 'meg nem határozott' > 'határozatlan (névelő, névmás)' 96
infixum 'ua.' 86, 90, 91, 98, 99, 104
inflexio 'hajtás' > 'hajtogatás', 'declinatio' 96
interjectio 'animi affectum', 'indulat', 'indulatszó', 'közbevető', 'közbevetés' 100, 130, 138
Interrogationis Nota 'Kérdő Jegy' 131
ínyhang 'ua.', ínybetű 'litera palatalis' 162
írás 'scriptura', 'pictura', 'scriptura', 'scriptio' 47, 107, 111
írás 'tudomány', 'literatura', 'stílus' 107
írásjel 'interpunctio', 'pontal [!] való megkülönböztetés'', 'meg[el]választás', 'virgulázás', 'interpunkció' 96, 124, 128, 189
íz 'articulus' 47
ůdő 'tempus' 71, 79

J

Jámbor szándék = Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bétsben 1781. 149, 150
Jeccziſeket 'significationes' 82
jegy = jel 'signum', 'jelkép', 'ismertető jegy' 113, 114
jegy, írva: yel, 'nota', 'signum' 68, 131, 141, 164
jegyez, írva: ieg'ez 'jelent', 'significat', 'signare' 48, 68, 164
jegyvonás 'ékezet' 122
jel 'signum' 72, 99, 107, 113
jel 'signum', 'character', 'specimen', 'előjel' 108, 114, 122, 164
jelek rendszerszerűsége 'ua.'
jelen, írva: ièlen 'heutzutage', 'praesens' 48
jelent 'significat' 23, 48, 113
jelent 'significat', 'megpecsétel', 'jegyez' 107
jelentés 'significatio' 23, 48, 131
jelentés, írva: ielentes 'aparitor' 48, 'significatio' 131, 164
jelentésátcsapás 'ua.' 49, jelentésváltozat 'ua.' 51
jelentésbővülés 'ua.' 49
jelentésfejlődés 'ua.' 51
jelentésszűkülés 'ua.' 49
jelentéstan 'ua.' 23
jelentéstöltet = ~ szerkezet 51
jelentésváltozás 'ua.' 49
jelentésváltoztató funkció 'ua.' 180
Jelentő (igemód) 'indicativus' 123
jelez 'jelent' 107
jelőntés 'designatio' 96, de 'megjegyzés' is (uo.)
jelszerűség 'ua.' 15
jeltan 'szemiotika' 116
jelzett szó 'ua.' 184
jelző 'ua.', 'attributum' 184
jelzős szerkezet 'ua.' 184
jottista–ipszilonosta háború (ua.') 152

K

(ki)jelentő ige 'parancsoló' [!], 'kijelentő' 182
„Kérdő Névm. Hat." 'Interrog. Pro.' Adv. 128
„korcsosított" idegen terminusok: cardinál, admirál-féleségek 160
kaptsoló ſzó(k) 'coniunctio', 'kötőszó' 124
képzett szó 'ua.', származékszó', 'derivatum' 181
képző 'formativum' 182, „A képzők egymás után való következésének törvénye" 'ua.' 182
képző, szóképző 'formativa' 164, 181
kérdő jegy 'signum interrogationis' 129, 141
Kérdő Névmáſſa 'pronomen interrogativum' 140
kérdőjel 'ua.' 125
kérdőjel 'ua.' 189
Kérdők (ti.: névmások) '(pronomina) Interrogativa' 131
kétágú módosító ragok és képzők rendszere 'ua.' 182

Kẽtſzotiuők 'diftongi' 77
kettős bőtű 'hosszú mássalhangzó' 110
kettős conſonanſok 'ua.' 110
kettős hangzó 'diphthongus' 171
Kettős pont 'colon' 125
kettős szótevő betű 'diftongus' 77
kettőshangú magában hangzó 'diphthongus' 135
kettőshangú mássalhangzó 'diphthongus', 'affricata' 135, 136, vö. kettőshangzó 'diftongus' 171
kettőshangzó 'diftongus' 171
kezdegető, kezdis tiuő, kezdetjelentő ige 'verbum inchoativum', 'kezdő' 91, 123, 163
kezdistiuő, kezdegető, ma: kezdő (igeforma) 'inchoativa' 91, 123
kezdő betű 'nagy betű' 102
kezdőbeszéd 'exordium' 102
kézírás 'manuscriptum' 111
ki magaraz 'explanat' (vö. magyarázó mondat) 42
ki nem ható jelentesü (idöſzó) 'verbum intransitivum', 'bennható' 124
kihagyó jegy 'apostrophus' 141
kiható jelentésü (idöſzó), 'átható', 'verbum transitiv(um)' 124
kimondás 'kiejtés', 'pronuntiatio' 125
kimondás 'kiejtés', kiejtési helyesírási norma 'ua.' 188
kimondások 'kiejtésük' 111
kimondattatatás 'kiejtés' 111
kisebb betű 'litera minuscula' 77
kitsinyítő 'diminutivum' 141
kitsinző (képző) 'diminutivum' 128
kiuanó (igemód) 'optativus' 90
kíuanó mód 'Modus Optativus' 90
kölcsönző névmás, ma 'visszaható névmás' 131
kommunikáció 'ua.' 31
kommunikációs akadály 'ua.' 32
konyugáció 'igeragozás' 86
körmondat 'periodus' 184
környékszó 'Landwort', 'Provincialismus', 'tájjékszó' 156
környezetfelidéző hatás 'effet par évocation du milieu' 22
köt(ő)szó 'kötőszó' 184
Kötő (Jegy) 'kötőjel', 'signum unionis' 137, 'signum copulativum', 'kötjel' 189
kötőszó 'ua.', 'Egbefoglalás', 'coniunctio' 83
kötszó 181
Követgető szó 'postpositio', 'utótétel' 122
következtetők avagy folytatók (ti.: mondatok kötőszavai) 'conſecutivae, continuativae (coniunctiones)' 125
Kőzbeuetis ~ Kőzbe uető 'interiectio', 'indulatszó' 78, 85
Közlö Névmáſſa 'pronomen, Relat. Pron.' 131
Közlö Névmáſſa 'Relat. Pron.' 131
közlőszó 'participium', 'Réſzelmény', 'félrész vevő' 130, Fẽlriſsuiuő 82
köznév v. közönséges név 'nomen communae' 128
köznév, írva: kewz new 'közös főnév', 'nomen appellativum', 'nomen communae' 79, 128, 182
köznyelv 'ua.' 3, 43
köznyelvi nevek 'ua.' 96
Közös főnév 'nomen communae' 128
közös név 'nomen appellativum' 163
Közös Név 'nomen communae' 140
különböztető jelek 'jelentésmegkülönböztető ékezetek, jegyvonások', 'interpunctio' 125

L

Λόγος 'verbum' 54, 55, 58
(litera) labialis 'ajakbetü' 162
(a) levélírás elmélete 'ua.' 41
laica 'laikus' 73
langue ~ parole 'ua.' 125
latine 'deákul', 'latinul' 69, 72
Le haytás, meg haytás > Haytogatás 'declinatio' 96
leíró nyelvtan 'descriptive Grammatik' 167, 170, 171

lekszikon, 'szótárszerű töredék' 43, 'ſzó magyarázó Könyv' 149
lételt jelentő ige 'létige' 138
lexicon (Szótár helyett) 'ua.' 148
Lexicon 'szótár' 131, 156
Lexicon Terminorum Technicorum 'tudományos mesterszókönyv' 164
lexicon v. lexikon = szókönyv 155, 'szótárcza', 'szójegyzék '45
lexikográfia 'ua.' 97, 159, 161
lexikon 'Zótár, ſzokot magyarázó könyv' 44
libellus alphabeticus 'szótárszerű töredék' 43
liber memoralis 'szótárszerű töredék' 43
lingua 'nyelv' > 'linguae', 'linguax', 'multiloquus', 'fecsegő', 'nyelves' 71, 97
lingua patria 'hazai nyelv' 74
lingua vulgaris 'ua.' 73
litera 'betű', 'hang', de literás 'literas' 69, 99, 102
literarius 'tudós', 'tudományos' 62
literatura 'grammatica' 73, 76
literatus 'tanult', 'tudós' 39
literatusság 'ua.' 38
littera 'bǒtǔ' 110
localis 'Helyes' > locativus 'casus', 'helyhatározói (eset)', 'lokativusz' 96
Lopo (eset) 'ablativus (casus)' 147

M

μετέχω 'részt vesz vmiben' > μετοχή 'résztvevő' 82
„A magyar Beszédnek Részeiről" 'pars orationis' 137
„A Magyar Nyelv mivelése 'nyelvművelés' 141
„A magyar nyelv rendszere" (kiadványcím) 'ua.' 175
„Magyar Nyelv Rendszere" 'ua.' 167, 187
„Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika' 120, magyargrammatika-írás 126
„Mesterségi Nevezetek (:Technika)" 'műszók' 18
(a) Magyar Nyelv természete (ɔ: objektív jellege) 'ua.' 134
máſſalhangzó 'consonans' 128, 135, 136, 162
magában hangzó 'vocalis' 135
Maganak allo new, magában érthető 'nomen substantivum' 69, 72, 79, 157, magábanhangzó 'vocalis' 135, 157, hangzó 'magánhangzó', 'vocalia' 176, hangzórendszer, 'magánhangzók rendszere' 176
magánhangzó 'vocalis' 135, 157
magánhangzó rendszer 'ua.' 176
magánhangzók palatális ~ veláris hangmegfelelésének törvénye 'ua.' 182
magashang 'palatalis' 135
magashangú, magashangú betǔ 'vocalis accusata' 162
magyar Beszédnek Részei 'magyar beszédrészek' 139
magyar grammatica 'ua.' 92, 119
Magyar Grammatika 'ua.' 133
Magyar hangtan 'ua.' 171
magyar mesterszavak, Magyar Mestersége szavak, 'magyar műszók' 159
magyar nyelv 'in nostra idiomate' 71
Magyar Nyelvészet = folyóiratcím 168
Magyar Nyelvészet = könyvcím 169
magyar nyelvészeti folyóirat 'ua.' 169
magyar nyelvészeti terminológia 'ua.' 161, 166
magyar nyelvmester '~tan' 126
magyar nyelvtan, nyelvkönyv '~ grammatika' 154
magyar nyelvtudomány 'ua.' 63
magyar nyelvtudományi terminológia 63
magyar olvasókönyv 'ua.' 154
Magyar Szókötés 'syntaxis' 167
magyar szuffixálódási sorrend: képző, jel, rag 'ua.' 155
mással zengő betű 'consonans' 76, 126
Mássalérthető 'adjectivum' 140
mássalhangzó 'consonans' 173
mássalhangzó betǔ 'litera consonans' 162
mássalhangzók rendszere 'ua.' 176

mássalzengő 'consonans' 77
massval allo new 'adiectivum' 70
maswal álló néw 'adiectivum' 68, 70, 72, 79
Meſterſzó 'ua.' 19
Meſterſzó 'vocabulum technicum' 19
Meſterſzók 'ua.' 19
meſterségeſ ſzavak 'mesterszók' 164
Meg iegyzés 'designatio', 'jelentés' 96
megegyezés 'congruencia', 'convenientia' 121
megegyezés 'congruencia', 'convenientia' 121
megengedök 'concessivae' 125
Meghatározatl. Névm. 'indeterm. pron.' 131
megkettőztetendő bőtűk 'ua.' 110
megkettőztetett mássalhangzók 'hosszú mássalhangzók' 136
meglágyít 'molliál', 'palatizál' 110
Megválasztók 'disiunctivae' 125
mellékmondat 'ua.', 'alárendelt mondat' 184, fajtái: alanyi, jelzői, tárgyi, igehatározói 185
melléknév 'adjectivum nomen', 'adjectivum' 23, 72, 79, 85, 130, 163, 181
melléknevek fokozása 'ua.': alapfok, középfok, felsőfok 182
melléknévi igenév 'ua.' 130
mennyiség, írva Menyeiſeghetth 'quantitas' 48, 69, 72, 117
Mester- vagy mesterségszó 'ua.' 19
meſterſzavak 'mesterszók', 'műszók' 156, 161
mesterséges betűk 'literae artificiales' künstliche Buchstaben, különböző jele (signa varia) önkényes Mester-Szók 'szak~' 165
Mesterséges ſzavak 'mesterszók' 20
Mesterséges Szavak 'mesterszók' 159
Mesterség-Szók 'mesterszók' 19, 147
Mesterség-Szók Lajstroma 'ua.' 147
mesterszó 'ua.' 19, 127
Mester-Szók 'technica vocabula' 19
Mester-Szók 'ua.' 19
Mesterszókönyv 'szakszótár', 'Lexicon Terminorum Technicorum' 20
mesterszókönyv 'szakszótár', 'Lexicon Terminorum Technicorum' 44, 45, 164
mineműség > milyenség 'qualitas' 69, 72, 117
mívelő (ɔ: cselekvő) ige 'ua.' 142, 163
Mívelő 'activum' 123
Míveltető 'műveltető ige' 182
mód, írva molgiaerth gr. 'ua.', 'modus' 48
modus 'mód' > módhatározó 'ua.' 96, 117
mondas, mondat, 'axioma' 125
mondat 'ua.' 171, 172
Mondat, 'mondas', 'Sententia', 'propositio' >< Mondolat, 'dictio' 144
mondattan terminológiai rendszere 'ua.' 185
Mondolat (cím) 144
mosodás szent jegye (ɔ: jele) 'Kereßtelés' (ſacramentom) 115
múlt (idő) 'ua.' 23
műnyelv 'szak~' 20
műnyelv 'szaknyelv' 20
műszó 'nomen technicum' 181
műszó 'szakszó' 29, 138, műszók 169, 171
műszó 'terminus', 'műkifejezés', 'terminus', 'nomen technicum' 22, 29
műszóalkotás 'ua.' 29
műszókönyv (könyvcímben) 'szakszótár' 44
műszótár 'ua.' 159
mutató 'index', 'demonstrativus' 48, 91
Mutató Névmássa 'pronomen demonstrativum' 137, Meghatározó Articulussa 'ua.' 137, 140
művészet 'ua.' 59

N

„nemzeti köntös" 'hazai forma' 155–156
nem 'genus', 'nemzetség', 'nem', 'faj' 42, 48, 92, 108
Német grammatika 'ua.' 154, nemzeti nyelvű 'ua.' 160

nemzeti műnyelv '~ szaknyelv' 169, magyar műnyelv 'ua.' 169
nemzeti nyelv 'ua.' 151, ~ fejlesztése (uo.)
nemző szó 'genitivus' 89
neutrum 'intransitiv' (ige) 90
név 'nomen' 23, 48, 68, 71, 128, 138, 139
Név ſzó 'nomen' 123
név, írva New, 'nomen', 'ονομα' 23, 48, 68, 71, 78, 79, 85, 100, 117
Nevek 'nomina' 100, 137
neveknek elöſßámlálások 'nomenclatura' 44
neveknek laiſtromok 'nomenclatura' 44
neveknek összve számlálattya 'nomenclatura' 44
névelő 'articulus' 72, 79, 85, 86, 138, 181
nevén nevezö 'nomenclator' 44
névértvaló > pronomen 81
neveskönyv 'dictionarium v. nomenclatura' 44
Név-maſ 'pronomen personale v. possessivum' 130
névmás, írva: 'névmássa', 'pronomen' 72, 85, 130, 137, 138, 140, 181, Fűrwort 153
névmássa béli ſzemélyes ragaſztékok' (enyém, tied) 'birtokos személyragok' ma: '~ jelek' 142
névrag 'suffixum nominale' 184
névragaſztás 'declinatio' 164
névragaſztás 'ejtegetés', 'declinatio' 164
névszó 'ua.' 79, 83, 130, 139, 140
névszóragozás 'nominum declinatio' 101
névutó 'ua.', 'postpositio' 72, 85, 181
Névváltó 'pronomen' 139
Névváltó ſzó 'pronomen' 124; fajtái: ſzemélyes 'personale', mutató 'demonstrativum', kérdő 'interrogativum' 124
névviszonyszó 'postpositio', 'névutó' 184
Nimāk 'mutae' 77
Niwirtualo 'pronomen' 78, 79
nomen 'szóbeszéd', 'név', 'névszó' 78, 130, 138
nomen appellativum 'Keuȝ new' 70
nomen communae 'közös főnév' 70
nomenclatura 'ua.' 21, 22, 41
nomenclatura 'ua.' 41
nomenclatura seu dictionarium 'szótárszerű töredék', 'fogalomkörök szerinti rendezett szóanyag' 43, 44, 45
nomina 'nevek' 44
Nomina poſſeſſiva 'birtokos nevek' vö. 'a mai birtokos névmással' 130
nominál 'ábécérendben megszerkesztett szótártöredék' 41, 43, 44
nominativus 'ua.', nevező 89, 101, 102, 117
Numerus 'ſzám' 128

Ny

(született) nyelv 'anyanyelv' 149
(a) nyelv tulajdona 'a nyelv objektív jellege' 120
(a) nyelvek törvényei 'nyelvi törvények' 174
nyelv 'ua.', lingua, 'sermo' 23, 49, 68, 69, 71, 72, 96, 108, 139, 152, 160, nyelvbeszéd 'langue ~ parole' 97
nyelvbetü 'nyelvhang', 'beszédhang', 'lingualis litera' 162
nyelvészet 'ua.', 'philologia' 61, 185, nyelvészet = filológia 186
nyelvészeti műszó 'ua.' 10
nyelvészeti műszótár '~ szakszótár' 'ua.' 165, „Nyelvészeti műszók lexikona" 'ua.' 166
nyelvészeti terminológia 'ua.' 155
nyelvészeti terminológia kialakítása és fejlesztése 'ua.' 139
nyelvészeti terminológiarendszer 'ua.' 190
nyelvészeti terminus 'ua. 17, 158
nyelvészeti terminus 'ua.' 149
nyelvfejlődés 'ua.', a nyelv lényege = történetisége 151, historizmus 'nyelvtörténeti iskola' uo.
nyelvfejlődés és nyelvműködés objektív és szubjektív tényezői 'ua.' 180

nyelvfilozófia 'ua.', általános nyelvészet 187
nyelvi adatok 'ua.' 120
nyelvi elem 'hang' 172, 173
nyelvi jel 'ua.' 53
nyelvi törvény 'ua.' 174, hangtörvény ~ nyelvi törvény 175, 180
nyelvidom 'nyelvalak' 181
nyelvidom 'ua.' 181
Nyelvkönyv 'grammatica', 'nyelvkönyv' 120, 134, 155
nyelvleírás, nyelvelemzés 187, 226
Nyelvmester ≠ 'grammaticus' 68
Nyelvmester 'grammatica', 'nyelvmester' 134
nyelvmesterség ≠ 'grammatica' 68
Nyelv-Mivelés 'nyelvművelés' 148
nyelvmíves 'grammaticus', 'nyelvtanító' 61
nyelvművelés 'grammaticus' 63
Nyelvosztály 'ua.' 168, Nyelv- és Szótudományos Osztály 168
nyelvtan 'gramamtika' 186
nyelvtan 'grammatica', 'res grammatica', 'ars grammatica' 62, 167, 173, 185
nyelvtanfelosztás 'ua.' 187
Nyelvtanító Könyv 'grammatica' 149
nyelvtanító, 'nyelvtudós', 'nyelvnyomozó', 'grammaticus' 63
nyelvtörténet, ~i 'ua.' 167
nyelvtudomány 'grammatica', 'glottologia', 'philologia' 23, a grammatica = nyelvtudomány 1795-ből 62, 185, 186
Nyelvtudományi Bizottság 'ua.' 168
Nyelvtudományi Közlemények = folyóiratcím 168
nyelvtudományi terminus 23
nyelvújítási műszó 'ua.' 61
nyelvújító 'ua.' 64
nyugtató jegy (ɔ: jel) 'pausa', gondolatjel 234, 235
a nyelv rendszerszerű felépítettsége 'ua.' 185

O, Ó

„Orthographia Vngarica" 'Igaź íras Modiáról valo tudoman' 192
objectum 'tárgy', 'ellenében vettetett' 104, 112
óhajtó (igemód) 'kívánó', 'optativus' 90
ok 'causa' 49, 69, 72, 108, 117
okhatározó 'ua.' 72
orális 'ua.' > orális hangok 'ua.' 69, 72
Oratio 'Beszéd' 128
orationis partes 'beszédrészek' fajtái: nevezö ſzó 'nomen, Nennwort'; állatok nevezö ſzó 'substantivum'; tulajdonságok nevezö ſzó 'adiectivum, 'beywort' 153
Orthographia 'Igaz irāsnak tudomānya', 'Hellyes irás' 75, 76, 98, 128
osztószám 'számnév', 'törtszámnév' 187

Ö, Ő

önhangzó 'magánhangzó', 'vocalis' 173
önhangzók rendszere 'ua.' 176
öreg betű 'litera maiuscula', 'initialis' 77
ősnyomtatvány 'ua.' 67
összefoglalt betű 'syllaba' 77
összehasonlító nyelvtudomány 'összehasonlító nyelvészet' 185
összetett ſzó, írva: Öszvetett szó 'composita' 123
összetett mondat 'ua.' 183
Összetett mondat 'ua.' 184
összetett szó 'ua.', vox composita 181
ößve ßerkeßtés 'syntaxis' 117
Öſzvehelyheztetés 'syntaxis' 153
öſzvekötéſ 'syntagma' 121, 143
Öſzvekötö ſzó v. Füzögetö ſzó 'coniunctio' 124
Öſzvekötö jel 'kötőjel' 125
Öſzverakás 'syntaxis' 128
Öſzvetett Idö ſzó 'igekötős ige' 123
öſzvetett, öſzvetevődött 'compositum' vö. compositio 'egybeßerkeßtés 117
Ötödik ejtés 'utóidejű helyhatározói ragok' (-be, -hoz, -ra, -ig) 145

P

(a) palatálisok felosztása: élesek (é, i, í), sívók (ė, i, í), magas hangúak (é), éleshangúak (é) 179
paſſivum verbum 'Szenvedő Idöszó' 128
palatalis 'ua.' 135
palatalizál 'lágyít', 'palatalizál' 177
palatalizáció 'ua.', lágyítás' 177
palatalizált 'ua.', lágyított' 177
paradigma 'példa', ma: 'nyelvészeti irányzat', '~ tendencia' 32, 97
paragraphus 'tzikkely' 137
parantſoló (mód) 'ua.', 'imperativus' 123, 128
paranʒoló (mód), parancsoló ige 'parancsoló igemód' 91, 182
Parole 'beszéd', 'ige' 54, 85
Participium 'Réſzesülő szó', 'közlő szó', 'részelmény' 138
Participium 'Részesülő szó', 'részesülő', 'kötőszó', 'részelmény' 138
particula 'igekötő' 181
passivum 'szenvedő (mód)' 90
példa-beſzéd 'proverbium' 102
persona > 'Személly', 'személy' 128
Philosophiai műszótár '~ szakszótár' 165
phonematics 'fonematika' 30
phonematique 'fonematikus' 30
phonology 'fonológia' 29
Pluralis Numerus 'Többes Szám' 128
Poesis 'ua.' 134
pont 'ua.' 'punctum' 117, 125 189
pontos vessző 'Veſſzös pont' v. 'pontos vonás', 'semicolon' 125, 189
possessivum nomen 'birtokos név' 131
postpositio 'követgető szó', 'képző', 'jel', 'rag', 'névutó' 128
Postpositio 'követgető szó', 'utótétel', 'toldalék' 97, 122, 128
posztpozicionális helyzet 'ua.' 100, 128, 130
praedicatum 'rola-mondatott', 'állítmány' 17
praepositio 'Elől vető', 'elöljáró', 'Tóldalék' [!], 'előzgető szó' 108
praepositio 'Toldalék' [!], 'előzgető szó', 'Előlvető', 'elöljáró', 'előljáró réſz' 104, 111, 122, 128
praesens 'jelen való', 'jelen (idő)' 97
pre- és posztpozíciók 'praepositiones et postpositiones', 'igekötők', 'ragok', 'névutók', 'Elölutoljáró', 'Részecske', 'Toldalékszó', 'előzgető v. követgető szó' 100, 123, 130, 138
preszemiotikai (ɔ: szemiotikai) felfedezés 'ua.' 116
primitiva 'törſökſzó', 'eredeti szó', 'tökeſzó', 'tőszó' 124
primitiva vocabula linguae 'szótártöredék' 43
pronomen 'névmáſſa', 'névváltozó szó' vö. αντωνιμια 'Névmáſſa' 80, 130, 138
Pronomen Personale 'személyi Névmáſſa' v. 'Névmás', 'személyes névmás' 131
pronuncialódik, pronuncialtat 'ejtődik' 117
Prosodia 'Inekleshez ualo tudomāny' 75, 77
prózai fogalmazás 'dictamen prosaicum' 41
pszicholingvisztika 'ua.' 16
punctum 'pont' 128
πτῶσις αἰτιατική 'casus accusativus', 'vádoló eset' 89

Q

qualitas 'mineműség', 'minőség' 111
Qualitas verborum (fejezetcím) 'modusok', 'formák' 90
quantitas continua 'mennyiſég' 112

R

radix 'gyökér', 'gyök', 'tő' 97
rag 'ua.', rag terminus 'ua.', suffixum 155, 181, 182
Ragaſzték > 'rag' 164
ragasztékos forma 'ragozott igealak 'tárgyas igeragozású alak' 146

ragok rendszere 'ua.' 182
ragozás 'toldalékolás', 'suffixio' 181
ragozástan 'morfológia' 181
ragozhatatlan 'indeclinabilis' 96
ragozott szó 'ua.' 182
Rántás v. mellékvonás v. vesszötske 'vessző', 'Comma' 125
ráolvasás 'ua.', 'igéz', 'megigéz' 53
rávető szó v. társige 'adjectivum' 140
rávetőszó, társige, ill. máſſalértő 'adjectivum', 'melléknév' 140
Reciprocum Pronomen 'költsönös névmássa', 'visszaható névmás' 131
redundans 'bővelkedő', 'redundáns' 97
Réſzesülő szó v. részesülő v. részelmény 'participium', 'Mittelwort' 20, 138, 154
Regula 'ua.', 'szabás' 133, 154, linguae regulae 'nyelv szabásai' 154
releváns hangkülönbségek 'ua.', 'fonematikus hangkülönbségek' 177
releváns hangtulajdonságok és aspektusok 'ua.' 180
réma 'verbum' 56
Rendetlen Hajtogatású Igék 'rendhagyó ragozású igék' 143
rendszer 'szisztéma' 175, 185
rendszeres magyar nyelvtan 'A' magyar nyelv rendszere' 167, 196
rendszerszerű képződmények 'ua.' vö. „A magyar nyelv rendszere" 175
rendszerszerűség 'ua.' 175, 178, 182, 185
rés (vö. réshang) 'ua.' 49
Részecske 'Elölutoljáró', 'Toldalékszó', 'előzgető' v. 'követgető szó', 'toldalék', Prae- és postpositio 138
Részelmény 'participium' 139
rétegnyelvek 'ua.' 17
rola mondatott 'praedicatum', 'állítmány' 17
rövidítő jel 'hiányjel', 'apostrophus' 125

S

ſuffixa 'ragaszték', 'adfixa' 122
Satzwort 'névutó' 163
Schlägli Szójegyzék 'ua.', 'szótártöredék' 198
segítékes forma 'alanyi igeragozási ~' 146
Segítő Ige 'Verbum Auxiliare', 'segédige' 138
segittő időszó 'auxiliare verbum' 131
Semicolon 'függőpont' 128
Sententia 'mondás' 129
septem artes liberales 'hét szabad művészet', 'hét szabad tudomány' 59
Sermo 'verbum' [!], 'beszéd' 54, 100, 128
significatio 'vocum significatio', 'significatio vocum', 'a ſzók jelentése', 'jelentés', 'jegyzés' 108, 131
significatio impropria v. figurata 'átvitt jelentés' 131
signum 'jel', 'jegy' 107, 'szó'=„a dolgok jegye" 108
signum exclamationis 'felkiáltó jegy' 131
signum interrogationis 'kérdő jegy' 131
Singularis Numerus 'Egyes szám' 128
sógoros magábanhangzó, 'affinis' 135
sokjelentésű szók 'homonyma' 131
sokszorosan összetett mondat 'többszörösen összetett mondat' 183
sokszorozó (-szor) 'számnév' 182
sonans 'Zőngő' > 'konzonáns' 97
Sonor 'Hangos zőngés' 97
sorszámnév 'ua.' 182
spiro 'Lehők' > spiráns 97
Sprachkunde 'nyelvtudomány' 62
Sprachkunst 'Szó-tudomány' 61
Sprachwissenschaft 'grammatica', 'nyelvtudomány'
Sprachwissenschaftliche Fachausdrücke 'nyelvtudományi szakkifejezések' 166
standardization of language 'szabványosítás', 'Sprachnormung' 6
struktúra 'ua.' 31, 97, 'szerkezet', 'szerkezeti elv' 108
strukturalizmus 'ua.' 15, 31, 97
stylus > stílus 'ua.' 'Iropenna', 'az irasnak formája, módja' 97

subjectum 'alájavettetett', 'alany' 17, 104, 111
substantivum 'főnév', 'magánertő' 128
syllaba 'betu', 'szótag', 'Hang' 97, 99
sylvesteri grammatika 'ua.' 92
syntagma 'öſzvekötés '121
syntaxis 'a beszédszerkesztés szabályainak összessége' 157
Syntaxis 'Beßídnek eġġbeßerzéséről ualo tudomāny' 76
syntaxis 'szintaxis', 'mondattan', 'szórakosgatás', 'öſzverakás', 'Elrendelés', 'szókötés' 45, 76, 99, 128, 143, 157, 164, 171

Sz

σίνδεσμος 'coniunctio', 'kötőszó' 83
(beszédszerkesztés) szabályai 'syntaxis' 157
(Isten) szava 'Isten jelentése', 'Biblia' 115
személyes ragaſztékok 'affixa (personalia)', 'igei személyragok' 142
„Szótár, Lexicon" 'szótár' 44, 148
(a) 'ſzók-jelentése 'significatio vocum' 131
(a) szaknyelv szabványosítása 'standardization of language' 6
(A) szók' elrendelése 'Syntaxis' 157
(A') szórakosgatás avagy a' syntaxis (fejezetcím) 121
ßemil 'persona' 92
ßenuediſ 'pati' 92
ßobeszidnek egy riße 'pars orationis', 'beszédrész' 79, 123
ſzám 'numerus', Eggyes ſzám 'numerus singularis', Többes ſzám 'numerus pluralis' 125
ſzemélyes Névváltó ſzó 'pronomen personale' 124
ſzemélytelen Idöſzó 'Impersonale Verb(um)', 'segédige' 142, személytelen ige 'ua.' 142
ſzo 'vocalis', 'syllaba' [!], 'vox' 109, 117
ſzó 'Wort', 'Rede', 'mondas', 'Stimme', 'verbum', 'ige', 'Beßed' 49, 68, 69, 71, 72, 109
ſzó öſzve rakatása 'constructio' 150
ſzófia-beſzéd 'fabula' 102
ſzóknak eredéſek v. ſzóknak eredeti 'etymologia' 111
ſzokot magyarázó könyv 'Zótár', 'szótár' 44
ſzóllás módja 'dialectus ' [!] 154
ſzónak Végezeti 'affixa' 146
ſzórakosgatás 'syntaxis' 121, öſzverakás 128
ſzószaporítás 'tautológia' 165
ſzótag 'syllaba', 'szótag' 'ua.' 173
ſzótskák 'indulatszók' 139
ſzó-Tudomány 'grammatica' 61
Szotiuők 'vocales' 77
ßolo 'vocalis' 77
szabály, ~szerűség 'Regel', 'Regelmäßigkeit' 12
Szaggató jegy 'signum interpunctionis', 'signa distinctionis' 141
száj vel iny 'palatum' 47
szakkifejezés 'Fachausdruck' 7
szaknyelv 'ua.' 6, 7, 20, 158
szakszójegyzék 'ua.' 159
szakszókincs 'terminológia' 22
szakszókincs 'terminológia', 'Wortschatz eines Fachgebietes' 7
szakszótár 'vocabulaires scientifiques et techniques' 6
szám 'numerus' 42, 49, szām 'nvmervs' 92, ſzám 'numerus' 125
szám, írva: 'ſʒām', 'numerus' 79, 92, 108, 117, 125
számjegy, írva: ſzamnak jegyei 'ua.' 113
számláló szó 'numerale', 'számnév' 140
számláló szó 'számnév', 'numerale' 140
számnév 'nomen numerale' 181
számnév 'számot jelentő név' 140
számnév 'ua.' 72, 79, 85, 130, 181
számnevek, írva: Sam neuek, 'nomina numeralia cardinalia' 49
származékszó 'derivatum' 181

származékszó 'képzett ~' 141
származo 'derivatum'
származtatás 'Derivatió', 'szók formálódása' 141
szemantika 'ua.' 23
személlyi Névmáſſa 'Pronomen Personale' 131
személy 'persona' 23, 42
Személy, írva Scemel, Zemel, ßemill, 'persona' 49, 71, 109, 128
szent jegy 'ſacramentom' 115
szent jegy, írva: ſzent jegyek (ɔ: szent jelek) 'ua.' 115
Szenvedő Időszo 'paſſivum verbum' 123
szenvedő ige 'ua.', 'passivum' 90, 92, 124, Szenvedő Idöszo [!] 128
szenvedő igeragozási forma 'passivum' 90
szenvedo ragaſzték 'accusativum suffixum' [!] 164
szerkezetgeneráló képesség 'ua.' 51
ſziſzegők, ſziſzegő betűk 'sibilantes' 136, 'affrikáták' (ts, ds, dz) 136
szinonim szavak 'egy, vagy legalább ſzomszéd értelmü szavak, ſzomszédnevek' 164, Synonima 'hasonjelüek' 131
szintagma 'ua.' 143
szintaktikai funkció 'ua.' 51
szintaktikai mélystruktúra 'ua.' 33
szintaktikai törvények, 'a szavak mondattá alakításának (»fűzésének«) szabályai' 183
szintaxis 'szók elrendelése' [!], 'szók ... egybeſzerkesztése', 'szintaxis' 98, 135, 143
szintaxis 'ua.', 'mondattan' 23, 30, 121, 126
szintaxis 'ua.', Syntaxis 'ua.' 100
szó 'beszéd' [!] 49
szó 'vox', 'sermo', 'verbum', 'ige', 'Idö ſzó', 'jel', 'hang', 'szótag', 'ſzó' ua.' 23, 29, 52, 53, 99, 109
szóalkotás 'formatio vocum' 181
szóalkotás 'szótan', 'formatio vocum' 168, 181
szóbeszéd 'nomen', 'ßóbeszidnek egyik riße', 'pars orationis', 'beszédrész' 79, 82
szociolingvisztika 'ua.' 15, 16
szóejtés 'dialectus', 'nyelvjárás' 164
szóelemző írásmód 'ua.', 'etimologikus elv' 188
szófejtegetéſ 'etymologia' 123, de 'származtatás' is 123
szófejtegetés, szószármaztatás 'etymologia' 141
szógyökér, gyökér 'etymon' 165
szógyűjtemény 'szótár' 45
szójegyzék 'ua.', 'szótárszerű töredék' 45
szókaptſok v. kaptſoló ſzók 'coniunctiones', 'kötőszók' 124
szóképzés 'ua.', 'formatio' 141, 153, 177, 181, 183
szókincs 'ua.' 186
szóknak öszveigazítása 'syntaxis regiminis' 143
szóknak öszveillesztése 'syntaxis convenientiae', 'szintagma' 143
szókönyv 'szótár' 'lexicon' 44
szókönyv 'szótár' 44, 156, 156–157
szókötés 'syntaxis' 183
szókötés 'syntaxis', 'szintaktikai funkció' ua.' 51, 167, 183
szólás 'beszéd' 109
Szolga Magábanhangzók 'ejtéskönnyítő magánhangzók', 'szolga-betűk', 'serviles' 136
szóló, írva: ßolo 'vocalis', szóló betű, szótérő betű 'vocalis' 77
Szómértan 'prosodia' 171
szómértan 'prozódia' 167
szónyomozás 'Etymologia' 165
szóösszetétel 'ua.' 153
szóösszetétel 'ua.', 'compositio' 181 > összetett szó 'vox composita' 181
szóragozás 'ua.' 153, 177
szóragozás 'ua.' 177
szóragozás 'toldalékolás', 'suffixio' 181
szórakosgatás 'syntaxis'

szótag 'syllaba' 123, 137
szótag 'Szótag', 'tag' 'ua.', 'szillaba' 29, 137
Szótan 'ua.' 171
szótan 'ua.' 29, 30, 78, 98, 135, 137, 171, 172, 181
Szó-Tár 'Lexicon' 44, 140, 148
szótár 'ua.' 44, 118, 140, 141
szótár 'ua.' 44, 155
szótár 'ua.' 66, 67
szótár, írva: Zótár, 'ßókot magyarázó könyv', „Szak- és műszótárak' 'ua.' 44, 140, 165
szótárcza 'szótár' 45
szótárszerű 'ua.' 43
szótárszerű töredék 'ua.' 3
Szotiuők 'vocales' 77
Szótő 'tőszó', 'vox primitiva' 181
szótő 'ua.' 183
szöveg 'ua.' 29, 101
szóvégi mássalahangzó 'végbetű', 'finalis' 136
Szóvisgálás 'etymologia', 'Wortforschung' 153
szuffixális 'toldalékolás' 121, szuffixáló eljárásmód 'ua.' 122
Született Nyelv 'anyanyelv' 149
született nyelv 'lingua patria' 152
слово 'szó', 'ige' 55
слово 'verbum, Wort' 56

T

(a) toldalékolás általános törvényszerűségei 'ua.' 182
(a) toldalékolás szekvenciatörvénye 'ua.' 182, 185
(a) tudomány törvényeinek objektív jellege 186
(magyar nyelvészeti) terminológia 'ua.' 18
(nyelvészeti) terminusok, (nyelvészeti) terminológia 'ua.' 17, 155, 158
„Technolexicon" 'műszaki lexicon' 6
„Tudományos mesterszókönyv '~ szaklexicon', 'szakszótár' 20, 154, 164
(Lexikon) Terminorum Technicorum (könyvcím), 'tudományos mesterszókönyv' 20
(nyelvtudományi) terminológia objektív jellege 186–187
tagadó (mondat) 'sententia negativa' 'ua.' 69, 109, 117, 145
tagado mondas 'axioma negatum' [!] 117, de: tagadó mondat 'sententia negativa' is 117
tagadó névmássa 'tagadó névmás' (senki, semmi stb.) 140
tagadó(szó) 'ua.' 109
tagadom 'nego' 109, tagadás 'negatio' 145
tagmondat 'ua.' 184
tájszó 'ua.' 49
tárgy 'ua.' 91, 146, tárgy terminus 'ua.' 147, 184
tárgyas (ige)ragozás 'ua.' 'határozott tárgyvonzatú' 90, 91, 104
tárgyeset v. szenvedő [!] 'accusativus' 184
társ 'ua.', 'socius' 69, 72
társhatározó 'ua.' 72
társige 'adiectivum', 'rávetö ſzo', 'máſ-ſalértö' 128
technicum vocabulum 'terminus technicus' 111
technika 'Mesterségi nevezetek' 18
tehető (igeragozási forma) 'Verbum Potenciale' 142
természetes hang 'ua.', 'sonus naturalis' 162
természettudományos fogantatású törvényfogalom 'ua.' 186
terminológai vértezet 'ua.' 161
terminológia 'ua.' 17, 18, 20, 21, 22, 57
terminológiai elaszticitás 'ua.' 26
terminológiai elemek 'terminusok' 21, 22
terminológiai kísérlet 'ua.' 66
terminológiai principium '~ alapelv' 161
terminológiai rendszer 'ua.' 20, 24, 25, 49, 57

terminológiarendszer 'ua.' 20
terminológiateremtő 'ua.' 68
terminológiatörténet 'ua.' 71, 160
terminus 'műszó', 'szakszó' 15, 20, 23, 29, 49, 50, 57, 58, 59, 68, 146, 147, 150, 159, 160
terminus technicus 'ua.', 'szakszó', műszó', 'szakkifejezés', 'mesterszó', 'meſterséges ſzavak' 164
terminusalkotó 'ua.' 64
Thesaurus vel dictionarium 'szótárszerű töredék' 43
tilalmazó szó 'tiltást jelentő szótska', 'tiltó szó' 124, 141
Többes ſzám 'numerus pluralis' 125
többes jegy (ɔ: jel) 'a többes szám jele' 141
többszörösen összetett mondat 'sokszorosan ~' 183
többszörösen összetett mondat 184
többtövű igék 'Rendetlen Hajtogatású igék', 'rendhagyó ragozású igék' 143
Toldalék 'praepositio' [!] 182
toldalék=képző, jel, rag 182, toldalékszó 'postpositio' 138
toldalékszekvenciák 'ua.' 182
Toldalékszó 'Prae et Postpositio' Elöl-utoljáró', 'részecske' 100, 123, 138
törſökſzó 'tökeſzó', 'tőszó', 'primitiva' 124
torok vel iny 'palatum' 47
torokbetű '~ hang', 'litera gutturalis' 162
történeti nyelvtan 'ua.' 185
történeti-összehasonlító nyelvtudomány 185
törvény, törvényszerűség 'ua.' 11, 12, 14, 121, 186
törvények rendszere 'ua.' 187
tőszámnév 'ua.' 182
tőszó 'vox primativa', 'szótő' 181
transcriptio 'kiírás', 'átírás', 'transzkripció' 97
transitivum verbum 'átható időszó', 'átható' 131
trivium (nyelvtan, szónoklástan, dialektika) 59
Tselekvő v. művelő Idöſzó 'Activum verbum' 163
tudalom (R.) 'tudomány' 186
tudalom 'tudomány' (az utóbbi térhódítását lásd a 62. lapon)
tudomanÿanac 'ua.' 62
tudományos kommunikáció 'ua.' 33
tudományos szavak 'terminusok' 150
tudománytár, 'encyclopaedia' 112
tudománytörténet 'ua.' 11, 67
tulajdonnév 'nomen proprium', 'tulajdon new', 'tulajdonnév', 'keresztnév' [!] 42, 68, 70, 71, 79, 86, 87, 128, 139, 157, 163, 182
tulajdonság 'qualitas' 69
tzikkely 'paragraphus' 137

U, Ú

újítás, újításellenesség 120, 139, 156
utoljáro, utótétel 'Postpositio', 'Követgető szó' 97, 122, 128, 154

V

„veneranda antiquitas"=Reveranda antiquitas 152
vádoló eset 'casus accusativus' [!] 49, 89, 117
vádoló eset 'πτῶσις αἰτιατική', 'casus accusativus' 109
választék 'elválasztó jel' 105
valóságos, természeti betűk 'litterae naturales' 153
varázsigével megbűvöl 'bezaubern' 52
vastaghangú ragaszték 'veláris ~' 176
Vdő 'tempus' 82
Veſſzős pont v. pontos vonás 'semicolon', 'pontos vessző' 125
végbetű 'finalis', 'szóvégi mássalhangzó' 136
végezés nélkül való 'főnévi igenév' 91
velárisok 'mélyhangok', 'velárisok' 135
velaritás 'ua.' 176
veneranda antiquitas = reverenda ~ 151, 152
verb. c. 'verbum' 55

verb. n. 'verbum', 'Zeitwort' 56
verbum 'ige', 'beszéd', 'szó' 55, 58, 70
verbum activum 'mivelő' [!], 'cselekvő ige' 142
Verbum Auxiliare 'segítő Ige', ~ időszó > 'segédige' 142
verbum finitum 'verbum temporale', 'Zeitwort', 'Idö ſzó', 'ige' 51, 54, 55, 58, 70, 71, 81, 98, 99, 122, 123, 127, 130
verbum frequentativum 'Gyakorlást jelentő (ige)', 'Gyakorló' 142
verbum potentiale 'Tehető', '-ható, -hető' 142
verbum transitivum 'Általható ige', 'másraható' 142
vesszö v. vonal 'vessző' 71, 109, 189
vezérléſ 'regimen' 121
visszaható ige 'középige' 182
viszonyi rag 'esetrag' 182
viszonyrag 'esetrag', 'határozói rag' 184
viszonyszó 'névutó', 'postpositio' 184
vocabulaires scientifiques et techniques 'szakszótár' 6
vocabularium 'szótárszerű töredék' 43
vocalis 'Magánhangzó', 'Szótiuők', ßolo' 77
vocalis 'magánhangzó', 'vokális' 45, 97, 99, 102, 128, 136
vocalis harmonia 'vokális ~', 'hangrend', 'euphoni' 136, 163
vocalis litera 'hangzó betü' 162
vokális 'ua.' 77
vonatkozó névmás 'Kölcsönző', 'pronomen reflexivum' 131
vox 'Laut', 'Ton', 'Schall', 'Stimme', 'Wort', 'Rede', 'ſzó' 123
vox 'sermo', 'verbum', 'ige', 'Idö ſzó', 'jel', 'hang' 23, 29, 52, 53, 99

W

Word 'verbum' 54
Wort 'verbum' 54, 81
Wörterbuch 'szótár' 44

Y

yel (ɔ: jel) 'signum' 68

Z

zárjel 'parenthesis' 189
zárt ė 'ë' 180
Zauberwort 'varázsszó' (vö. bezaubern 'megigéz') 52
Zeitwort 'időszó', 'ige', 'verbum' 56, 127
zenghist tiß 'consonat' 76, 92
zönge 'sonor', 'hangos zönges' 97
zönge 'ua.' 92
zöngés, csöngés 'ua.' (vö. consono 'együtt zöngők' 106
Zöngö 'sonans' 97
Zótár 'ſzokat magyarázó könyv', 'lexicon' 44
Zótár 'lexicon' 44
Zwecksprache 'célnyelv', 'szaknyelv' 6

Zs

Zsebszókönyv (cím) 'zsebszótár' 45
Zsebszótár (cím) 'ua.' 44

Tartalom

Bevezetés 5

A tudományok és terminológiájuk 9

A „terminus technicus" magyarítási kísérletei 17

A terminológia definíciója és alapelvei 22

A műszóalkotás elvi követelményei 29

Idegenszerűség, a „terminológiagyártás" túlburjánzása 32

Módszertani megjegyzés 35

Korszakolás 36

A kezdetek: Az európai civilizációba való bekapcsolódás feltételei és követelményei 37

A szótárszerű töredékek és szótárak 43

Köznyelvi előzmények 46

„Kezdetben vala az ige" 51

Grammatika ~ nyelvtan ~ nyelvtudomány 58

Az első tudatos magyar nyelvújító, terminusalkotó, Sylvester János 64

Legfontosabb életrajzi adatok 65
Sylvester kezdeti irodalmi munkásságának terminológiai kísérletei 66
Sylvester Grammatikájának terminológiai fegyvertára 72

Sylvester után (16–17. század) 95

A magyar Calepinus 95
Az első önálló magyar grammatika 98
Comenius négynyelvű Januaeja 100
A „legeredetibb és legönállóbb régi magyar grammatikus", Geleji Katona István 109
Az „első magyar tudománytár" terminológiai jelentősége 112

A 18. század grammatikai–terminológiai eredményei 119
Földi János Nyelvkönyve 120
Gyarmathi Sámuel Nyelvmestere 126
A Debreceni Grammatika 132

A „nemzeti tudomány" százada 149
A „veneranda antiquitas" avatott nyelvésze, Révai Miklós 151
A magyar nyelv „bécsi napszámosa", Márton József 154
A „magyar jakobinus nyelvész", Verseghy Ferenc 158
Zárófejezetek 166
Hangtan 171
Szótan 181
Mondattan 183
Általános nyelvészet 185
Helyesírás 187

Irodalom 191

Szómutató 201

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
A nyomdai előkészítés a Tinta Bt. munkája
A nyomást és a kötést
a PXP Első Magyar Digitális Nyomda végezte
Felelős vezető: Ortutay György
Budapest, 2001
Felelős szerkesztő: Gilicze Gábor
Tipográfia: Gábor Péter
Kiadványszám: KMA7-061
Megjelent 19,84 (A/5) ív terjedelemben

ISBN 963-05-7760-7